

GODIŠNJAK
Decembar 2018.

ISSN 1820-6700

Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

GODIŠNJAK 2018

Godina XII / Broj 20 / Decembar 2018.

Beograd

Izdavač:

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka
Beograd, Jove Ilića 165
Telefon: 011/3092-999, Fax: 011/2491-501

E-mail: godisnjakfnp@fnp.bg.ac.rs

Internet prezentacija: <http://www.fnp.bg.ac.rs/node/588>

Za izdavača:

prof. dr Dragan R. Simić

Glavni i odgovorni urednik:

prof. dr Dragan R. Simić

Izvršni urednik:

prof. dr Siniša Atlagić

Redakcija:

prof. dr Jasna Hrnčić,

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka (Srbija)

doc. dr Ana Milojević,

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka (Srbija)

doc. dr Saša Mišić,

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka (Srbija)

doc. dr Bojan Kovačević,

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka (Srbija)

Međunarodna redakcija:

prof. dr Svetozar Rajak,

London School of Economics (Velika Britanija)

prof. dr Lidija Kos Stanišić,

Sveučilište u Zagrebu – Fakultet političkih znanosti (Hrvatska)

prof. dr Tihomir Cipek,

Sveučilište u Zagrebu – Fakultet političkih znanosti (Hrvatska)

prof. dr Jelenka Avdagić-Vočkić,

Univerzitet u Sarajevu – Fakultet političkih nauka (Bosna i Hercegovina)

prof. dr Srđan Darmanović,

Univerzitet u Podgorici – Fakultet političkih nauka (Crna Gora)

Dizajn:

Stefan Ignjatović

Prelom:

Biljana Živojinović

Lektura i korektura:

Olivera Veličković

Tiraž:

300 primeraka

Štampa:

Čigoja štampa

SADRŽAJ

POLITIKOLOGIJA

Miloš Bešić – Socijalno poverenje kao faktor ekonomske inovativnosti	9
Dejan Blagić – Epistemička dimenzija donošenja odluka u epistemokratiji i demokratiji	31
Ivana Vuleta – (Ne)održivost koncepta univerzalnog statusa građanstva: perspektiva multikulturalizma	47
Milenko Elez – Agencija za borbu protiv korupcije: položaj, problemi i prepreke u procesu kontrole finansiranja političkih stranaka tokom izborne kampanje	65
Vladislav Stefanović – Uloga religije u sukobima: pokretač ili katalizator sukoba	87
Mirjana Šmitran – Mogućnosti primjene direktne demokratije u Bosni i Hercegovini	109
Jovan Berić – Kulturno-istorijsko nasleđe kao arhetip srpskog naroda i stožer opstanka nacije	133
Hristina Cvetinčanin Knežević – Žensko lice desnice: Studija slučaja Srpskog pokreta Dveri	145

KOMUNIKOLOGIJA

Bogdan Urošević – Upotreba i razumevanja koncepta „četvrta vlast”	163
---	-----

MEĐUNARODNI ODNOSI

Olga Pavković – Uticaj energetske revolucije na politiku administracija predsednika Baraka Obame prema Bliskom istoku	183
--	-----

SOCIJALNA POLITIKA I SOCIJALNI RAD

Anita Burgund Isakov, Mira Lakićević – Emancipacija mladih sa alternativnog staranja – izazovi i šanse	203
Iva Branković – Supervizija u Srbiji – iskustva, izazovi i mogući pravci razvoja	223
Đorđe Terzin – Savremeni koncept(i) prehrambene sigurnosti.	241

Uputstvo za autore	259
-------------------------------------	-----

CONTENT

POLITICAL SCIENCE

Miloš Bešić – Social Trust as a Factor of Economic Innovation	9
Dejan Blagić – Epistemic Dimension of Decision-making in Epistocracy and Democracy.....	31
Ivana Vuleta – (Un)sustainability of the Universal Citizenship Concept: Multicultural Perspective	47
Milenko Elez – Anti-corruption Agency: Position, Problems and Obstacles in the Process of Controlling of Financing of Political Parties During the Election Campaigns	65
Vladislav Stefanović – The Role of Religion in Conflicts: Initiator or Catalyst of the Conflict	87
Mirjana Šmitran – The Possibilities of the Application of Direct Democracy in Bosnia and Herzegovina	109
Jovan Berić – Cultural and Historical Heritage as the Archetype of the Serbian People and the Pivot of the Nation’s Survival	133
Hristina Cvetinčanin Knežević – The Female Face of the Right: Case Study of the Serbian Movement Dveri.....	145

COMMUNICATION STUDIES

Bogdan Urošević – The Usage and Understanding of the Concept of “Fourth Power”	163
--	-----

INTERNATIONAL STUDIES

Olga Pavković – The Impact of Energy Revolution on the Foreign Policy of the Obama’s Administration Towards Middle East	183
---	-----

SOCIAL POLICY AND WORK

Anita Burgund Isakov, Mira Lakićević – Emancipation of Young People Leaving Alternative Care: Challenges and Chances	203
Iva Branković – Supervision in Serbia: Experiences, Challenges and Possible Directions of Development	223
Dorđe Terzin – The Contemporary Concept(s) of Food Security.....	241

Instructions for the Authors	259
---	-----

Ovaj broj Godišnjaka štampan je uz podršku Ministarstva
prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Miloš Bešić*

*Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka*

Socijalno poverenje kao faktor ekonomske inovativnosti

Apstrakt

U radu se empirijski testira efekat socijalnog kapitala kao faktora inovativnosti. Teorijski okvir istraživanja je teorija socijalnog kapitala, kao i relevantni pristupi koji ukazuju na uticaj koji kultura ima na ekonomske ishode. Analiza se oslanja na agregatne podatke 44 zemlje Evrope, koji su dobijeni na osnovu relevantnih međunarodnih izvora podataka. Zavisna varijabla koja meri inovativnost u ovom istraživanju jeste Globalni indeks inovativnosti (Global Innovation Index). Socijalni kapital, kao i druge prediktorske varijable, formirani su, kao agregatni za sve zemlje, na osnovu Svetskog istraživanja vrednosti (WVS). Rezultati istraživanja ukazuju na značajan prediktorski kapacitet socijalnog poverenja kao faktora inovativnosti. Regresionom analizom smo utvrdili da, od svih dimenzija socijalnog kapitala, najveći efekat na inovativnost ima socijalno poverenje. U zaključku se insistira na značaju koji kultura ima na ekonomske ishode, posebno na proces inoviranja, i konstatuje se da nizak nivo inovativnosti privrede u Srbiji jeste delom usled deficita u pogledu socijalnog kapitala.

Ključne reči:

inovativnost, socijalni kapital, socijalno poverenje, poverenje u institucije, regresiona analiza, strukturalno modeliranje

---

* besicmilos@yahoo.com

KONCEPTUALNI OKVIR

U tradicionalnom liberalnom društvu i pratećoj liberalnoj teoriji smatralo se da inovacije predstavljaju kreativni izraz ekonomskog delanja ingenioznih pojedinaca. Inovatori se u ovom kontekstu predstavljaju kao individualci koji – zahvaljujući viziji, karakteru i/ili specifičnim karakteristikama ličnosti – kreiraju nove ideje, proizvode i usluge. U skladu sa teorijom i praksom klasičnog industrijalizma, individualnost je bila mera svekolikog uspeha, preduzetništva i inoviranja. Ova paradigma se menja polovinom XX veka, a u teorijama zrelog industrijalizma smatra se da su inovacije proizvod ekonomske inovativne prakse, koja se u samom preduzeću kreira tehnološkim istraživanjima u R&D sektoru.¹ Preduzeća su, zarad inovativnosti, ulagala velika sredstva upravo u istraživačke aktivnosti, verujući da se tehnološkim izumima i sistematskim istraživanjima dolazi do novih i/ili poboljšanih proizvoda. Prelaskom sa tržišta ponude na tržište potražnje, iliti ulaskom u potrošačko društvo, polovinom XX veka, inovativnost preduzeća se najčešće interpretira kao efekat intenzivnih tržišnih praksi i istraživanja tržišta.² Ključ dolaženja do inovativnih ideja, u ovoj interpretaciji i u tom vremenu, ogledao se u istraživanjima potreba kupaca, kao i u istraživanju konkurencije. Nešto kasnije javljaju se i stanovišta koja integrišu gorenavedena dva pristupa i insistiraju na povezanosti između R&D sektora u preduzeću i analize tržišnih aktivnosti, kao dva ključna faktora inovativnosti.³ Drugim rečima, u tradicionalnim okvirima tržišne aktivnosti i tehnološki faktori se interpretiraju kao ključni za inovativnost preduzeća.

Drugu polovinu XX veka karakterišu značajne promene, kako u ekonomskoj sferi društva tako i u njegovoj kulturi. Transformacija ekonomije doводи do razvoja tzv. postindustrijskog društva, koje prate promene u kulturi, te društvo dobija oblike postmodernog društva. Ekonomija razvijenih industrijskih zemalja snažno se transformiše u pravcu razvoja usluga, a na štetu industrijske proizvodnje.⁴ Ekspanzija usluga i strukturalna transformacija čitavog društva doživljavaju potpunu akceleraciju u poslednjoj deceniji XX i početkom XXI veka. Ekonomija dobija virtuelne oblike, a internet nove forme

---

¹ Vannevar Bush, *Science, the endless frontier: A report to the President*, US Govt. print. off., 1945.

² Charles Frederick Carter and Bruce Rodda Williams, "Industry and technical progress: Factors governing the speed of application of science", 1957.

³ David Mowery and Nathan Rosenberg, "The influence of market demand upon innovation: a critical review of some recent empirical studies", *Research policy* 8, No. 2, pp. 102–153, 1979.

⁴ Daniel Bell, The coming of the post-industrial society, *The Educational Forum*, (Vol. 40, No. 4, pp. 574–579), Taylor & Francis Group, 1976.

komunikacije, robotika i prateća tehnologija dovode do visokog stepena ukupne društvene promene. Kao proizvod, ali i kao uzrok tih promena, inovativne prakse u ovom pogledu zauzimaju ključno mesto. Inovacija postaje sinonim progresa, a uspešnost na tržištu postaje brzina inoviranja. Postmoderni društvo je – ne samo masovno, već i informatičko i umreženo društvo.⁵ To je društvo u kome vlada simulacija, i u kome se gubi granica između stvarnosti i fikcije.⁶ Inovacije nisu samo tehnološki izumi, nego i sposobnost kreiranja virtuelnih proizvoda, koji postaju sinonim za novinu, profit i progres.

U umreženom društvu, tradicionalne teorije i prakse inoviranja se menjaju. Za razliku od tih tradicionalnih teorija, koje objašnjavaju inovativne prakse, pristup koji afirmišemo u ovom tekstu oslanja se na savremene teze o socijalnom kapitalu kao faktoru inovacija. Iako novijeg datuma, ovakav pristup nije potpuno nov, s obzirom na to da nije mali broj istraživanja koja se bave ovim problemom na ovaj način u poslednje dve decenije. Po ovom pristupu, inovacije su proizvod socijalnog umrežavanja, profesionalne komunikacije i poslovne interakcije.⁷ Inovativne prakse su, zapravo, rezultanta intenzivnih socijalnih razmena, prilikom kojih podela informacija i intenzivna komunikacija proizvode nove ideje. Dakle, to nije individualni akt, već interaktivni akt u socijalnom smislu. Sa druge strane, sama interakcija se odvija u konkretnim društvenim uslovima, tačnije, u uslovima poslovne kulture, ali i kulture čitavog društva. Kada je reč o kulturi društva u generičkom smislu, veliki je broj mogućih faktora koji olakšavaju poslovnu komunikaciju, a posebno onu koja utiče na kreiranje inovativnih ideja. U ovom radu mi argumentujemo da je jedan od ključnih – socijalni kapital. Drugim rečima, u ovom radu, empirijski branimo hipotezu da socijalni kapital afirmativno utiče na inovativnost privrede. Efikasnost inoviranja, a prema tome i čitave ekonomije, u velikoj meri je funkcija socijalnog kapitala kojim ta ekonomija raspolaže. Ovaj efekat se ostvaruje upravo usled goreopisanog mehanizma interpersonalnog kreiranja poslovne atmosfere koja pogoduje nastanku inovativnih ideja.

Komparativna istraživanja i pristupi ukazuju na opravdanost teze o vezi između socijalnog kapitala i inovativnosti. Socijalni kapital počiva na saradnji i razmeni informacija između kreatora poslovnih politika, a upravo ovom praksom usamljeni pojedinci zapravo kreiraju inovativni sistem.⁸ U nekim

---

⁵ Manuel Castells, *Umreženo društvo*, Zagreb, Golden Marketing, 2000.

⁶ Jean Baudrillard, *Simulacra and simulation*, University of Michigan press, 1994.

⁷ Réjean Landry, Nabil Amara, and Moktar Lamari, "Does social capital determine innovation?, To what extent?" *Technological forecasting and social change* 69, No. 7, pp. 681–701, 2002.

⁸ Michael Storper, *The regional world: territorial development in a global economy*, Guilford press, 1997. Michael E. Porter, *Clusters and the new economics of competition*, Vol. 76, No. 6, Boston: Harvard Business Review, 1998.

istraživanjima se tvrdi da umrežavanje preduzeća, a ne pojedinaca, kao aktera doprinosi inovativnosti.⁹ Postoje i istraživači koji prenošenje znanja u poslovnoj komunikaciji definišu kao vrstu 'učenja'.¹⁰ Oni potanko objašnjavaju proces učenja koji rezultira inovacijama; pri čemu se razlikuju tri vrste učenja: učenje radom, učenje korišćenjem i učenje deljenjem znanja/resursa.¹¹ Upravo je razmena znanja i informacija ključna za neke autore koji tvrde da intenzivna komunikacija i poslovna saradnja pospešuju inovacije, jer se na taj način deli 'prečutno znanje', koje je najfunkcionalniji faktor u samoj praksi inoviranja.¹²

Inače, istraživanja ukazuju da socijalno poverenje predstavlja značajan faktor ekonomskog rasta na svim nivoima.¹³ Zapravo, smatra se da je čitava ekonomija jedna vrsta razmene, a da svaka razmena suštinski zavisi od poverenja koje akteri međusobno imaju. Na ovaj način, poverenje postaje neka vrsta kulturnog supstrata, koji omogućava svekolike oblike ekonomske razmene. Drugim rečima, bez poverenja je otežana ekonomska razmena, a to negativno utiče na sveukupnu privrednu aktivnost. Pored direktnih oblika razmene, istraživanja ukazuju da socijalno poverenje ima veoma važnu ulogu za efikasnost čitavog niza organizacionih ekonomskih aspekata. Ističe se da

-
- ⁹ Stephen J. Kline and Nathan Rosenberg, An overview of innovation, In: Landau, R. and Rosenberg, N. (Eds.), *The Positive Sum Strategy: Harnessing Technology for Economic growth*, pp. 275–306. Washington (D.C.): National Academy Press, 1986.
- ¹⁰ Bengt-Åke Lundvall, National Innovation Systems – Analytical Concept and Development Tool, Paper to be presented at the DRUID Tenth Anniversary Summer Conference 2005 on DYNAMICS OF INDUSTRY AND INNOVATION: ORGANIZATIONS, NETWORKS AND SYSTEMS, Copenhagen, Denmark, June 27–29, 2005; Available at: https://www.researchgate.net/publication/24081600_National_Innovation_Systems-Analytical_Concept_and_Development_Tool
- ¹¹ Christian Le Bas, Fabienne Picard, and Bogdan Suchecki, "Innovation technologique, comportement de réseaux et performances: une analyse sur données individuelles", *Revue d'économie politique* 108, No. 5, pp. 625–644, 1998.
- ¹² Parimal Patel and Keith Pavitt, "National innovation systems: why they are important, and how they might be measured and compared", *Economics of innovation and new technology* 3, No. 1, pp. 77–95, 1994.
- ¹³ James Coleman, *Foundations of Social Theory*, Cambridge MA: Harvard University Press, 1990. Jean-Philippe Platteau, "Behind the market stage where real societies exist-part I: The role of public and private order institutions", *The Journal of Development Studies* 30, No. 3, pp. 533–577, 1994. Francis Fukuyama, *Trust: The social virtues and the creation of prosperity*, No. D10 301 c. 1/c. 2, Free Press Paperbacks, 1995. Stephen Knack and Philip Keefer, "Does social capital have an economic payoff?, A cross-country investigation", *The Quarterly journal of economics* 112, No. 4, pp. 1251–1288, 1997.

socijalni kapital predstavlja značajan faktor za uspeh u zapošljavanju¹⁴, a posebno – veliki uticaj za uspešnost u karijeri¹⁵. U organizacionoj kulturi – socijalni kapital je značajan preventivni faktor fluktuacije, koja je jedan od najvećih problema efikasnosti informatičkog sektora, u kome je deficit kadrova najizraženiji u savremenom društvu.¹⁶ U strateškom menadžmentu socijalni kapital pospešuje stvaranje mreže dobavljača, i time značajno umanjuje rizik poslovanja¹⁷, a svako smanjenje rizika poslovanja proizvodi i smanjenje troškova poslovanja.

Socijalni kapital, dakle, utiče na ekonomski rast na mnogo načina i posredstvom većeg broja svojih dimenzija, tj. funkcija. Međutim, kao pojam, socijalni kapital u različitim pristupima se različito definiše.¹⁸ Woolcock i Narayan¹⁹ smatraju da postoje četiri različite perspektive razumevanja socijalnog kapitala, i to: komunitarna, mrežna, institucionalna i sinergetska. Komunitarna perspektiva insistira na značaju koji socijalni kapital ima za umrežavanje pojedinaca unutar lokalnih zajednica. Mrežna perspektiva ima dva aspekta, povezivanje i premošćavanje (*bridging and bonding*), a oba su sredstvo koje omogućava pojedincima da uvećaju vlastitu socijalnu mrežu. Institucionalna perspektiva insistira na tome da je mera socijalnog kapitala, zapravo, mera poverenja u institucije; dok sinergetska perspektiva na neki način integriše različite aspekte ova tri pristupa. Između ovih dimenzija socijalnog kapitala postoje značajne teorijske razlike; a kada je reč o uticaju

---

¹⁴ Mark Granovetter, *Getting a job: A study of contacts and careers*, University of Chicago press, 2018.

¹⁵ Shaul M. Gabbay and Ezra W. Zuckerman, "Social capital and opportunity in corporate R&D: The contingent effect of contact density on mobility expectations", *Social Science Research* 27, No. 2, pp. 189–217, 1998.

¹⁶ Lai Hong Chung and Patrick T. Gibbons, "Corporate entrepreneurship: The roles of ideology and social capital", *Group & Organization Management* 22, No. 1, pp. 10–30, 1997.

¹⁷ Brian Uzzi, "Social structure and competition in interfirm networks: The paradox of embeddedness", *Administrative science quarterly*, pp. 35–67, 1997.

¹⁸ Za teorijski pregled pojma socijalnog kapitala pogledati npr. Jane Jacobs, *The death and life of American cities*, 1961. George, Casper Homans, *Social behavior: Its elementary forms*, NY: Harcourt, Brace and World, 1961. James Coleman, "Norms as Social Capital". In: *Economic Imperialism: The Economic Method Applied outside the Field of Economics*, G. Radnitzky & P. Bernholz, 1987. Michael Woolcock, "Social capital and economic development: Toward a theoretical synthesis and policy framework", *Theory and society* 27, No. 2, pp. 151–208, 1998.

¹⁹ Michael Woolcock and Deepa Narayan, "Social capital: Implications for development theory, research, and policy", *The world bank research observer* 15, No. 2, pp. 225–249, 2000.

socijalnog kapitala na ekonomske ishode, ove razlike postaju značajnije, budući da se na različit način ostvaruje potencijalni direktan ili medijatorski efekat na ekonomske kategorije koje su predmet analize.

Naravno, u savremenoj naučnoj praksi vršena su istraživanja koja su ispitivala odnos između socijalnog kapitala i inovativnosti privrede.²⁰ Nalazi ovih istraživanja, međutim, veoma variraju u dobijenim rezultatima. Ove varijacije su rezultat tri ključna faktora. Prvo, različit dizajn istraživanja usled koga u regresionim modelima varijable pružaju različite nalaze. Drugo, usled razlika u operacionalizaciji; naime, različiti istraživači na različit način mere ključne koncepte. Treće, koriste se različite baze podataka istraživanja, između kojih su razlike značajne, u meri da uporedivost nalaza gotovo nije moguća. U krajnjim ishodima, istraživački nalazi uglavnom ukazuju da socijalni kapital ima efekat na inovativnost privrede, ali je ovaj uticaj nekada direktan, a nekada posredovan drugim faktorima. Ovaj rad predstavlja doprinos empirijskim analizama efekta koji socijalni kapital ima na inovacije.

ISTRAŽIVAČKE HIPOTEZE I PODACI

Naša hipoteza proističe iz teorijskih stavova i istraživanja koji ukazuju da je socijalni kapital značajan faktor inovativnosti privrede. No, s obzirom na to da pojam socijalnog kapitala ima više aspekata, za potrebe testiranja hipoteze, pojam socijalnog kapitala smo operacionalizovali posredstvom tri ključne dimenzije, i to su: socijalno poverenje, poverenje u institucije i članstvo u organizacijama, koje predstavlja 'proxy' socijalnog umrežavanja. Sve tri

---

²⁰ Wenpin Tsai and Sumantra Ghoshal, "Social capital and value creation: The role of intrafirm networks", *Academy of Management Journal* 41, No. 4, pp. 464–476, 1998. Philip Cooke and David Wills, "Small firms, social capital and the enhancement of business performance through innovation programmes", *Small business economics* 13, No. 3, pp. 219–234, 1999. Mourad Dakhli and Dirk De Clercq, "Human capital, social capital, and innovation: a multi-country study", *Entrepreneurship & regional development* 16, No. 2, pp. 107–128, 2004. Giulio Cainelli, Susanna Mancinelli and Massimiliano Mazzanti, "Social capital and innovation dynamics in district-based local systems", *The Journal of Socio-Economics* 36, No. 6, pp. 932–948, 2007. Wann-Yih Wu, Man-Ling Chang and Chih-Wei Chen, "Promoting innovation through the accumulation of intellectual capital, social capital, and entrepreneurial orientation", *R&D Management* 38, No. 3, pp. 265–277, 2008. Salma Alguezaui and Raffaele Filieri, "Investigating the role of social capital in innovation: sparse versus dense network", *Journal of knowledge management* 14, No. 6, pp. 891–909, 2010. Keld Laursen, Francesca Masciarelli and Andrea Prencipe, "Regions matter: How localized social capital affects innovation and external knowledge acquisition", *Organization science* 23, No. 1, pp. 177–193, 2012.

dimenzije smo izmerili na osnovu podataka Svetskog istraživanja vrednosti (WVS).²¹

Operacionalno, socijalno poverenje predstavlja sintetizovani kumulativni skor odgovora na tri pitanja u anketnom istraživanju, koja zapravo mere koliko na interpersonalnoj razini pojedinci imaju poverenja.²² Poverenje u institucije predstavlja kumulativni skor poverenja u društveno-političke institucije, tačnije u parlament, vladu, zdravstveni sistem, sistem socijalne zaštite, javne ustanove i štampu.²³ Članstvo u organizacijama je, takođe, kumulativni skor koji smo formirali na osnovu ukupnog broja organizacija čiji su pojedinci pripadnici. Kad je reč o sve tri dimenzije socijalnog kapitala, operacionalno, najpre smo formirali kumulativne skorove na individualnom nivou, a zatim smo kalkulirali srednju vrednost za sve zemlje, kako bi formirali agregatne podatke za potrebe testiranja hipoteza. Sva tri skora su numerički optimizovana u rasponu od 0 do 1. Distribucije sve tri varijable koje mere socijalni kapital za 44 zemlje prikazujemo u Tabeli 1.

Tabela 1. Tri dimenzije socijalnog kapitala za 44 zemlje Evrope

Zemlja	Socijalno poverenje	Poverenje u institucije	Članstvo u organizacijama
Albanija	.255	.403	.079
Jermenija	.311	.448	.014
Austrija	.455	.452	.071
Azerbejdžan	.332	.602	.037
Belorusija	.433	.520	.046
Belgija	.448	.528	.087
Bosna i Hercegovina	.342	.404	.018
Bugarska	.286	.267	.026
Hrvatska	.329	.337	.074

²¹ Metodologiju, podatke i analize WVS-a pogledati na: <http://www.worldvaluessurvey.org/wvs.jsp>

²² Miloš Bešić, *Tranzicione traume i promene vrednosnih orijentacija – generacijski pristup*, Čigoja, Beograd, 2014.

²³ Miloš Bešić, „Politički i situacioni prediktori poverenja u institucije”. *Godišnjak FPN*, (06), str. 119–148, 2011.

Kipar	.241	.536	.034
Čehoslovačka Republika	.383	.375	.073
Danska	.704	.558	.183
Estonija	.440	.461	.055
Finska	.572	.482	.106
Francuska	.424	.507	.049
Gruzija	.369	.459	.010
Nemačka	.464	.394	.048
Velika Britanija	.509	.419	.065
Grčka	.270	.355	.026
Mađarska	.348	.355	.019
Island	.602	.513	.185
Irska	.515	.463	.301
Italija	.382	.422	.048
Letonija	.409	.441	.035
Litvanija	.349	.411	.028
Luksemburg	.442	.615	.100
Makedonija	.308	.469	.045
Malta	.381	.554	.020
Moldavija	.277	.448	.031
Crna Gora	.345	.444	.027
Holandija	.594	.493	.211
Norveška	.668	.533	.120
Poljska	.382	.364	.024
Portugal	.307	.448	.031
Rumunija	.297	.413	.029
Ruska Federacija	.461	.479	.020
Srbija	.295	.319	.032
Slovačka	.309	.484	.038

Slovenija	.385	.502	.073
Španija	.431	.507	.023
Švedska	.613	.500	.091
Švajcarska	.569	.554	.084
Turska	.255	.555	.013
Ukrajina	.418	.360	.020

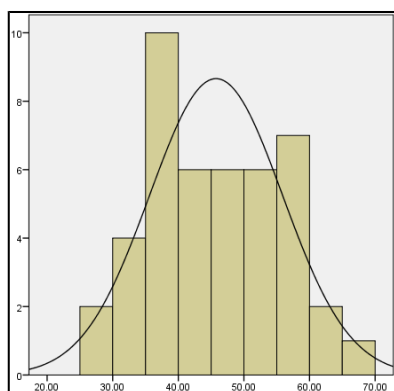
Dakle, naše tri operacionalne hipoteze ispituju da li, i u kojoj meri, socijalno poverenje, poverenje u institucije, i članstvo u organizacijama jesu prediktori inovativnosti privrede. Što se inovativnosti tiče, a to je zavisna varijabla, za 44 zemlje Evrope koristili smo Globalni indeks inovativnosti (Global Innovation Index²⁴). Ovaj indeks je formiran na osnovu velikog broja indikatora, koji su klasifikovani u sedam dimenzija: institucije, humani kapital, infrastruktura, sofisticiranost tržišta, sofisticiranost biznisa, znanje i tehnološki ishodi i kreativni ishodi. Sam indeks predstavlja kumulativni skor svih sedam dimenzija koji je optimizovan od 0 do 100. Distribuciju ukupnog skora indeksa inovativnosti prikazujemo u Tabeli 2 i Grafikonu 1, dok su u Grafikonu 2 prikazane vrednosti indeksa za sve zemlje po hijerarhiji.

Tabela 2. Globalni indeks inovativnosti

N		44
Aritmetička sredina		45.7527
Medijana		45.3400
Modus		30.39
Standardna devijacija		10.13401
Varijansa		102.698
Iskrivljenost (skjunis)		.195
Spljoštenost (kurtozis)		-1.003
Opseg		36.66
Minimum		29.62
Maksimum		66.28
Percentili	25	37.9975
	50	45.3400
	75	53.6925

²⁴ Sve detalje o metodologiji merenja Globalnog indeksa inovativnosti, kao i o rangiranju zemalja videti na: <https://www.globalinnovationindex.org/home>

Grafikon 1. Globalni indeks inovativnosti – distribucija

ANALIZA PODATAKA I TESTIRANJE HIPOTEZA

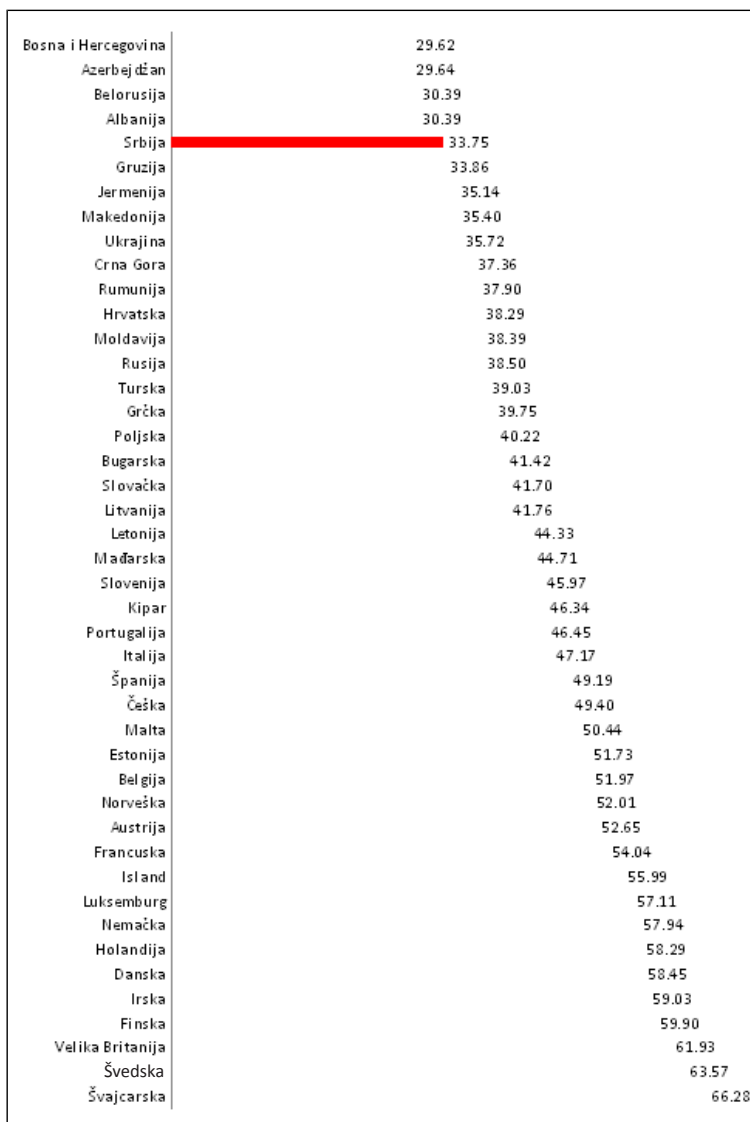
Za potrebe testiranja hipoteza, osim tri ključne prediktorske varijable koje mere socijalni kapital, u regresione modele uključili smo i tri kontrolne varijable – i to su: GDP per capita, prosečna starost punoletne populacije i prosečan nivo obrazovanja punoletnog stanovništva. Razlog za uključivanje ovih varijabli je taj što pretpostavljamo da distribucija bogatstva, obrazovanja i starosti nije ujednačena po zemljama, te smo korišćenjem ovih varijabli onemogućili da prediktivni kapacitet socijalnog kapitala bude zapravo kovarijantan s obzirom na kontrolne varijable. U Tabeli 3 prikazane su osnovne statističke vrednosti koje prikazuju distribuciju svih kontrolnih i prediktorskih varijabli.

Tabela 3. Distribucija prediktoriskih varijabli: 44 zemlje Evrope

	GDP per capita	Prosečna starost populacije	Obrazovanje populacije ISCED	Socijalno poverenje	Poverenje u institucije	Članstvo u organizacijama
Aritmetička sredina	21019.57	46.84	2.86	0.41	0.46	0.06
Medijana	14650.00	46.83	2.93	0.38	0.46	0.04
Standardna devijacija	16662.41	3.97	0.43	0.12	0.45	0.02
Iskrivljenost (skjunis)	1.35	-0.60	-1.19	0.81	0.08	0.06
Spljoštenost (kurtozis)	2.01	1.17	2.05	0.03	0.01	0.00

Opseg	73414.00	20.37	1.93	0.46	-0.23	2.29
Minimum	2986.00	34.43	1.58	0.24	-0.18	5.96
Maksimum	76400.00	54.80	3.51	0.70	0.35	0.29

Grafikon 2. Globalni indeks inovativnosti: prikaz za sve zemlje po hijerarhiji

U Tabeli 4 prikazujemo Pearsonove koeficijente korelacije između zavisnih, kontrolnih i prediktorskih varijabli. Sudeći po vrednostima koeficijenta korelacije, od tri varijable koje mere socijalni kapital, socijalno poverenje ima najsnažniji prediktorski potencijal kada je reč o inovativnosti ($r=.741$). Međutim, i članstvo u organizacijama visoko korelira sa indeksom inovativnosti ($r=.590$), dok je značajno niža korelacija između poverenja u institucije i indeksa inovativnosti ($r=.336$).

U Tabeli 5 prikazane su vrednosti regresione analize. Najpre, u modelu 1 prikazane su vrednosti regresionih koeficijenata kontrolnih varijabli. Rezultati ukazuju da su prosečna starost populacije i GDP per capita statistički značajni prediktori inovativnosti. Kada je o GDP-u reč, podatak naprosto ukazuje da su inovativnost privrede i GDP u snažnoj vezi, a vrednost Beta koeficijenta ukazuje da – ukoliko se GDP poveća za jednu standardnu devijaciju, vrednost indeksa inovativnosti se uvećava za 0.7 indeksnih poena. Što se starosti populacije tiče, ukoliko se prosečna starost populacije poveća za godinu dana, može se očekivati da će privreda biti inovativnija za 1.085 indeksnih poena. Podatak je zanimljiv za neke druge hipoteze, usled činjenice da se inovativnost intuitivno pripisuje mlađoj populaciji, a rezultati ovog istraživanja ukazuju suprotno. Interesantno je da obrazovanje nije statistički značajan prediktor, što govori o tome da u savremenom društvu, za razliku od tradicionalnog industrijskog, formalni nivo obrazovanja ne podstiče nužno inovativnost. Obrazovanost u savremenom društvu podrazumeva znanja i veštine koje se ne stiču nužno formalnim obrazovanjem, već za to postoje drugi kanali.

Prediktivnost socijalnog kapitala kao faktora inovativnosti testiramo u preostala 3 regresiona modela. Tačnije, u ovom testiranju, u sva tri slučaja merimo efekat varijabli socijalnog kapitala, pri čemu držimo konstantnim vrednosti za prosečnu starost populacije, GDP-a i nivoa obrazovanja. Model 2 ukazuje na značajan prediktorski kapacitet socijalnog poverenja. Rezultat ukazuje da – kada su vrednosti kontrolnih varijabli konstantne – sa povećanjem socijalnog poverenja od jedne standardne devijacije, vrednost indeksa inovativnosti se povećava za 0.399. Na osnovu modela 3 zaključujemo da poverenje u institucije nije statistički značajan prediktor inovativnosti. Dakle, stepen poverenja u institucije ne utiče na stepen inovativnosti privrede, i time opovrgavamo našu hipotezu kada je reč o poverenju u institucije kao dimenziji socijalnog kapitala. U modelu 4 testiramo hipotezu na način da se kao prediktorska varijabla meri efekat članstva u organizacijama. Podaci ukazuju da, sa 90% sigurnosti, možemo reći da članstvo u organizacijama povećava stepen inovativnosti ekonomije. Tačnije, ukoliko se članstvo u organizacijama poveća za jednu standardnu devijaciju, inovativnost privrede se povećava za 0.182 indeksna poena. Dakle, od tri indikatora socijalnog kapitala, dva su statistički značajni prediktori inovativnosti privrede. Zaključujemo da socijalno poverenje i članstvo u organizacijama jesu potencijalni faktori inovativnosti privrede, dok poverenje u institucije nema uticaja.

Tabela 5. OLS – Prediktori inovativnosti u 44 zemlje Evrope

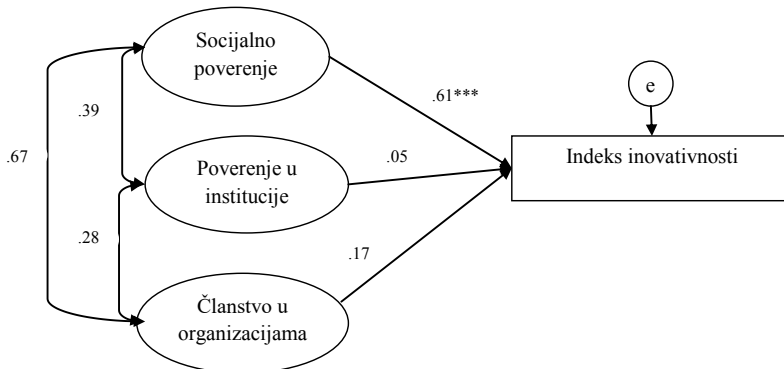
Prediktori	Model 1 B	Model 1 Beta	Model 2 B	Model 2 Beta	Model 3 B	Model 3 Beta	Model 4 B	Model 4 Beta
Konstanta	-16.804 (12.385)		-4.707 (11.817)		-21.665 (15.648)		-14.384 (12.074)	
GDP per capita	.000 (.000)	.700***	.000 (.000)	.437***	.000 (.000)	.671***	.000 (.000)	.595***
Starost populacije	1.085 (.210)	.425***	.834 (.206)	.327***	1.121 (.223)	.439***	1.053 (.205)	.412***
Obrazovanje (ISCED prosek)	.970 (1.928)	.041	-2.929 (2.131)	-.124	1.135 (1.972)	.048	.449 (1.889)	.019
Socijalno poverenje			34.824 (10.984)	.399***				
Poverenje u institucije					6.742 (13.053)	.051		
Članstvo u organizacijama							31.133 (16.481)	.182*
R ²		.734		.783		.729		.750

***p<.01; **p<.05; *p<.1

DISKUSIJA I FINALNE ANALIZE

Kada je reč o razumevanju načina na koji socijalni kapital utiče na inovativnost, važno je istaći da socijalno poverenje zapravo jeste ključna varijabla. Najpre, kada je reč o poverenju u institucije, jasno smo utvrdili da ono nema značajnog efekta na inovativnost. No, utvrdili smo da članstvo u organizacijama ima određeni efekat, ali je merenje urađeno na način da je članstvo u organizacijama jedina varijabla u modelu, tačnije, ona nije kontrolisana vrednostima socijalnog poverenja ili drugih potencijalnih kovarirajućih varijabli koje mere socijalni kapital. Upravo usled toga, uradili smo strukturalni model koji treba da odgovori na pitanje: da li je efekat članstva u organizacijama autentičan prediktor inovativnosti, ili je kovarirajući u odnosu na socijalno poverenje? U Grafikonu 2 prikazan je strukturalni model koji utvrđuje prediktivnost sva tri koncepta socijalnog kapitala u odnosu na inovativnost, ali na način da postoji međusobna kontrola prediktorskih varijabli. U ovom modelu utvrđujemo da je socijalno poverenje jedini statistički značajan prediktor inovativnosti ($\text{Beta}=.61, p < .01$). Jednako, utvrđujemo da je veoma visoka korelacija između socijalnog poverenja i članstva u organizacijama ($r=.67$). Drugim rečima, najverovatnije da članstvo u organizacijama svoj efekat na inovativnost ostvaruje usled visoke korelacije sa socijalnim poverenjem.

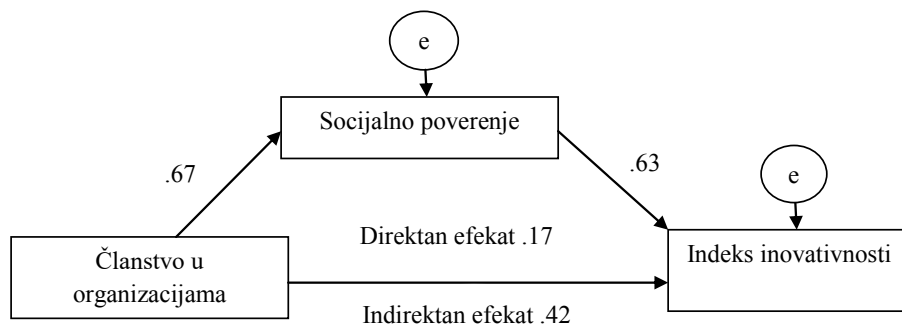
Grafikon 2. SEM – Tri koncepta socijalnog kapitala kao prediktori inovativnosti

Kako bi potvrdili ovaj kovarirajući nalaz, napravili smo još jedan strukturalni model, u kome merimo direktan i indirektan efekat koji članstvo u organizacijama ima na inovativnost (Grafikon 3). Na grafikonu možemo videti snažan direktan efekat koji socijalno poverenje ima na indeks inovativnosti ($\text{Beta}=.63, p < .01$), i relativno slab direktan efekat koji ima članstvo u organizacijama, i koji nije statistički značajan ($\text{Beta}=.17, p > .1$), dok je indirektan

efekat koji članstvo u organizacijama ostvaruje na inovativnost zahvaljujući korelaciji sa socijalnim poverenjem visok (Beta = .42). Dakle, efekat koji članstvo u organizacijama ostvaruje na inovativnost zapravo je rezultat kovariranja sa socijalnim poverenjem; tačnije, članstvo u organizacijama se pojavljuje u samostalnom modelu kao značajna prediktorska varijabla samo zato što korelira sa socijalnim poverenjem koje jeste ključni prediktor inovativnosti.

Grafikon 3. Direktan i indirektan efekat prediktora socijalnog kapitala na inovativnost

Prema tome, ostaje da se objasni zašto i kako socijalno poverenje ima efekta na inovativnost privrede. Generalno, može se reći da ukupna ekonomska snaga privrede zahteva visok stepen socijalnog kapitala. Drugim rečima, što su pojedinci posredstvom članstva u različitim organizacijama bolje umreženi, imaće veći stepen socijalnog poverenja, a što više poverenja imaju na interpersonalnoj razini za očekivati je da će u tom društvu privreda biti inovativnija. Teorijski, vezu između socijalnog poverenja i socijalnog umrežavanja, sa jedne, i inovativnosti privrede, sa druge strane, možemo objašnjavati na različite načine. Kada je o mrežnom faktoru reč, naprosto, što je pojedinac bolje umrežen to u većoj meri ima pristup informacijama i znanjima koja rezultiraju inovativnim praksama i ponašanjima. Socijalno poverenje, međutim, predstavlja značajniju varijablu koja utiče na inovativnost. Poverenje je psihološka kategorija. Na poverenju počiva interaktivni akt između aktera, zasnovan na očekivanjima.²⁵ Međutim, poverenje predstavlja i moralnu kategoriju.²⁶ Naime, pitanje ispunjavanja očekivanja da se neko ponaša onako kako se očekuje, i kako opšteprihvaćeni moralni kod nalaže, jeste etičko pitanje.

²⁵ Anna Coulson, "Trust: the foundation of public sector management", *Trust and contracts, Relationships in local government, health and public services*, pp. 3–8, 1998.

²⁶ Eric M. Uslaner, *The moral foundations of trust*, Cambridge University Press, 2002.

Drugim rečima, uspešnost poslovne zajednice može da se razume i sa stanovišta funkcionalnosti društva kao moralne zajednice. Suština moralnog aspekta poverenja jeste da mi, u suštini, očekujemo da će nas drugi tretirati na način na koji mi njih tretiramo.²⁷ Ako je taj odnos u poslovnim interakcijama zasnovan na nepoverenju i/ili negativnom tretmanu, mala je verovatnoća da će se ostvarivati poslovna saradnja i komunikacija koja rezultira ekonomskim inovacijama. U atmosferi međusobnog nepoverenja, pre će biti da će ekonomski akteri skrivati informacije jedni od drugih, i da će ukupna organizaciona i interpersonalna komunikacija biti na niskom nivou, a ovo rezultira smanjenim stepenom inovativnog kapaciteta.

Kultura jeste značajan faktor ekonomskog rasta, a tvrdnju je verovatno prvi utemeljio još Maks Veber, ukazujući da je protestantska etika u svom bihevioralnom formatu značajno uticala na razvoj kapitalizma posredstvom etike poziva. Veliki je broj savremenijih radova koji ukazuju na značaj koji kultura, vrednosti i norme u društvu imaju za preduzetništvo i ekonomski razvoj.²⁸ Ekonomija ne počiva samo na 'tvrdim' ekonomskim varijablama i tehnologijama. Ekonomska zajednica je prvenstveno društvena zajednica u kojoj se ekonomski akteri ponašaju u skladu sa standardima kulture te društvene zajednice. Kao članovi društvene zajednice oni komuniciraju, razmenjuju znanja i iskustva, participiraju u socijalnim kontaktima, a sve ovo oblikuje njihovo ponašanje u ekonomskoj sferi. Ekonomski napredak se dešava u okvirima poslovne kulture koja je oblikovana vrednostima i normama datog društva. Uspešnost zapadnih ekonomija generalno, a ovo posebno važi za inovativnost kao motor ekonomskog progressa, dešava se u prostoru koji oblikuje specifična zapadna kultura, a ova kultura, osim tradicionalnog isticanja racionalnosti, počiva na međusobnoj saradnji, socijalnom poverenju, drugim rečima, akumuliranom socijalnom kapitalu. Upravo je nedostatak ovakve kulture i referentnog socijalnog kapitala jedna od prepreka efikasnog ekonomskog razvoja u nezapadnim kulturama. Srbija je zemlja i kultura na poluperiferiji

---

²⁷ Barbara Misztal, *Trust in modern societies: The search for the bases of social order*, John Wiley & Sons, 2013.

²⁸ Thomas, C. Cochran, Cultural factors in economic growth, *The Journal of Economic History*, 20(04), pp. 515–530, 1960. Richard H. Franke, Geert Hofstede and Michael H. Bond, "Cultural roots of economic performance: A research notea", *Strategic management journal* 12, No. 5, pp. 165–173, 1991. Jim Granato, Ronald Inglehart, and David Leblang, "The effect of cultural values on economic development: theory, hypotheses, and some empirical tests", *American journal of political science*, pp. 607–631, 1996. James P. Johnson and Tomasz Lenartowicz, "Culture, freedom and economic growth: do cultural values explain economic growth?", *Journal of World Business* 33, No. 4, pp. 332–356, 1998. Sander Wennekens and Roy Thurik, "Linking entrepreneurship and economic growth", *Small business economics* 13, No. 1, pp. 27–56, 1999.

zapadnih vrednosti. Nedostatak socijalnog poverenja, i socijalnog kapitala uopšte, jedan je od faktora niskog nivoa inovativnosti privrede u Srbiji. Drugim rečima, da bi se pospešila ekonomska efikasnost srpske privrede potrebno je pospešiti preduzetništvo i inovativnost; a da bi se pospešila inovativna praksa potrebno je da se radi na razvoju poslovne kulture, koja bi značajno uvećala socijalni kapital celokupne ekonomske društvene zajednice.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Algezau, Salma and Raffaele Filieri, "Investigating the role of social capital in innovation: sparse versus dense network", *Journal of knowledge management* 14, No. 6, pp. 891–909, 2010.
- [2] Baudrillard, Jean, *Simulacra and simulation*, University of Michigan press, 1994.
- [3] Bell, Daniel, The coming of the post-industrial society, in: *The Educational Forum*, (Vol. 40, No. 4, pp. 574–579), Taylor & Francis Group, 1976.
- [4] Bešić, Miloš, Politički i situacioni prediktori poverenja u institucije. *Godišnjak FPN*, (06), str. 119–148, 2011.
- [5] Bešić, Miloš, *Tranzicione traume i promene vrednosnih orijentacija – generacijski pristup*, Čigoja, Beograd, 2014.
- [6] Bush, Vannevar, *Science, the endless frontier: A report to the President*, US Govt. print. off., 1945.
- [7] Cainelli, Giulio, Susanna Mancinelli and Massimiliano Mazzanti, "Social capital and innovation dynamics in district-based local systems", *The Journal of Socio-Economics* 36, No. 6, pp. 932–948, 2007.
- [8] Carter, C. Frederick and Bruce Rodda Williams, "Industry and technical progress: Factors governing the speed of application of science", 1957.
- [9] Castells, Manuel, *Umreženo društvo*, Zagreb, Golden Marketing, 2000.
- [10] Chung, L. Hong and Patrick T. Gibbons, "Corporate entrepreneurship: The roles of ideology and social capital", *Group & Organization Management* 22, No. 1, pp. 10–30, 1997.
- [11] Cochran, C. Thomas, Cultural factors in economic growth, *The Journal of Economic History*, 20(04), pp. 515–530, 1960.
- [12] Coleman, James, *Foundations of Social Theory*, Cambridge MA: Harvard University Press, 1990.
- [13] Coleman, James, "Norms as Social Capital", in: *Economic Imperialism: The Economic Method Applied outside the Field of Economics*, G. Radnitzky & P. Bernholz, 1987.
- [14] Cooke, Philip and David Wills, "Small firms, social capital and the enhancement of business performance through innovation programmes", *Small business economics* 13, No. 3, pp. 219–234, 1999.

- [15] Coulson, Anna, "Trust: the foundation of public sector management", *Trust and contracts, Relationships in local government, health and public services*, pp. 3–8, 1998.
- [16] Dakhli, Mourad and Dirk De Clercq, "Human capital, social capital, and innovation: a multi-country study", *Entrepreneurship & regional development* 16, No. 2, pp. 107–128, 2004.
- [17] Franke, H. Richard, Geert Hofstede and Michael H. Bond, "Cultural roots of economic performance: A research notea", *Strategic Management Journal* 12, No. 5, pp. 165–173, 1991.
- [18] Fukuyama, Francis, *Trust: The social virtues and the creation of prosperity*, No. D10 301 c. 1/c. 2, Free Press Paperbacks, 1995.
- [19] Gabbay, M. Shaul, and Ezra W. Zuckerman, "Social capital and opportunity in corporate R&D: The contingent effect of contact density on mobility expectations", *Social Science Research* 27, No. 2, pp. 189–217, 1998.
- [20] Granato, Jim, Ronald Inglehart, and David Leblang, "The effect of cultural values on economic development: theory, hypotheses, and some empirical tests", *American journal of political science*, pp. 607–631, 1996.
- [21] Granovetter, Mark, *Getting a job: A study of contacts and careers*, University of Chicago press, 2018.
- [22] Homans, C. Georg, *Social behavior: Its elementary forms*, NY: Harcourt, Brace and World, 1961.
- [23] Jacobs, Jane, *The death and life of American cities*, 1961.
- [24] Johnson, P. James and Tomas Lenartowicz, "Culture, freedom and economic growth: do cultural values explain economic growth?", *Journal of World Business* 33, No. 4, pp. 332–356, 1998.
- [25] Kline, J. Stephen, and Nathan Rosenberg, An overview of innovation, in: Landau, R. and Rosenberg, N. (Eds.), *The Positive Sum Strategy: Harnessing Technology for Economic growth*, pp. 275–306. Washington (D.C.): National Academy Press. 1986.
- [26] Knack, Stephen and Philip Keefer, "Does social capital have an economic payoff?, A cross-country investigation", *The Quarterly journal of economics* 112, No. 4, pp. 1251–1288. 1997.
- [27] Landry, Réjean, Nabil Amara, and Moktar Lamari, "Does social capital determine innovation?, To what extent?" *Technological forecasting and social change* 69, No. 7, pp. 681–701, 2002.
- [28] Laursen, Keld, Francesca Masciarelli and Andrea Prencipe, "Regions matter: How localized social capital affects innovation and external knowledge acquisition", *Organization science* 23, No. 1, pp. 177–193, 2012.
- [29] Le Bas, Christian, Fabienne Picard, and Bogdan Suchecki, "Innovation technologique, comportement de réseaux et performances: une analyse sur données individuelles", *Revue d'économie politique* 108, No. 5, pp. 625–644, 1998.

- [30] Lundvall, Bengt-Åke, National Innovation Systems – Analytical Concept and Development Tool, Paper to be presented at the DRUID Tenth Anniversary Summer Conference 2005 on DYNAMICS OF INDUSTRY AND INNOVATION: ORGANIZATIONS, NETWORKS AND SYSTEMS, Copenhagen, Denmark, June 27–29, 2005; Available at: https://www.researchgate.net/publication/24081600_National_Innovation_Systems-Analytical_Concept_and_Development_Tool
- [31] Misztal, Barbara, *Trust in modern societies: The search for the bases of social order*, John Wiley & Sons, 2013.
- [32] Mowery, David and Nathan Rosenberg, “The influence of market demand upon innovation: a critical review of some recent empirical studies”, *Research policy* 8, No. 2, pp. 102–153, 1979.
- [33] Patel, Parimal and Keith Pavitt, “National innovation systems: why they are important, and how they might be measured and compared”, *Economics of innovation and new technology* 3, No. 1, pp. 77–95, 1994.
- [34] Platteau, Jean-Philippe, “Behind the market stage where real societies exist-part I: The role of public and private order institutions”, *The Journal of Development Studies* 30, No. 3, pp. 533–577, 1994.
- [35] Porter, E. Michael, *Clusters and the new economics of competition*, Vol. 76, No. 6, Boston: Harvard Business Review, 1998.
- [36] Storper, Michael, *The regional world: territorial development in a global economy*, Guilford press, 1997.
- [37] Tsai, Wenpin and Sumantra Ghoshal, “Social capital and value creation: The role of intrafirm networks”, *Academy of Management Journal* 41, No. 4, pp. 464–476, 1998.
- [38] Uslaner, M. Eric, *The moral foundations of trust*, Cambridge University Press, 2002.
- [39] Uzzi, Brian, “Social structure and competition in interfirm networks: The paradox of embeddedness”, *Administrative science quarterly*, pp. 35–67, 1997.
- [40] Wennekers, Sander and Roy Thurik, “Linking entrepreneurship and economic growth”, *Small business economics* 13, No. 1, pp. 27–56, 1999.
- [41] Woolcock, Michael, “Social capital and economic development: Toward a theoretical synthesis and policy framework”, *Theory and society* 27, No. 2, pp. 151–208, 1998.
- [42] Woolcock, Michael and Deepa Narayan, “Social capital: Implications for development theory, research, and policy”, *The world bank research observer* 15, No. 2, pp. 225–249, 2000.
- [43] Wu, Wann-Yih, Man-Ling Chang and Chih-Wei Chen, “Promoting innovation through the accumulation of intellectual capital, social capital, and entrepreneurial orientation”, *R&D Management* 38, No. 3, pp. 265–277, 2008.

Miloš Bešić

SOCIAL TRUST AS A FACTOR OF ECONOMIC INNOVATION

Abstract

In this paper we empirically test the effect of social capital as a factor of innovation. Theoretically we rely on Social Capital Theory with the main thesis that culture of the society has an economic outcome. We used for the analysis aggregate data from 44 countries in Europe. The data are taken from relevant international sources and researches. Dependent variable in the research was Global Innovation Index. Social capital, as well as other predictors was taken from World Value Survey. Results of the hypothesis testing confirm a significant effect of social capital onto economic innovation. Among few dimensions of social capital, by using regression analysis and Structural Equation Modeling we found that social trust has the strongest effect on innovation. In conclusion, we provide theoretical argumentation regarding the effect of culture onto economic outcomes. Finally, we assume that one of the factors of the low level of economic innovation in Serbia is due to the lack of social capital.

Key words:

innovation, social capital, social trust, trust in institutions, regression analysis, structural equation modeling.

Dejan Blagić*

*Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka*

Epistemička dimenzija donošenja odluka u epistemokratiji i demokratiji

Apstrakt

U radu nastojimo da pokažemo važnost epistemologije u procesu donošenja političkih odluka i slabosti demokratije kada je u pitanju epistemička dimenzija. Ključna pretpostavka rada je da epistemička dimenzija utiče na kvalitet odluka, što onda vodi ka dilemi da li se u demokratiji ili epistemokratiji kvalitetnije donose odluke. U radu ovu dilemu pokušavamo razrešiti iznošenjem vrlina i mana svakog sistema posebno, kao i njihovih varijanti koje opisujemo i međusobno upoređujemo. Prvo iznosimo epistemičko opravdanje demokratije od strane demokratskih teoretičara i njihove kritike prema epistemokratiji, a onda iznosimo neke modele epistemokratije od strane nekoliko političkih teoretičara i njihove argumente za svaki. Autor nakon ovoga iznosi svoje mišljenje o ovom problemu i model po kojem bi se mogli rešiti neki problemi epistemokratije. Iz svega ovoga na kraju izvlačimo zaključke o potrebi za dizajniranjem epistemokratskih institucija u savremenim državama, daljim razvijanjem teorija o epistemokratiji i epistemičkoj demokratiji i empirijskim istraživanjima na ovu temu.

Ključne reči:

epistemokratija, demokratija, epistemička demokratija, politička epistemologija, ekspertiza, teorija donošenja odluka

---

* dejan.blagic94@gmail.com

UVOD

Demokratija se u savremenoj političkoj misli, kao i u savremenom političkom iskustvu, uzima kao model organizacije procesa donošenja političkih odluka i rešavanja javnih problema koji po raznim kriterijumima ima prednost u odnosu na ostale modele političkih sistema. Među najznačajnijim kriterijumima koji se uzimaju za određivanje te prednosti stepen su slobode pojedinaca, stepen vladavine prava, stepen jednakosti, stepen mira i nenasilja, stepen rodne ravnopravnosti i stepen zaštite manjina.

Ipak, čini se da je jedan od kriterijuma često zapostavljen kako u savremenoj političkoj misli tako i u današnjem demokratskom iskustvu. Taj kriterijum predstavlja stepen znanja i istinitosti u političkom odlučivanju i rešavanju javnih problema. Donošenje odluka i rešavanje problema ima epistemičku dimenziju, pošto pre donošenja odluke prethodi proces saznavanja i upoznavanja predmeta na koji se odluka odnosi. Ukoliko on nije dovoljno upoznat, postoji mogućnost donošenja pogrešnih odluka i rešenja. Političke odluke stoga mogu biti predmet izučavanja epistemologije, odnosno *političke epistemologije* koja se bavi znanjem koje politički akteri i birači imaju prilikom donošenja političkih odluka i rešavanja problema, kao i to koliko su njihove odluke zasnovane na istinitim iskazima¹, odnosno bavi se agregacijom znanja potrebnog za donošenje odluka.²

Pretpostavka je da epistemička dimenzija utiče na kvalitet odluka, jer ako demokratska teorija nije dovoljno epistemička, kvalitet odluka nije uzet ozbiljno.³ To znači da što je veća epistemička dimenzija odluke i rešenja problema su kvalitetniji. U društvu A, u kojoj politički akteri i građani poseduju više znanja o javnim problemima, donosiće kvalitetnija rešenja tih problema nego isti ti akteri u društvu B. Ovakav odnos epistemičke dimenzije (količine znanja) i kvaliteta odluke (koji možemo ustanoviti kroz posledice te odluke po građane i njihovo blagostanje) mi smo prikazali Grafikonom 1. Treba napomenuti da ovaj grafikon pokazuje idealan odnos epistemičke dimenzije i

---

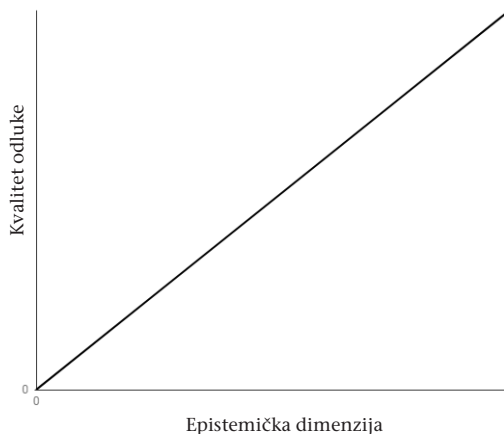
¹ Jeffrey Friedman, "Political Epistemology", *Critical Review*, Vol. 26, No. 1–2, 2014; Available from: <http://www.criticalreview.com/crf/jf/Friedman%20political%20epistemology.pdf> (Accessed 2 September 2017), pp. 1–14.

² Stephen Turner, "Political Epistemology, Experts and the Aggregation of Knowledge", *Spontaneous Generations*, Vol. 1, No. 1, University of Toronto, 2007; Available from: <http://spontaneousgenerations.library.utoronto.ca/index.php/SpontaneousGenerations/article/view/2970> (Accessed 2 September 2017), p. 41.

³ John B. Min, "Epistocracy and democratic epistemology", *Politics in Central Europe*, Vol. 11, No. 1, 2015; Available from: <https://www.degruyter.com/download-pdf/j/pce.2015.11.issue-1/pce-2015-0005/pce-2015-0005.pdf> (Accessed 2 September 2017), p. 93.

kvaliteta odluke i da je taj odnos srazmeran (povećanje epistemičke dimenzije za jednu jedinicu srazmerno dovodi do povećanja kvaliteta odluke isto za jednu jedinicu). U realnosti, ovakav odnos možda nije idealan, pa bi to trebalo empirijski ispitati.

Grafikon 1. Kvalitet odluke u odnosu na epistemičku dimenziju

Politički sistem koji gradimo treba biti osiguran za „donošenje epistemički kvalitetnih odluka (istinitih ili osjetljivih na istinu, opravdanih, ispravnih ili utemeljenih na argumentima/razlozima, epistemički odgovornih, kojima se rješavaju problemi i sl.)”.⁴

Stoga, demokratija, osim politički i etički, treba biti i epistemički opravdana⁵, a ako nije, demokratija gubi svoj smisao.⁶ Empirijska istraživanja pokazuju da većina građana nema dovoljno stručnosti i informacija kada donosi važne političke odluke, naročito izborne, štaviše, nisu ni zainteresovani da se dublje informišu i istraže javne probleme o kojima odlučuju i glasaju.⁷ Uspon savremenog populizma u SAD i Evropi, najviše izraženog kroz Brexit i predsednika SAD Donalda Trampa u dve visokorazvijene demo-

⁴ Snježana Prijic-Samardžija, „Epistemičko opravdanje demokracije: epistemička vrijednost proceduralne pravičnosti”, *Prolegomena*, Vol. 13, br. 2, 2014; Dostupno preko: http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=191540 (Pristupljeno 02. septembra 2017), str. 374.

⁵ Isto, str. 373.

⁶ John B. Min, *Epistocracy and democratic epistemology*, op. cit., p. 93.

⁷ Snježana Prijic-Samardžija, „Epistemičko opravdanje demokracije: epistemička vrijednost proceduralne pravičnosti”, nav. delo, str. 386.

kratije, jedan je od empirijskih pokazatelja nedostatka epistemičke dimenzije kod demokratije. Ako demokratija nema epistemičku dimenziju, logički sledi zaključak da se u njoj ne donose kvalitetnije odluke. Ako je tu slučaj, treba li onda donošenje odluka i rešavanje javnih problema prepustiti ekspertima i onima koji poseduju znanja, odnosno da li treba napraviti tranziciju ka epistemokratiji – vladavini eksperata i onih koji poseduju znanje. Epistemokratija je model političkog sistema koji bi, po svojoj prirodi, trebalo da ima veću epistemičku dimenziju, pa bi onda odluke u takvom modelu bile dosta kvalitetnije.

Da bismo bolje razumeli problematiku, istaći ćemo glavne teorije epistemičkog opravdanja demokratije i neke njihove slabosti, pa ćemo istaći i glavne modele epistemokratije.

EPISTEMIČKO OPRAVDANJE DEMOKRATIJA

Demokratski teoretičari ističu da ne postoji potreba za epistemokratijom, jer, pored političke i moralne legitimnosti, demokratija treba i može biti epistemički opravdana. Postoje barem tri grupe demokratskih teoretičara koji smatraju da demokratija može biti epistemički opravdana. To su epistemički populisti, zagovornici agregativne demokratije i zagovornici epistemičke deliberativne demokratije. Na nekim mestima se navodi i četvrta grupa koju predstavljaju socijalni konstruktivisti, ali njih nećemo spomenuti ovde jer se njihovi stavovi ne slažu sa tradicionalnom epistemologijom.⁸ Prvi iznose prilično jasnu formulaciju da građani najbolje *znaju* šta njima treba i odgovara pošto teže za zajedničkim dobrom kroz opštu volju.⁹ Epistemički populist se oslanjaju na političku filozofiju Žan Žak Rusoa o opštoj volji koja teži ka ostvarenju zajedničkog dobra, a koja se uvek pokazuje kao *ispravna*.¹⁰ Razlog leži u samoj prirodi opšte volje, jer čim građani (ili većina građana) počnu da iznose neke stavove i sudove o određenim javnim problemima, to je odmah pokazatelj opšte volje koja teži za zajedničkim dobrom, u suprotnom je u pitanju izražavanje individualne volje za pojedinačnim interesom.

Epistemički populist se često oslanjaju na Kondorseovu teoremu porote, po kojoj će povećanje broja glasača dovesti do ispravnog ishoda ako je vero-

---

⁸ Snježana Prijic-Samardžija, „Epistemičko opravdanje demokracije: epistemička vrijednost proceduralne pravičnosti”, nav. delo, str. 387.

⁹ Joshua Cohen, “An Epistemic Conception of Democracy”, *Ethics*, Vol. 97, No. 1, 1986; Available from: <https://www.jstor.org/stable/2381404> (Downloaded on Tue, 03 Jan 2017 15:55:19 UTC), p. 34.

¹⁰ *Ibidem*, p. 28.

vatnoća da će građanin izabrati ispravnu odluku veća od 50%.¹¹ Kondorseova teorema porote uključuje i to da građani glasaju samo između dve opcije, da glasaju nezavisno jedan od drugog¹² i izražavaju svoje sudove, a ne preferencije.¹³ Povezujući ovu statističku teoremu sa Rusoovom opštom voljom, epistemički populist dolaze do zaključka da je volja većine uvek ispravna ako ispunjava gorenavedene uslove.

Upravo u tome leži slabost epistemičkog populizma, jer građani ne biraju uvek između dve opcije, tj. ne postoje samo dve alternative za rešenje jednog problema i ne postoji samo jedan problem, nego postoje multidimenzionalni problemi.¹⁴ Drugo, građani ne glasaju nezavisno jedan od drugog, nego utiču jedni na druge i pod uticajem su drugih članova društva, medija, raznih grupa, kulture i okruženja u kom se nalaze.¹⁵ Štaviše, kada je u pitanju glasanje na izborima može se doći u situaciju *selektivnog izbora informacija*, gde možemo smatrati da je verovatnije da će partija A pobediti na izborima zato što se krećemo u grupi istomišljenika, što dovodi do precenjivanja učestalosti pozitivnih političkih stavova o partiji A.¹⁶ Treće, zanemaruje se pluralitet demokratskog društva, pošto Kondorseova teorema porote i epistemički populist pretpostavljaju homogenost društva.¹⁷ Četvrto i sigurno najvažnije jeste pitanje ontologije opšte volje i toga da građani češće izražavaju svoje lične preferencije kroz glasanje.

Postoje i demokratski teoretičari koji ističu da savremena agregativna demokratija poseduje epistemičku dimenziju. Oni se vezuju za Hajekovu kritiku

---

¹¹ Ivana Janković, „Deliberativna demokratija – istorija jedne ideje”, *Theoria*, Vol. 55, No. 2, 2012; Dostupno preko: <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0351-2274/2012/0351-22741202021J.pdf> (Pristupljeno 02. septembra 2017), str. 26.

¹² Elizabeth Anderson, “The Epistemology of Democracy”, *Episteme*, Vol. 3, No. 1–2, 2006; Available from: <https://www.cambridge.org/core/journals/episteme/article/epistemology-of-democracy/F86F1D124D2E081116611043BD54CBD9#> (Downloaded from <http://www.cambridge.org/core>. National Library of Serbia, on 03 Jan 2017 at 16:06:01), pp. 10–11.

¹³ Joshua Cohen, *An Epistemic Conception of Democracy*, op. cit., p. 35.

¹⁴ Anne Jeffrey, “Limited Epistocracy and Political Inclusion”, *Episteme*, 2017; Available from: <https://philpapers.org/archive/ANNLEA-2.pdf> (Accessed 2 September 2017), p. 1.

¹⁵ Elizabeth Anderson, *The Epistemology of Democracy*, op. cit., p. 11.

¹⁶ Aleksandar Kostić, *Kognitivna psihologija*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2014, str. 347.

¹⁷ Elizabeth Anderson, *The Epistemology of Democracy*, op. cit., p. 11.

centralnog ekonomskog planiranja¹⁸, baziranu na tome da vlada lošije donosi odluke o ekonomskim pitanjima zbog toga što nema sve relevantne informacije koje postoje na tržištu i u društvu.¹⁹ Kada se ovo Hajekovo epistemološko otkriće primeni na demokratiju, dolazi se do toga da glasovi ljudi upravo predstavljaju informacije iz društva o problemima i njihovim mogućim rešenjima, te je glas kao informacija sličan ceni na tržištu.²⁰ Više ljudi poseduje više informacija „sa terena” koje su od značaja za rešenje problema u odnosu na eksperte koji te informacije nemaju.²¹ Građani stoga kroz demokratiju agregiraju glasove, informacije i znanje u politički proces, zbog čega dolazi do efikasnijeg rešavanja javnih problema.

U odnosu na njih, zagovornici deliberativne demokratije smatraju da sama deliberacija poseduje epistemičku dimenziju, daleko veću od agregacije glasova. Jedan od pristupa je Djuov eksperimentalni pragmatizam koji daje značaj javnoj raspravi (deliberaciji). Dju deliberaciju vidi kao eksperiment gde se suočavaju različita mišljenja koja se oblikuju u vidu javne politike, a koja se potom testira u stvarnosti i čiji se rezultati mere, a iz grešaka se uči.²² Pragmatičnost ovog pristupa se ogleda u tome što se rešenje javnih problema vidi u primeni *kolektivne inteligencije* koja se ispoljava kroz kolektivnu participaciju svih građana u javnim raspravama i donošenju javnih politika.²³

Drugi pristup daju *umereni proceduralisti*, poput Dejvida Estlunda, koji epistemičkoj dimenziji demokratije prilaze iz ugla teorije javnog uma Džona Rolsa. Estlund smatra da epistemokratija kao vladavina eksperata ne prolazi kriterijume teorije javnog uma zato što epistemokrate nisu dobile opravdanje od svih građana i u epistemokratiji se ne može odrediti ko između građana poseduje više znanja i mudriji je, pa bi trebalo dobiti status političkog vođe.²⁴ Kada dođe do sukoba stručnjaka oko određenih pitanja, nastaje i problem nepostojanja onog ko će da prosudi koji od njih je u pravu.²⁵ Estlundova briga

---

¹⁸ Friedrich A. Hayek, “The Use of Knowledge in Society”, *The American Economic Review*, Vol. 35, No. 4, 1945; Available from: <http://home.uchicago.edu/~vlima/courses/econ200/spring01/hayek.pdf> (Accessed 2 September 2017).

¹⁹ Elizabeth Anderson, *The Epistemology of Democracy*, op. cit., p. 8.

²⁰ Ibidem, pp. 8–9.

²¹ Ibidem, pp. 12–13.

²² Ibidem, p. 13.

²³ Snježana Prijčić-Samardžija, „Epistemičko opravdanje demokracije: epistemička vrijednost proceduralne pravičnosti”, nav. delo, str. 382.

²⁴ John B. Min, *Epistocracy and democratic epistemology*, op. cit., pp. 95–96.

²⁵ Snježana Prijčić-Samardžija, „Epistemičko opravdanje demokracije: epistemička vrijednost proceduralne pravičnosti”, nav. delo, str. 380–381.

leži u tome što on smatra da, kada epistemokrate dobiju političku moć, ta moć mora biti legitimna od strane svih²⁶, odnosno svaka politička moć mora biti opravdana od strane javnog uma.²⁷ Pošto epistemokratija ovo ne može da postigne, onda ona ne predstavlja produkt javnog uma kog ima jedno političko društvo.

Javni um je ključni argument u Estlundovoj kritici epistemokratije, pored toga što on smatra da nije demokratski nekome ukazati da ima pogrešne stavove i poglede na svet i ističe bitnost postojanja pluraliteta mišljenja u demokratiji.²⁸ Ovo poslednje nije baš idealna argumentacija sa epistemološke pozicije, jer upravo nas epistemologija upućuje na dolaženje do istinitih stavova i ispravljanje onih pogrešnih, što podrazumeva ukazivanje drugima na pogrešne stavove i kritiku. Prvi argument vezan za javni um ima veću epistemološku dimenziju. Javni um se shvata na sličan način kao um pojedinca, samo je to u ovom slučaju um političkog društva.²⁹ Taj um prosuđuje i poseduje racionalnost koja „uključuje moralne i intelektualne sposobnosti svih građana koji su spremni da se, pod određenim uslovima, u svom javnom delovanju orijentišu prema zaključcima praktičnog rasuđivanja”.³⁰ Donekle, ovo je slično sa Djuovim shvatanjima koja uključuju kolektivnu inteligenciju.

I agregativni i deliberativni pristupi mogu da pate od zajedničkog nedostatka kog smo nazvali *epistemološki optimizam*. U oba pristupa uzimaju se u obzir samo informacije i znanje, a potpuno se zanemaruju dezinformacije i neznanje. Pretpostavlja se da građani imaju samo znanje, koje se kroz demokratiju koncentriše u vidu javnih politika. U demokratiji može doći i do agregacije dezinformacija i neznanja u demokratski proces. Ovome naročito mogu pogodovati populističke stranke i mediji sa širanjem lažnih vesti (*fake news*) i izvrtnjem istine. Pored toga, kultura, razne grupe, porodica, okruženje često utiču na pojedinca i njegovu sliku svetu. Zamislimo državu u kojoj se 70% građana izjašnjava kao pripadnici određene religije. Sada zamislimo da se unutar takve religije pojavi ideja da je imunizacija kršenje njenih osnovnih religijskih normi. U određenom vremenskom roku može da se desi da će

---

²⁶ John B. Min, *Epistocracy and democratic epistemology*, op. cit., p. 95.

²⁷ Đorđe Pavićević, „Javni um kao politički ideal: shvatanje Džona Rolsa”, *Filozofija i društvo*, Vol. 18, No. 2, 2007; Dostupno preko: <http://instifdt.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2007/04/Dj.Pavicevic-2-2007.pdf> (Pristupljeno 02. septembra 2017), str. 211.

²⁸ Snježana Prijić-Samardžija, „Epistemičko opravdanje demokracije: epistemička vrijednost proceduralne pravičnosti”, nav. delo, str. 380.

²⁹ Đorđe Pavićević, *Javni um kao politički ideal: shvatanje Džona Rolsa*, nav. delo, str. 211.

³⁰ Isto, str. 213.

svi pripadnici ove religije, tj. 70% stanovništva odbiti da se vakciniše u celoj državi, dok se 30% građana protive tome i traži obaveznu imunizaciju. Kroz demokratske institucije, bilo kroz glasanje, bilo kroz javnu deliberaciju, 70% građana će doneti javnu politiku kojom se izričito zabranjuje obavezna vakcinacija ljudi, jer je to protivno njihovim verovanjima, a u skladu je sa voljom većine. Ubrzo nakon toga izbija epidemija koja odnosi mnoge živote, uključujući i živote onih iz manjine.³¹ Da slučaj sa imunizacijom nije samo misaoni eksperiment pokazuju skorašnja epidemija virusa ebole u Liberiji, kojoj su doprineli građani ove zemlje sa svojim religijskim i kulturnim verovanjima da se ne trebaju vakcinisati³², kao i brojni istorijski slučajevi. Demokratija ovakve probleme rešava isključivo ako je većinsko stanovništvo obrazovano u tolikoj meri da se mogu smatrati stručnjacima. Sa druge strane, „[u] subidealnim svakodnevnim okolnostima nema razloga za deliberativni optimizam jer će odluke biti obilježene neizbježnim deficitom informiranosti i stručnosti (vremena, obrazovanosti i sl.)”.³³ Demokratski teoretičari zaneamaruju epistemološka i kognitivna ograničenja samih pojedinaca, tj. građana, ne uzimajuću u obzir njihove neistinite i neispravne slike o svetu koje su izgrađene zbog pripadnosti nekoj kulturi, religiji, grupi. Otud smo takav pristup nazvali epistemičkim optimizmom.

Ono što bi još trebalo imati na umu jeste razlika inteligencije i epistemologije. Djuj i Estlund ističu da društvo ima kolektivnu inteligenciju ili um koji je racionalan, uči iz grešaka, primenjuje eksperimente i testira ideje kroz deliberaciju i primenu javnih politika. Za potpuno epistemičko opravdanje demokratije ostaje samo da se vidi da li takva inteligencija donosi epistemološki valjane sudove i odluke zasnovane na njima i uolikoj meri. Svaka inteligencija može donositi istinite i neistinite sudove, može da poseduje znanje, ali i neznanje, što se odnosi i na kolektivnu inteligenciju. Ako je u jednoj demokratiji moguća situacija koju smo gore opisali, onda se jasno može zaključiti

---

³¹ Ključna poenta ovog misaonog eksperimenta jeste da pokaže da u demokratiji postoji primat građana i njihovih prava u odnosu na znanje i kvalitet odluke. To znači da je svaka odluka koju građani donesu legitimna, bez obzira da li je korisna ili štetna. Liberalne demokrate se na ovu kritiku brane pozivanjem na argument tiranije većine, da ne može većina doneti štetnu odluku za manjinu. Međutim, glavni problem kod našeg misaonog eksperimenta jeste što ne postoji srednje pomirujuće rešenje između većine i manjine. Svi građani će se ili vakcinisati ili se neće vakcinisati, jer odluka većine koja to ne želi će ugroziti manjinu, a odluka manjine će ugroziti većinu, tj. njihove religijske stavove i identitet.

³² Anne Jeffrey, *Limited Epistocracy and Political Inclusion*, op. cit., p. 19.

³³ Snježana Prijčić-Samardžija, „Epistemičko opravdanje demokratije: epistemička vrijednost proceduralne pravičnosti”, nav. delo, str. 386.

da ona nije epistemički opravdana, jer ne omogućava filtraciju istine od neistine prilikom formiranja i donošenja odluka.

EPISTEMOKRATIJA: MODELI

Ako prihvatimo stav da demokratija nije epistemički opravdana, ostaje nam da vidimo da li je njena suprotnost u vidu epistemokratije bolja varijanta. Kao što smo već spomenuli, epistemokratija bi po samoj svojoj prirodi trebalo imati veću epistemičku dimenziju, pa bi samim tim zbog toga trebala biti epistemički opravdana, jer je u epistemokratiji cilj doći do istine, istinitih sudova i znanja pre nego što se formiraju odluke za rešavanje javnih problema. Međutim, glavni problem je što ne postoji jasna definicija same epistemokratije, odnosno ne znamo kako ona tačno izgleda. Razni autori različito shvataju istu, gde se ta shvatanja kreću od čisto autoritativnog sistema, do čak i neke verzije demokratskog. U nekom najopštijem obliku, epistemokratija je vladavina onih koji poseduju znanje. Zbog toga bi se odmah moglo zaključiti da se radi u obliku koji može značiti bilo vladavinu jednog čoveka koji poseduje znanje bilo vladavinu nekolicine „mudraca“, mada nužno ne odbacuje mogućnost i vladavinu svih građana koji poseduju znanje. Otud taj raspon unutar epistemokratije, jer ona, sama po sebi, ne podrazumeva broj onih koji vladaju, već samo njihovo znanje i istinu.

Od prvih autora koji spominju nekakvu epistemokratsku državu sigurno je najpoznatiji Platon. Njegova država kraljeva-filozofa je primer epistemokratije u kojoj kraljevi-filozofi znaju istinu i poseduju svo potrebno znanje i na osnovu toga donose političke odluke i vladaju društvom. Međutim, Platonova država je totalitarna epistemokratija, zbog čega ne može imati primat u odnosu na demokratiju.

Kod drugih autora epistemokratija ima priličan broj demokratskih elemenata. Džon Stjuart Mil tako nudi jedan oblik epistemokratije koju kritikuje Estlund, a koja podrazumeva davanje dodatnih glasova za obrazovane građane.³⁴ Ako bi neobrazovano stanovništvo imalo jedan glas, obrazovani bi imali dva, tri ili više glasova u odnosu na stepen svog obrazovanja. Posledica ovakve raspodele broja glasova dovela bi do koncentracije znanja u politički proces i donošenje kvalitetnijih odluka zasnovanim na dobrom obrazovanju. Ostaje samo izgradnja efikasnog i dobrog obrazovnog sistema koji bi omogućio i neobrazovanom stanovništvu da se obrazuje. Teorijski posmatrano, u krajnjem slučaju bi obrazovanjem svi građani dobili jednak broj glasova, mada ovako nešto praktično nije moguće, jer će postojati nejednakost u obrazovanju koja

---

³⁴ John B. Min, *Epistocracy and democratic epistemology*, op. cit., p. 97.

se ne može rešiti čak ni dobrim obrazovnim sistemom, pošto će uvek biti građana koji su obrazovaniji i više znaju od drugih građana.

U savremenom dobu jedan od najpoznatijih zagovornika epistemokratije jeste Džejson Brenan, koji u svojoj knjizi *Against Democracy* iznosi svoje epistemokratske ideje. Da bi se u demokratiji donosile valjane odluke, građani moraju da poseduju izvesna znanja iz ekonomije, politikologije i drugih društvenih nauka koje se bave javnim problemima, smatra Brenan. Ipak, u stvarnosti, građani su nezainteresovani i nemaju ni osnovna znanja iz društvenih nauka koja su vezana za probleme njihovih zemalja, naročito znanja o važnim ekonomskim i društvenim problemima. Da bi se rešio ovaj problem, Brenan smatra da bi trebalo uvesti testove znanja građanima, pa oni koji ih ne bi položili ne bi imali pravo da glasaju.³⁵ Iz Brenanovih zapažanja se vrlo lako može zaključiti da nezainteresovanost i neznanje građana otvaraju vrata populistima koji epistemološki vakuum koriste kako bi ga ispunili dezinformacijama, lažnim vestima i neistinama o stvarnim problemima u nekoj zemlji, što odvlači građane u pogrešan pravac. Npr. tokom kampanje za napuštanje EU u UK ili tokom kampanje za predsednika SAD, desničarske populističke grupe su često isticale imigrante kao odgovorne za ekonomske probleme u ove dve države, iako pravi uzroci ekonomskih problema leže u nečem sasvim drugom.

Ono što je najviše slabo kod Brenanove epistemokratije jeste uzimanje u obzir neznanja samo za probleme ekonomske i društvene prirode, dok se ne spominju problemi čija je priroda biološka, tehnička, ekološka i slično. Znanje za njih prevazilazi predmet bavljenja društvenih nauka i zahteva izvesna znanja iz prirodnih nauka. Takođe, samo organizacija sprovođenja testova je osetljiva na korupciju i nameštanje ukoliko takav sistem nije valjano dizajniran. To otvara vrata brojnim problemima kojima je podložna epistemokratija.

Tu je takođe i model ograničene epistemokratije (*limited epistocracy*), koji je opisala En Džefriz. Ograničena epistemokratija je donekle drugačija od ostalih modela epistemokratije, pošto Džefriz ne prenosi moć političkog odlučivanja na eksperte ili obrazovane građane, nego na ekspertske institucije koje bi imale slobodu odlučivanja u svojim ekspertskim domenima. Njihova ograničenost proizlazi iz toga što one ne mogu delovati izvan sopstvenog domena, tj. oblasti za koju su specijalizovane, a koje se pak tiču zdravstva, životne sredine, tehnološke sigurnosti i sigurnosti granica.³⁶ To znači da bi

---

³⁵ Jason Brennan, Brexit, *Democracy, and Epistocracy*, Princeton University Press Blog, June 24, 2016; Available from: <http://blog.press.princeton.edu/2016/06/24/ethicist-jason-brennan-brexit-democracy-and-epistocracy/> (Accessed 2 September 2017).

³⁶ Anne Jeffrey, *Limited Epistocracy and Political Inclusion*, op. cit., pp. 2–3.

ekspertska institucija u oblasti zdravstva imala autoritet samo u oblasti zdravstva, a ne i u ostalim oblastima. Ekspertske institucije koje Džefriz ima na umu su poput EPA (*United States Environmental Protection Agency*) i FEMA (*Federal Emergency Management Agency*) u SAD, ali smatra da one nisu epistemokratske jer su ograničene voljom izvršne vlasti i predsednika države. Džefriz ističe da ovo ugrožava i njihovu delotvornost, pa samim tim i sigurnost građana, jer kada bi npr. FEMA imala epistemokratsku slobodu odlučivanja, ona bi automatski delovala sama bez odobrenja predsednika u slučaju npr. udara uragana na obale SAD i tako blagovremeno spasila veliki broj građana.³⁷

I na kraju ćemo spomenuti još jedan model koji nudi Tomas Kristijano. On ističe da bi građani trebalo da određuju ciljeve ka kojima će se društvo kretati, dok bi eksperti određivali sredstva za postizanje tih ciljeva.³⁸ To znači da ukoliko građani za cilj imaju smanjenje nezaposlenosti u državi ili bolje javno zdravlje, eksperti bi bili ti koji bi radili na ostvarenju tih ciljeva, a građani bi im samo poverili takav posao ne mešajući se u to kako oni do toga dolaze. Ovakav model epistemokratije mnogo više vuče na demokratiju, jer glavne odluke i dalje pripadaju građanima koji mogu da otpuste eksperte i promene politiku onako kako njima odgovara.

INSTITUCIONALNI DIZAJN I POTREBA ZA EMPIRIJSKIM ISTRAŽIVANJEM

Pošto smo uvideli neke forme epistemokratije, važno je istaći i od prethodnih autora sumirati dve slabosti koje generalno važe za svaki model epistemokratije. Prva i osnovna slabost jeste problem određivanja epistemokrata, tj. kako znati ko ima znanje da bi donosio odluke. To zahteva neku vrstu metaepistemokrate koji zna ko zna, a ko ne zna. Testovi se navode kao jedno od rešenja za ovaj problem, ali to opet postavlja pitanje ko pravi te testove, što je vraćanje u krug. Možda bi neka dobro dizajnirana forma društvene diskusije, u kojoj bi važila epistemološka pravila pri iznošenju problema i rešenja za iste, mogla da filtrira epistemokrate od ostalih. U takvoj društvenoj diskusiji jedini cilj je doći do istine i tačnog saznanja koje je empirijski podržano, pa tako bi svako bez obzira na obrazovanje, ko ne ume do ovoga doći, bio odbačen kao epistemokrata sve dok se ne filtriraju oni pravi.

---

³⁷ Anne Jeffrey, *Limited Epistocracy and Political Inclusion*, op. cit., p. 10.

³⁸ Thomas Christiano, 1996, "The Rule of the Many: Fundamental Issues in Democratic Theory", Boulder, CO: Westview Press, 1996, chap. 5, in: Stanford Encyclopedia of Philosophy, *Democracy*, 2006; Available from: <https://plato.stanford.edu/entries/democracy/> (Accessed 2 September 2017).

Druga slabost kod epistemokratije jeste njena osetljivost na korupciju i nameštanja. Ukoliko sistem nije dobro dizajniran, vrlo je verovatno da će moćniji i bogatiji pojedinci nameštati rezultate testova ili lažirati obrazovne i sopstveno znanje kako bi preuzeli kormilo države. Ovakvoj situaciji pogoduje kultura koja neguje razvoj takvih pojedinaca, što nam govori da je za razvoj epistemokratije, baš kao i kod demokratije, potrebno posebno okruženje i kultura. Usko sa ovom slabošću se vezuje i tendencija ka autoritarizmu i prevelikoj moći države, pa je tako klasični liberalni sistem *check and balance* sa ograničenom državom neophodan da bi se kontrolisala sama epistemokratska vlast.

Da bismo tačno utvrdili koji bi model epistemokratije donosio kvalitetnije odluke, potrebno je uraditi empirijska istraživanja poput eksperimenata i računarskih simulacija, uz teorijske i filozofske diskusije na ovu temu. Zadatak politikologa u tom slučaju jeste da utvrdi 1) gde se nalaze različiti teorijski modeli demokratije i epistokratije na Grafikonu 1 i 2) da utvrde gde se empirijski slučajevi i modeli nalaze u tom grafikonu. Ovakvo istraživanje moglo bi obuhvatiti sve države i gradove sveta kako bi se utvrdile epistemičke dimenzije svake od njih. Sa rezultatima ovog istraživanja krenulo bi se u institucionalni dizajn koji bi se testirao opet kroz eksperimente i računarske simulacije dok se ne dobije najoptimalniji model političkog sistema sa epistemičkim institucijama.

ZAKLJUČAK

Ono što možemo da sumirano iz ovoga jeste da je epistemologija neophodan činilac kod donošenja odluka, političkih ili nepolitičkih. Kod donošenja odluka biramo između raznih mogućnosti čije posledice predviđamo, što znači da je predviđanje nužan deo procesa odlučivanja. Kako predviđanje uključuje saznanji proces i prikupljanje podataka, informacija i znanja da bi se formirala jasna slika o posledicama mogućnosti između kojih biramo, to onda postaje predmet bavljenja epistemologije, a u slučaju političkog odlučivanja to je predmet političke epistemologije.

Demokratija se u savremeno doba pokazuje kao epistemički manjkava, dok teorijski i dalje nije sasvim dobro epistemički opravdana i teško je tako nešto izvesti, a da se ne ugroze neka demokratska načela. U odnosu na nju, epistemička dimenzija je u epistemokratiji veća, što znači da su odluke epistemokrata kvalitetnije. To je stoga što građani u demokratiji mogu biti nosioci dezinformacija, neznanja, kao što sam demokratski sistem utiče na to da politički odlučio donose javne politike koje nisu dovoljno epistemološki utemeljene, samo da bi obezbedili glasove na izborima.

Epistemokratija, sa druge strane, može patiti od specifičnih problema, kao što je način određivanja toga ko poseduje znanje i sklonost ka korupciji i

zloupotrebi vlasti od strane epistemokrata ukoliko kultura i sistem to dozvoljavaju. Zbog toga bismo mogli reći da epistemokratiji trebaju neki liberalni i demokratski elementi poput ograničenja vlasti i društvene deliberacije u kojoj bi svi građani jednako učestvovali, ali od kojih ne bi svi donosili odluke, već samo oni koji umeju da postavljaju ispravne argumente empirijski podržane i donose istinite zaključke o problemima.

Da bismo tačno znali šta treba uraditi, ovu hipotezu o odnosu epistemičke dimenzije i kvaliteta odluka trebalo bi empirijski proveriti testiranjem i merenjem epistemičke dimenzije i potkrepiti je filozofskim diskusijama na tu temu. Krajnji zahtev je dizajniranje epistemokratskih institucija koje najbolje odgovaraju ljudima i društvu. Sa druge strane, znanje bi trebalo postati veći predmet interesovanja i proučavanja politikologije. Trebali bismo početi da razmišljamo o tome kako da koncentrišemo znanja u proces donošenja političkih odluka i sprečimo gomilanje neistina, neznanja i dezinformacija. Neophodna je veća primena naučnog metoda u procesu donošenja odluka od javnog značaja u oblastima gde se taj naučni metod efikasno primenjuje. Zbog toga bi politikolozi trebalo više da se interesuju kako ljudi dolaze do određenih informacija, kakav im je saznajni proces, šta znaju, a šta ne znaju, i kako to utiče na donošenje političkih i javnih odluka.

ZAHVALNICA

Zahvaljujem se Biljani Đorđević, asistentkinji na predmetu Savremena politička teorija na Fakultetu političkih nauka u Beogradu, na sledećoj literaturi koja mi je pomogla da sastavim ovaj rad: 1) Estlund David, *Democratic authority: a philosophical framework*, 2) Anderson Elizabeth, *The Epistemology of Democracy*, 3) Cohen Joshua, *An Epistemic Conception of Democracy* i 4) Prijčić-Samardžija Snježana, „Epistemičko opravdanje demokracije: epistemička vrijednost proceduralne pravičnosti”, kao i na smernicama u vezi teme rada. Pun naziv navedene literature dat je u Bibliografiji.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Anderson, Elizabeth, “The Epistemology of Democracy”, *Episteme*, Vol. 3, No. 1–2, 2006; Available from: <https://www.cambridge.org/core/journals/episteme/article/epistemology-of-democracy/F86F1D124D2E08116611043BD54CBD9#> (Downloaded from <http://www.cambridge.org/core>. National Library of Serbia, on 03 Jan 2017 at 16:06:01), pp. 8–22.
- [2] Brennan, Jason, Brexit, *Democracy, and Epistocracy*, Princeton University Press Blog, June 24, 2016; Available from: <http://blog.press.princeton.edu/2016/06/24/ethicist-jason-brennan-brexit-democracy-and-epistocracy/> (Accessed 2 September 2017).

- [3] Christiano, Thomas, 1996, "The Rule of the Many: Fundamental Issues in Democratic Theory", Boulder, CO: Westview Press, 1996, chap. 5. In: Stanford Encyclopedia of Philosophy, *Democracy*, 2006; Available from: <https://plato.stanford.edu/entries/democracy/> (Accessed 2 September 2017).
- [4] Cohen, Joshua, "An Epistemic Conception of Democracy", *Ethics*, Vol. 97, No. 1, 1986; Available from: <https://www.jstor.org/stable/2381404> (This content downloaded from 147.91.1.45 on Tue, 03 Jan 2017 15:55:19 UTC), pp. 26–38.
- [5] Dawkins, Richard, *The Selfish Gene*, Oxford University Press, New York, 1989; Available from: http://s-f-walker.org.uk/pubsebooks/pdfs/Richard_Dawkins_The_Selfish_Gene.pdf (Accessed 2 September 2017).
- [6] Estlund, M. David, *Democratic authority: a philosophical framework*, Princeton University Press, New Jersey, 2008; Available from: <https://philpapers.org/rec/ESTDAA> (Accessed 2 September 2017).
- [7] Friedman, Jeffrey, "Political Epistemology", *Critical Review*, Vol. 26, No. 1–2, 2014; Available from: <http://www.criticalreview.com/crf/jf/Friedman%20political%20epistemology.pdf> (Accessed 2 September 2017), pp. 1–14.
- [8] Hayek, A. Friedrich, "The Use of Knowledge in Society", *The American Economic Review*, Vol. 35, No. 4, 1945; Available from: <http://home.uchicago.edu/~vlima/courses/econ200/spring01/hayek.pdf> (Accessed 2 September 2017), pp. 519–530.
- [9] Janković, Ivana, „Deliberativna demokratija – istorija jedne ideje”, *Theoria*, Vol. 55, No. 2, 2012; Dostupno preko: <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0351-2274/2012/0351-22741202021J.pdf> (Pristupljeno 02. septembra 2017), str. 21–52.
- [10] Jeffrey, Anne, "Limited Epistocracy and Political Inclusion", *Episteme*, 2017; Available from: <https://philpapers.org/archive/ANNLEA-2.pdf> (Accessed 2 September 2017), pp. 1–35.
- [11] Kostić, Aleksandar, *Kognitivna psihologija*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2014.
- [12] Min, B. John, "Epistocracy and democratic epistemology", *Politics in Central Europe*, Vol. 11, No. 1, 2015; Available from: <https://www.degruyter.com/downloadpdf/j/pce.2015.11.issue-1/pce-2015-0005/pce-2015-0005.pdf> (Accessed 2 September 2017), pp. 91–112.
- [13] Pavićević, Đorđe, „Javni um kao politički ideal: shvatanje Džona Rolsa”, *Filozofija i društvo*, Vol. 18, No. 2, 2007; Dostupno preko: <http://instifdt.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2007/04/Dj.Pavicevic-2-2007.pdf> (Pristupljeno 02. septembra 2017), str. 209–234.
- [14] Prijić-Samardžija, Snježana, „Epistemičko opravdanje demokracije: epistemička vrijednost proceduralne pravičnosti”, *Prolegomena*, Vol. 13, br. 2, 2014; Dostupno preko: http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=191540 (Pristupljeno 02. septembra 2017), str. 373–392.
- [15] Schunn, D. Christian & Anderson R. John, "The Generality/Specificity of Expertise in Scientific Reasoning", *Cognitive Science*, Vol. 23, No. 3, 1999; Available from:

http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1207/s15516709cog2303_3/pdf (Accessed 2 September 2017), pp. 337–370.

- [16] Stoiljković, Ana, „Donošenje odluka u savremenoj državi”. U: Vukašin Pavlović i Zoran Stoiljković (urs.), *Savremena država: struktura i socijalne funkcije*, KAS i FPN, Beograd, 2010; Dostupno preko: <http://www.fpn.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2017/01/savremena-drzava-struktura-i-socijalne-funkcije.pdf> (Pristupljeno 02. septembra 2017), str. 113–140.
17. Turner, Stephen, "Political Epistemology, Experts and the Aggregation of Knowledge", *Spontaneous Generations*, Vol. 1, No. 1, University of Toronto, 2007; Available from: <http://spontaneousgenerations.library.utoronto.ca/index.php/SpontaneousGenerations/article/view/2970> (Accessed 2 September 2017), pp. 36–47.

Dejan Blagić

EPISTEMIC DIMENSION OF DECISION – MAKING IN EPISTOCRACY AND DEMOCRACY

Abstract

In this paper we try to show the importance of epistemology in the process of making political decisions and the weakness of democracy when it comes to the epistemic dimension. The key assumption of work is that the epistemic dimension affects the quality of decisions, which then leads to dilemmas about whether decisions are made better in democracy or epistocracy. In this paper we try to solve this dilemma by extending the pros and cons of each system separately, as well as their variants that we describe and compare each other. First we present the epistemic justification of democracy by democratic theorists and their criticism of epistocracy, and then we present some models of epistocracy by several political theorists and their arguments for each. The author, after this, expresses his opinion on this problem and the model by which some problems of the epistocracy could be solved. From this, in the end, we draw conclusions about the need for designing epistemic institutions in modern states, further developing theories of epistocracy and epistemic democracy, and empirical research on this topic.

Key words:

epistocracy, democracy, epistemic democracy, political epistemology, expertise, decision making theory.

Ivana Vuleta*

*Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka*

(Ne)održivost koncepta univerzalnog statusa građanstva: perspektiva multikulturalizma

Apstrakt

U radu se razmatra koncept univerzalnog građanskog statusa nastalog u kontekstu građanskih revolucija 18. veka u Americi i Francuskoj. Građanske revolucije su definisale okvire moderne nacionalne države, sa univerzalnim statusom građanstva kao osnovnim sredstvom unifikacije građana. Problematika koju rad ispituje je opiranje univerzalnog statusa građanstva da se promeni usled promenjenih okolnosti današnjice. Koncept univerzalnog građanskog statusa se čvrsto drži značenja vremena u kom je nastao, a multikulturalizam je jedna od perspektiva koja takvo značenje čini neodrživim. Multikulturalizam zahteva da se u koncept univerzalnog građanstva uključe identiteti koji su po pravilu rezervisani za sferu privatnosti. Cilj rada je da se pojasni šta se dešava kada neke koncepte, kao što je univerzalni građanski status, uzimamo u razmatranje „zdravo za gotovo” ne razmišljajući o posledicama do kojih takva tumačenja mogu da nas dovedu. Sa stanovišta multikulturalizma, moderne nacionalne države se najčešće ponašaju kao nacionalni hegemoni zarad očuvanja univerzalnog građanstva, poprimajući sindrom „svemoćnog nemoćnog” u odgovoru na multikulturalne zahteve.

Ključne reči:

univerzalni status građanstva, teorije građanstva, moderna nacionalna država, multikulturalizam, manjinska prava, etno-kulturna prava

---

* ivanavuletasvsv@gmail.com

U vremenu sve većih zahteva za priznanjima određenih formi različitosti, svojstvenosti, posebnosti individualnih i/ili grupnih identiteta zasnovanih na klasi, rodu, etnicitetu, kulturi, religiji i dr. u okviru već konstituisane političke zajednice (moderna nacionalna država), postavlja se pitanje na koji način se takva zajednica održava? Da li je potrebno održavati je na istim temeljima na kojima je prvobitno izgrađena? Da li je kao odgovor na ove zahteve dovoljna rekonceptualizacija unificirajuće norme (univerzalni građanski status) ili je pak vreme za radikalni obrt koji bi, umesto univerzalnog statusa građanstva, podrazumevao neku drugu vrednost unifikacije? Konačno, možda nam takva vrednost nije ni potrebna?

Rad ima za cilj da ispita da li je u današnjem kontekstu moguće održati univerzalni građanski status svojstven modernoj nacionalnoj državi građenoj viševekovnim borbama i revolucionarnim previranjima u 18. veku na američkom i evropskom tlu. Moderna nacionalna država izgrađena u ovom kontekstu podrazumeva odvojenost javne od privatne sfere života. Javna sfera je garantovana univerzalnim građanskim statusom kojim se osigurava pravna jednakost, status (državljanstvo) i forma identiteta (izraz članstva u nacionalnoj zajednici), dok je privatna sfera rezervisana za sve posebne identitetske forme (pol, klasa, etnicitet, kultura itd.).¹ Upravo ovako postavljen status univerzalnog građanstva nailazi na udare sve većeg broja zahteva koji imaju za cilj da identitete rezervisane za sferu privatnosti premeste u javnu. Razlog za takvu konstataciju ogleda se u snažnom vezivanju univerzalnog građanskog statusa za naciju-državu i opiranju zahtevima za njegovom rekonceptualizacijom koji dolaze iz različitih uporišta (kulturnih, etničkih, klasnih, rasnih, rodnih, religijskih, globalnih i dr.).

Budući da pitanja postavljena na početku rada nameću znatnu širinu istraživanja, da bi se o njima moglo zadovoljavajuće promišljati i debatovati, neophodno je uzeti u obzir čitav niz različitih perspektiva koje pretenduju da ovako izgrađen univerzalni građanski status uruše. Neke od njih su: socijalna, klasna, feministička, ekološka, multikulturalna, kosmopolitska, deantropocentrična.² Sa druge strane, sam pojam univerzalnog građanskog statusa može se očitavati sa različitih društveno-teorijskih polazišta i u različitim društveno-istorijskim kontekstima. Kako u ovom radu nema dovoljno prostora za toliku širinu istraživanja, njegova problematika će se ograničiti na značenje univerzalnog građanskog statusa definisanog u kontekstu nastanka moderne nacionalne države koja je svoj današnji oblik zadobila nakon građanskih

---

¹ Milan Podunavac, *Princip građanstva i poredak politike*, Čigolja štampa, Beograd, 2001, str. 42.

² Jelena Vasiljević, „Građanstvo: Neka razmatranja o klasičnim osnovama i savremenim trendovima rekonceptualizacije”, *Filozofija i društvo*, Vol. 24, br. 3, str. 115.

revolucija u Americi i Francuskoj. Dok će se za perspektivu koja pretenduje da dekonstruiše takav koncept univerzalnog statusa građanstva uzeti u obzir multikulturalni zahtev. U tom smislu, namera je da se objasni na koji način se unificirajuća norma građanstva modernih nacionalnih država odnosi prema partikularnim dezintegrišućim grupnim identitetima zasnovanim na kulturi i etnicitetu. Ograničićemo se na kontekst današnjih liberalno-demokratskih nacija-država i njihov odnos prema migrantima, religijskim, nacionalnim manjinama i svim onim grupama čija je identifikacija vezana za kulturu i etnicitet, a kojima takav vid identifikacije onemogućava uživanje punog statusa univerzalnog građanstva nacije-države pod čijim se okriljima nalaze.

IZGRADNJA UNIVERZALNOG STATUSA GRAĐANSTVA

Koncept građanstva predstavlja fenomen za koji se može reći da je inherentan istraživanju u društvenim naukama. Njegova neodvojivost od istraživanja različitih polja društva ogleda se u sadržaju samog pojma koji u sebi nosi niz različitih činilaca kao što su: zajednica, država, nacija, poredak, prava i obaveze, društveni ugovor, politička participacija.³ Iz samog raščlanjenja pojma jasno se uočava njegova veza sa političkom teorijom i politikom uopšte. Treba napomenuti da se, kada se govori o građanstvu u ovom radu, misli na skup prava i obaveza kao odnosa između pojedinca i političke zajednice, koji u sebe uključuje status (državljanstvo) i određenu vrstu identifikacije pojedinca sa političkom zajednicom. Dakle, ne misli se na pojam koji označava posebnu klasu (u užem smislu buržoaziju) ili grupu koja podrazumeva stanovnike grada i urbanih predela, već na ideju aktivnih građana kojima je formalnim uslovima omogućeno da tako deluju.⁴ U tom pravcu, kada se građanstvo razmatra sa stanovišta političke i društvene teorije uopšte, obično se u obzir uzima njegova trostruka struktura u formi *statusa*, *prava* i *identiteta*.⁵ Kao što je na početku napomenuto, *status* se odnosi na državljanstvo kao formalni okvir

---

³ Jelena Vasiljević, *Građanstvo: Neka razmatranja o klasičnim osnovama i savremenim trendovima rekonceptualizacije*, nav. delo, str. 135.

⁴ Videti više o značenju reči u: Jelena Vasiljević, *Antropologija građanstva*, Mediterran Publishing i IFDT, Novi Sad, 2016, str. 13–15. i prevod pojma građanstva kao „građanskost” u Etjan Balibar, *Mi, građani Evrope? Granice, država, narod*, Beogradski krug, Beograd, 2003, str. 72–73.

⁵ Jelena Vasiljević, *Građanstvo: Neka razmatranja o klasičnim osnovama i savremenim trendovima rekonceptualizacije*, nav. delo, str. 137, prema: Christian Joppke, „Transformation of Citizenship: Status, Rights, Identity”, *Citizenship Studies*, Vol. 11, No. 1, pp 37–48.

u kojem su priznata *prava* koja za cilj imaju uspostavljanje građanske jednakosti, *identitet* predstavlja neku vrstu jače veze između pojedinca i njegovog građanskog statusa (državljanstva) zasnovane na osećanju zajedničke etničke, nacionalne, kulturne, istorijske i dr. pripadnosti. Za identitetsku formu građanstva možemo reći da predstavlja neku vrstu nadvrednosti ili transcendentnalne instance koja daje punoću pravno statusnom uređenju građanstva. Upravo je identitetska forma građanstva služila kao pretpostavka za stvaranje univerzalnog statusa građanstva. O čemu se radi?

Da bi se na ovo pitanje potpunije odgovorilo, neophodno je napraviti sažeti osvrt na istorijski razvoj građanstva, koji se ogleda u njegove dve tradicije: *liberalnoj* i *republikanskoj*. Obe tradicije svoje uporište nalaze u antici. Prvo, poznata odvojenost javne od privatne sfere prepoznaje se još u staroj Atini u vidu razlikovanja *polisa* i *oikosa*. Javna sfera (*polis*) je u takvom uređenju bila rezervisana za *osobe* – građane, one koji se bave politikom i brinu o opštem dobru. Privatna sfera (*oikos*) je deo nepolitičkog sveta rezervisanog za *stvari* – robove, žene i materijalna dobra. Politikom su se mogli baviti građani (*osobe*) koji poseduju stvari i koji su oslobođeni od tih istih stvari radi brige o opštem dobru. Kako se u ovakvoj zajednici aktivnost politike ne smatra preduslovom opšteg dobra, već je ona dobra sama po sebi, starogrčki ideal građanstva podrazumevao je način bivanja slobodnom, a ne sredstvo da se sloboda dostigne.⁶ Drugo uporište za razumevanje tradicije građanstva dolazi iz starog Rima. Prema ovom shvatanju, biti građanin znači polagati prava na nešto, imati zagarantovana prava, težiti zaštiti prirodnih prava kroz različite vrste ugovora. Starorimska tradicija je u nasleđe ostavila poimanje građanstva u pravnoj dimenziji, pored dotadašnjeg shvatanja građanstva isključivo kao političke kategorije, ona je omogućila tranziciju građanstva iz *zoon politikon* u *legalis homo*.⁷

Ono što je ostalo prepoznatljivo iz ova dva stara nasleđa građanstva danas jeste starogrčko razlikovanje privatno – javno, koje sa sobom nosi inkluzivnu i isključujuću moć građanstva koje predstavlja istinsku slobodu samo onda kada je takva sloboda omogućena zajednicom (priznata u sferi javnosti). Sa druge strane, starorimska tradicija je donela shvatanje o doseganju slobode kroz posedovanje prava. Ne ulazeći dublje u dalju istorijsku evoluciju ova dva tipa razvoja građanstva, konstatovaćemo vezu starih shvatanja sa republikanskom i liberalnom tradicijom građanstva. Republikanska tradicija građanstva svoje uporište nalazi u starogrčkom idealu čiji je fokus važnost angažovanja

---

⁶ Jelena Vasiljević, *Građanstvo: Neka razmatranja o klasičnim osnovama i savremenim trendovima rekonceptualizacije*, str. 138, prema: Pocock, J. G. A., "The ideal of citizenship since classical times", in: Gershon Shafir (ed.), *The citizenship debates*, University of Minnesota Press, Minnesota, 1998, pp. 31–41.

⁷ Ibidem., p. 139.

građana u političkoj zajednici i njihova dublja veza sa političkom zajednicom koja im omogućava da bivaju slobodni. Liberalno shvatanje građanstva predstavlja instrumentalnu vezu pojedinaca (građana) sa njihovom zajednicom u vidu prava i obaveza. Tačnije, ovde se građanstvo svodi na formu statusa (državljanstva) i prava. No, poimanje građanskog statusa ne može se nužno razdvojiti na republikansko i liberalno stanovište, postoje različiti oblici kombinovanja ova dva tipa građanstva u cilju izgradnje što pravednije političke zajednice.⁸ Treba napomenuti da je u zapadnoj političkoj teoriji i praksi između ove dve tradicije pobjedu odnela liberalna, naročito nakon uspostavljanja nacionalnih država. Kako je cilj rada ispitivanje održivosti univerzalnog građanskog statusa u odnosu na jedan od niza zahteva koji ga pogađaju (multi-kulturalni), na narednim stranicama će se definisati na šta se misli kada se govori o univerzalnog građanskom statusu moderne liberalno-demokratske nacije-države.

UNIVERZALNO (NACIONALNO) GRAĐANSTVO

Kako bi se izoštrila slika o univerzalnog statusu građanstva u kontekstu ovog rada, potrebno je objasniti uvezane pojmove: *liberalna tradicija građanstva*, *nacionalni identitet* i *moderna država* koje ovakav status tvore. Definisanjem značenja konstituenata koncepta univerzalnog građanskog statusa omogućava se bolji pregled osnova na kojima se zasnivaju zahtevi za njegovom rekonceptualizacijom.

Moderna liberalno-demokratska nacija-država, kako je imenovana na početku rada, svoju izgradnju zasniva na *liberalnoj tradiciji građanskih prava*. Liberalna tradicija podrazumeva osiguranje jednakih građanskih prava i obaveza garantovanih statusom u vidu državljanstva. Ovakva država je svoju formu uobličila nakon građanskih revolucija u Americi i Francuskoj, sekularizacijom i projektom prosvetiteljstva. Revolucije iz 17. i 18. veka omogućile su stvaranje *moderne države* kroz status građanstva koji je podrazumevao ukidanje staleških prava i uspostavljanje univerzalnog građanskog statusa. Takav status osigurava jednakost svih građana pred zakonom bez obzira na njihovu privatnu identitetsku pripadnost. On predstavlja garanciju slobodnog uživanja jednakih prava, uz ograničenje koje podrazumeva poštovanje slobode drugog. Nijedna grupa ne bi smela da uživa posebna prava samo zbog svoje privatne identitetske pripadnosti. Zasebni identiteti su rezervisani za sferu privatnosti i svaki pojedinac ima puno pravo uživanja u njima, uz ograničenje njihovog propagiranja i nametanja javnoj sferi. Odnos privatne i javne sfere

---

⁸ Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, Harcourt Brace Jovanovich. New York, 1973.

u ovom konceptu zasnovan je na ideji sekularizacije. Naime, za regulisanje identitetskog pluralizma društva rešenje je nađeno u modelu razdvajanja crkve od države. Deklaracijama proizišlim iz ovih revolucija ustanovljeno je da država ne sme da propagira niti da nameće nijednu religiju, kao i da su građani slobodni da se priklone bilo kojoj religiji, pod uslovom da je ne nameću neutralnoj javnosti i da njihova religijska uverenja ne narušavaju život ili slobodu drugih.⁹ Ovakav način konstituisanja univerzalnog statusa građanstva jasno naglašava liberalnu tradiciju koja se zasniva na pravima kao instrumentima koji omogućavaju da se postigne sloboda i osigura građanska jednakost u vidu statusa (državljanstva). Međutim, postavlja se pitanje šta je sa trećom formom građanstva – identitetom?

Iznad okrilja univerzalizacije građanstva kao neutralizovane unifikatorske norme u kontekstu rađanja moderne države stajala je *nacionalnost*. Ogoljena instrumentalnost liberalnih prava nije na pravi način uspela da osigura osećaj pripadnosti zajednici, pa je bilo potrebno pronaći vezu koja bi omogućila da se stvori jača spona pripadnosti zajednici zasnovanoj na jednakosti u pravima. Uporedo sa izgradnjom i osvajanjem građanskih prava gradila se i nacija-država. Nacionalnost je poslužila kao vid legitimiteta univerzalnog statusa građanstva u svojstvu nadvrednosti. Kako se nacija i nacionalizam vezuju za objedinjena kolektivna osećanja, uspomene, tradiciju, teritoriju, mitove, tačnije, sve ono što je vezano za zajedničku istoriju i kulturu, ovakva vrsta šire legitimizacije pravno uspostavljenog univerzalnog građanskog statusa poslužila je kao osnova za nastanak moderne nacionalne države.¹⁰ Nacionalizam je u ovom kontekstu poslužio kao republikanska dopuna instrumentalizovanoj liberalnoj osnovi građanstva.

Kontekst nastanka univerzalnog statusa građanstva uvezanog u okvire nacionalne identifikacije doveo je do toga da kada se govori i promišlja o građanstvu to obično biva u granicama države-nacije. Moderno građanstvo se vezuje za nacionalnu državu, a svakodnevni govor nas navodi da o građanima (državljanima) mislimo kao o građanima konkretne (nacionalne) države.¹¹ Balibar (Etienne Balibar) takvu vrstu identifikacije građanstva sa nacijom naziva sekundarni identitet. Sekundarni identitet natkriva i pretpostavlja primarne identitete pojedinaca i grupacija i poseduje izuzetnu snagu. Stoga, da bi se neki primarni identiteti mogli kvalifikovati za dobijanje sekundarnog,

---

⁹ Brajan Beri, *Kultura i jednakost – Egalitarna kritika multikulturalizma*, Jesinski i Turk, Zagreb, 2006, str. 7–15.

¹⁰ Etjan Balibar, *Mi, građani Evrope? Granice, država, narod*, Beogradski krug, Beograd, 2003, str. 47.

¹¹ Jelena Vasiljević, *Antropologija građanstva*, nav. delo, str. 54.

potrebno je da prođe dugi niz godina njihovog razvoja i sazrevanja.¹² Hana Arent (Hannah Arendt) iz perspektive kritike ljudskih prava govori o važnosti nacionalne zajednice u osiguranju građanskog statusa kroz građanska prava i državljanstvo. U tom pravcu ona zaključuje da nema ničega zaštitničkog, a ni svetog u „apstraktnoj golotinji bivanja čovekom”, što je navodi da formuliše svoju poznatu misao o fundamentalnom ljudskom pravu na pripadnost političkoj zajednici, tačnije građanstvu koje je ono osnovno „pravo da se imaju prava”.¹³

ZAHTEVI ZA REKONCEPTUALIZACIJOM UNIVERZALNOG (NACIONALNOG) GRAĐANSTVA

Nakon iznetih obrazloženja biva posve jasnije zbog čega je u konstituisanju građanstva nacija-država uzeta kao okvir za njegovu identitetsku formu. Međutim, ono što je problematično kod ovakvog okvira je njegova snažna utemeljenost koja je teško spremna za dalje modifikacije. Treba napomenuti da univerzalni građanski status, izgrađen u kontekstu nastanka moderne države-nacije, nije u univerzalnu formu uključivao sve pojedince, kao što su robovi i žene. Takođe, njegov razvoj se nastavio daljim osvajanjem političkih, potom ekonomskih i socijalnih prava. Klasično nacionalno građanstvo se institucionalizovalo sredinom 19. veka zakonima o osnovnom obrazovanju i pravu glasa. Takva prava su ponovo bila rezervisana samo za muškarce, do sredine 20, kada bivaju otvorena i za žene. Ostale institucije pravne regulacije putnih isprava, statusa imigranata i prava glasa za sve građane bez diskriminacije u potpunosti se potvrđuju tek nakon Drugog svetskog rata.¹⁴ T. H. Maršal (T.H. Marchall) je u svom eseju opisao evoluciju prava koja su se kretala od građanskih prava nastalih u 18, političkih u 19. i ekonomskih u 20. veku. Njegov zaključak je da je borba za građanskim statusom završena osvajanjem ekonomskih i socijalnih prava.¹⁵ Svedoci smo vremena da evolucija definisanja građanstva, nije završena. Danas, koncept univerzalnog statusa građanstva, izgrađenog kroz formu statusa kao državljanstva izjednačenog sa pripadnošću naciji-državi, teško postaje imun na pritiske različitih partikularnih posebnosti, koje se u takvu koncepciju ne uklapaju. Stoga Brubejker (Rogers Brubaker)

¹² Etjan Balibar, *Mi, građani Evrope? Granice, država, narod*, nav. delo, str. 59–65.

¹³ Jelena Vasiljević, *Antropologija građanstva*, nav. delo, str. 135, prema: Hannah Arendt, *The Orgins of Totalitarism*, Harcourt Brace & Co, New York, 1951, pp. 293–298.

¹⁴ Ibidem, p. 55.

¹⁵ T. H. Marchall, *Citizenship and Social Clasa and Other Essays*, Cambridge University Press, Cambridge, 1950.

ima pravo kada kaže da „ova istorija i njome utemeljena tradicija zamišljanja 'nacionalnog tela' – time i tela građanstva – ima direktnih reperkusija na zakonske okvire građanstva i državljanstva, na politiku dodeljivanja državljanstva, politiku prema manjinama i naročito prema imigrantskih grupama”.¹⁶

Univerzalni građanski status prigrljen nacijom-državom u današnjem kontekstu ne može da se održi na isti način kako se održavao u vremenu njegovog nastanka. Naime, već poznati proces globalizacije, koji uslovljava promenu celokupne društvene strukture, pomera fokus istraživanja sa nacije-države na pojedince umrežene u globalnom poretku. Teorije koje se zasnivaju na ovakvim uporištima govore o kraju nacionalnih država, propasti njihovog suvereniteta, pa samim tim i prestanku posmatranja građanstva u okvirima nacionalnih država, iznoseći kovanice poput postnacionalnog građanstva, denacionalnog građanstva, kosmopolitskog građanstva i dr.¹⁷ Kako ove teorije pogađaju univerzalni status građanstva iz perspektiva koje se nužno ne poklapaju sa multikulturalnom, o njima neće biti preterane rasprave u ovom radu. Ono što nas zanima je (ne)mogućnost održanja koncepta univerzalnog građanskog statusa koji je i dalje u okviru nacije-države, a čija težnja za rekonceptualizacijom dolazi iz multikulturalne perspektive. Zanima nas nacionalna država u formi *republikanskog nacionalizma*, kako je Balibar definiše, i njeno ponašanje kao *nacionalnog hegemon*a, koji se opire da na jedinstven način reši pitanja manjinskih etno-kulturnih grupacija. U cilju održanja univerzalnog statusa građanstva, samim tim i nacionalnog suvereniteta, ovakva država počinje da poprima sindrom „svemoćnog nemoćnog” zarad očuvanja temelja na kojima je izgrađena.¹⁸

PERSPEKTIVA MULTIKULTURALIZMA

Da univerzalni građanski status nije univerzalan govore nam sve učestaliji borbeni zahtevi koji glasno iznose kako „takozvani univerzalni građanin

---

¹⁶ Jelena Vasiljević, *Građanstvo: Neka razmatranja o klasičnim osnovama i savremenim trendovima rekonceptualizacije*, nav. delo, str. 142, prema: Rogers Brubaker, “Immigration, Citizenship, and Nation-State in France and Germany”, in: Grshon Sharif (ed.), *The Citizenship debates*, University of Minnesota Press, Minnesota, pp. 131–164.

¹⁷ Jelena Vasiljević, „Može li građanstvo biti zasnovano na solidarnosti?”, u: Andriana Zaharijević i Jelena Vasiljević (ur.), *Angažman – Uvod u studije angažovanosti*, Akademska knjiga i IFDT, Beograd, 2017, str. 113, prema: Lindan Bosniak “Citizenship Denacionalized”, *Indiana Journal of Global Legal Studies*, Vol. 7, pp. 447–509.

¹⁸ Etjan Balibar, *Mi, građani Evrope? Granice, država, narod*, nav. delo, str. 88–92.

zapravo ima pol, etnicitet, religiju itd. – rečju da nipošto nije univerzalan”.¹⁹ Kako se ovde radi o različitim formama identitetskih uporišta, neophodno je obrazložiti o kojim identitetskim uporištima govorimo kada spominjemo multikulturalizam.

Kako je multikulturalizam prilično rastegljiv pojam, različita tumačenja mu pripisuju niz različitih identitetskih uporišta koja bi mogla da potpadnu pod njegovo okrilje (pol, rod, kultura, etnicitet i dr.). Biku Parek (Bihikhu Parekh) naglašava da multikulturalizam ne dovodi u pitanje razliku i identitet per se, već govori o značaju kulture koja pojedincima predstavlja temelje na osnovu kojih oni izgrađuju svoju ličnost. On pravi razliku između tri oblika kulturne različitosti: supkulturna različitost – grupe koje imaju nekonvencionalne načine života, ali dele bazične vrednosti šire zajednice, npr. gejevi, lezbejke; *perspektivistička različitost* – grupe koje su kritične prema univerzalnim vrednostima dominantne kulture, njihov cilj je revidiranje takvih vrednosti, npr. feministkinje, ekološke grupe; *komunalna različitost* – grupe koje žele da žive po sopstvenom sistemu verovanja i praksi uprkos dominantnoj univerzalizaciji javne sfere, npr. nacionalne, religijske manjine, imigranti. Multikulturalizam predstavlja osnov zahteva poslednje grupacije u objašnjenju kulturne raznolikosti.²⁰ U tom pravcu, poimanje multikulturalizma u ovom radu ograničava se na manjinske grupacije koje žive u okviru većinske države-nacije i koje svoja identitetska uporišta nalaze u kulturi i etnicitetu. Identifikacija manjinskih grupa sa etno-kulturom koja nije dominantna u većinskoj državi predstavlja razlog na osnovu kojeg se upućuju zahtevi za dekonstruisanje univerzalnog statusa građanstva. Alen Turen (Alain Touraine) zahteva za takvom vrstom rekonceptualizacije naziva *novom kulturnom paradigmom*. On objašnjava da danas živimo u svetu u kojem se celokupna organizacija društva svodi na pojam kulture. Živimo u doba kulture koja nas navodi da o politici i širem društvu mislimo kao o borbi kultura, u istorijskom razvoju društva ta se borba vodila kao nacionalna, ekonomska ili klasna, sada je vreme da se za svoj status izbori i kultura.²¹ Ono na čemu svoje argumente zasnivaju branioci kulturnog identiteta proizlazi iz stava da „možda svi mi jesmo građani iste zajednice, ali naši (kolektivni, kulturni) identiteti su različiti, samim tim i naši pristupi građanskim pravima nisu jednaki, tj. obeleženi su na različite načine”.

¹⁹ Jelena Vasiljević, *Može li građanstvo biti zasnovano na solidarnosti?*, nav. delo, str. 113, prema: Kate Nash, *Contemporary Political Sociology. Globalization Politic and Power*, Blackwell, Oxford, 2000.

²⁰ Bihikhu Parekh, *Rethinking Multiculturalism – Cultural Diversity and Political Theory*, Macmilann Press, London, 2000, pp. 2–4.

²¹ Jelena Vasiljević, *Antropologija građanstva*, nav. delo, str. 69–10, prema: Alen Turen, *Nova paradigma*, Službeni glasnik, Beograd, 2011.

Ovakve vrste argumentacija i iznošenje nezadovoljstava, bez obzira na različitost manjinskih grupa, očitavaju zajedničko poimanje o neuklapanju u univerzalni status građanstva koji je sagrađen na osnovi koja je daleka identitetskim formama manjinskih kulturnih grupacija. Takva vrsta nekonzistentnosti većine i manjine u jednom društvu ogleda se u sukobu navodno univerzalnog građanskog statusa i partikularnih identiteta. Sa multikulturalne perspektive, to je sukob univerzalnog (nacionalnog) građanskog statusa i manjinskih etno-kulturnih identiteta. Multikulturalizam nastoji da dekonstruiše na ovaj način izgrađen univerzalni građanski status, tako što „narušava sliku koju je gotovo tri stoleća gradila moderna evropska o sebi: moderna homogena nacionalna država oblikovala je osobitu formu širokog moralnog i kulturnog konsenzusa”.²² Multikulturalisti ističu da širok moralni i kulturni konsenzus nikada nije ni postojao i da je u samoj izgradnji moderne nacije-države, a sa njom i univerzalnog statusa građanstva, načinjena velika nepravda isključivanjem manjinskih etno-kulturnih identiteta. Celokupna istorijska borba za uspostavljanje univerzalnog građanskog statusa načinila je grešku tako što je univerzalni status građanstva izgradila na identitetskoj formi nacionalnosti. U tom pravcu se zasnivaju i kritike multikulturalista vođene parolama *mita o etno-kulturnoj neutralnosti, benignog zanemarivanja, kulturne hegemonije države* i dr.²³

ŠTA MULTIKULTURALIZAM ZAHTEVA?

Pretpostavka multikulturalista polazi od kulture kao bitne za definisanje identiteta pojedinaca. Multikulturalisti ističu kako je smeštanje kulture u privatnu sferu života pogrešno i da ono dovodi do različitih nepravdi. Moderna nacionalna država kulturne identitete smešta u sferu privatnosti, dok, sa druge strane, propagira obrasce jedne (većinske) kulture kroz građanski status za koji tvrdi da je neutralan. Zahtevi koje multikulturalizam iziskuje su različiti, u zavisnosti od kog multikulturalnog polazišta krećemo. Kako smo se u radu ograničili na multikulturalizam koji za fokus uzima etno-kulturne manjine i kako je istraživanje ograničeno na status univerzalnog građanstva u modernim nacionalnim državama, za objašnjenje multikulturalnih zahteva najbolje će nam poslužiti teorijski argumenti koji takve zahteve razmatraju

---

²² Milan Podunavac, *Poredak, konstitucionalizam i demokratija*, Čigoja štampa, Beograd, 2006, str. 203.

²³ Vil Kimlika, „Zapadna politička teorija i etnički odnosi u Istočnoj Evropi”, u: Vil Kimlika i Magda Opalski, *Može li se izvoziti liberalni pluralizam? Zapadna politička teorija i etnički odnosi u Istočnoj Evropi*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2002, str. 29–30.

u granicama liberalizma (kao još uvek noseće ideologije modernih nacionalnih država). Takva pretpostavka nas navodi da definisanje zahteva multikulturalizma potražimo kod najpoznatijeg teoretičara multikulturalizma današnjice Vila Kimlike (Will Kymlicka). Teorijska osnova multikulturalizma, koju predlaže Vil Kimlika, poslužiće nam da razumemo prirodu multikulturalnih zahteva kroz odgovor na pitanja: šta etno-kulturne manjine zahtevaju, koliko zahtevaju i zašto zahtevaju? Ne ulazeći dublje u polemiku o jačini ili slabosti ove teorije, u njene kritike i lavine reakcija koje je pokrenula. Za svrhe ovog rada, ona će nam poslužiti da definišemo zahteve multikulturalizma.

Osnovni zahtev multikulturalizma oslanja se na stav da manjine u jednoj državi nemaju iste mogućnosti i prava kao i većina te države, pošto im „neutralnim“ principom to nije omogućeno. U teoriji Vila Kimlika multikulturalni zahtevi pokušavaju da se spoje sa liberalizmom, polazeći od toga da pojedinac ne može da bude slobodan, niti da autonomno odlučuje o koncepcijama dobrog života, ukoliko je njegovo okruženje njemu daleko i nerazumljivo. Kako bi se očuvala sloboda i autonomija pojedinca (najvažniji liberalni principi), potrebno je priznati grupno-diferencirana prava manjinama. Grupno-diferencirana prava omogućavaju pojedincima da slede svoje koncepcije dobrog života. Na taj način multikulturalizam biva u saglasju sa liberalizmom. U zavisnosti od toga o kojim manjima se radi (nacionalnim, etno-kulturnim ili imigrantskim) dodeljuju se različite vrste grupno-diferenciranih prava (prava na samoupravu, polietnička i predstavnička prava).²⁴

Ne ulazeći u upitnost iznetih argumenata, ono što je važno iz ove definicije multikulturalizma jeste naglasak manjinskih identiteta sa uporištem u kulturi koji kao takvi predstavljaju smetnju za punopravno funkcionisanje u političkoj zajednici izgrađenoj na drugačijim identitetskim osnovama. Kultura (etno-kultura) postaje faktor koji izlazi iz domena privatnosti i istupa na političku (javnu) scenu kao snažno sredstvo delegitimizacije unificirajuće univerzalne norme građanstva. Delegitimizacijski karakter se ispoljava kroz zahteve za specifičnim vrstama manjinskih prava koja pretenduju da dekonstruišu univerzalni građanski status, tako što će ga izmeniti, dopuniti ili, u ekstremnom slučaju, ukinuti.

KAKO DRŽAVA ODGOVARA NA ZAHTEVE MULTIKULTURALIZMA?

Moderna liberalno-demokratska nacija-država je svoj građanski status izgradila kroz instrumente prava i obaveza koje je dalje osigurala statusom formalne

---

²⁴ Vil Kimlika, *Multikulturalizam – Multikulturalno građanstvo*, CID, Podgorica, 2004, str. 44–54.

pripadnosti (državljanstvo) i formom identiteta (pripadnost naciji). Dakle, građanstvo kao pravo, status i identitet usko je povezano sa idejom nacionalnosti. Na taj način, uspostavljena država i sa njom univerzalni status građanstva zauzima stav legitimnog uređivača građanskih prava. Izjednačavajući građanski status (državljanstvo) i građanska prava (kao i politička, ekonomska, socijalna prava) sa građanskim identitetom (nacionalnim, npr. Srbin, Francuz), moderna nacionalna država zatvorila je vrata daljoj mogućoj modifikaciji univerzalnog statusa građanstva. U tom smislu, pripadnici različitih etno-kulturnih grupacija (imigrantskih, nacionalnih, religijskih) plaćaju cenu hronične potrebe moderne države da na svojoj teritoriji takva država održi određen nivo homogenosti. Cena održavanja homogenizacije u modernoj naciji-državi kreće se od kulturne asimilacije, pa sve do etničkog čišćenja.²⁵ Kako su etno-kulturne manjine međusobno različite, moderna država različito odgovara na njihove zahteve. Nacionalne manjine u okviru većinske države obično zahtevaju određenu vrstu prava na samoupravu ili predstavnička prava zasnovana na njihovoj kulturi i etnicitetu. Sve savremene države danas imaju zakonske regulative kojima definišu ovakva prava (u zavisnosti od uređenja države i teritorijalne skoncentrisanosti nacionalnih manjina uspostavljaju se i različita manjinska prava).²⁶ Iako smo svesni postojanja takvih prava, borba u njihovom pridobijanju nije bila nimalo laka, upravo zbog težnje države da zadrži homogenost i sačuva jedinstven suverenitet unutar nacionalne države. Ovakva vrsta manjinskih prava obično ne zahteva totalnu rekonstrukciju univerzalnog građanskog statusa, pošto su građanski statusi nacionalnih manjina mahom podređeni univerzalnom većinskom statusu. Sa druge strane, zahtevi imigranata koji takođe svoja uporišta grade na kulturi, etnicitetu ili religiji predstavljaju veće udarce za održivost univerzalnog statusa građanstva nacionalne države. Fokus ćemo staviti na imigrante, pošto se na primerima ophođenja moderne države prema njima najbolje može očitati snažan napor za očuvanje univerzalnog građanskog statusa.

Imigranti su obično razuđene etno-kulturne manjine određene države koje imaju za cilj da ostanu u zajednici u koju su došli. Iz tog razloga se njihovi zahtevi svode na izuzeća iz većinske norme (pošto je većinska norma u suprotnosti sa njihovom kulturom) ili dopune većinske norme koje će ih približiti sopstvenoj kulturi.²⁷ Kako bismo jasnije predstavili odnos moderne države

---

²⁵ Nikola Beljinac, *Multikulturalizam i (dez)integracija: Osvrti na evropske rasprave o dometima multikulturalnog građanstva*, Politheor – European Policy Network, 2012; Dostupno preko: <http://politheor.net/multikulturalizam-i-dezintegracija-osvrt-na-evropske-rasprave-o-dometima-multikulturalnog-gradanstva/> (Pristupljeno 20. septembra 2017), str. 4.

²⁶ Vil Kimlika, *Multikulturalizam – Multikulturalno građanstvo*, nav. delo, str. 45–54.

²⁷ Isto, str. 51.

prema ovoj manjinskoj grupaciji, poći ćemo od teze koju je izneo Balibar kada je rekao da stavljanjem velike jednačine između građanstva i državljanstva obojenog primesama nacionalnosti, moderna država počinje da se ponaša suprotno svom demokratskom značenju.²⁸ Naime, status imigranata u evropskim državama današnjice prilično je labilan. Moderna nacionalna država i njena zajednica u ime *nas* (građana, državljana, nacije) i *njih* (nedržavljana, građana do određene mere, pripadnike neke druge nacije) sprovodi niz različitih mera kulturne asimilacije, počev od ustanovljenja negativnog diskursa o manjinama do zakonskih normi za koje se može reći da ne rešavaju imigrantske zahteve. U administrativno-institucionalnom tretmanu država imigrante podvrgava većoj kontroli, zatim, na delu su neravnopravnosti u npr. sudskim kažnjavanjima (kada imigrant prekrši zakon sleduje mu i deportacija iz zemlje) do asimilacije u obrazovanju. Na taj način moderna država počinje da vrši određenu vrstu ideološkog i institucionalnog rasizma u ime mitskog suvereniteta čije sveukupne postupke i prakse Balibar naziva *nacional-republikanizmom*.²⁹ Sledstveno tome, moderna država se ovakvim postupcima opire mogućoj promeni i revidiranju prava na kojima je izgrađena u ime univerzalnog (nacionalnog) statusa. Ono što je osnova za ovakav odnos države prema imigrantima nalazi se u izjednačavanju građanskih prava sa državljanstvom. Takvo izjednačenje najbolje se može opisati konfuzijom koju sa sobom nosi građanin države bez državljanstva te iste države ili državljanin države bez punih građanskih prava, tzv. nedržavljanin. Oba opisa važe za imigrante koji su manje ili više uključeni u sistem prava većinskog društva, ali se i dalje nalaze u manjinskom statusu.³⁰ Zahtevi ovakvih grupacija ka današnjim modernim državama su na delu i svi smo svedoci njihovog postojanja. Ubrzani globalni tokovi, ratovi koji uzrokuju talase migrantskih kriza, siromaštvo, potraga za boljim životom i dr. predstavljaju niz faktora koji utiču na usložnjavanje problema i pojačavaju pritisak ka naciji-državi da svoje stege uokvirene u univerzalnom građanskom statusu popust.³¹

---

²⁸ Etjan Balibar, *Mi, građani Evrope? Granice, država, narod*, nav. delo, str. 93.

²⁹ Isto, str. 90–93.

³⁰ Isto, str. 97.

³¹ Videti više o poimanju migrantske krize u: Kristina Racz, „Angažman na primeru migrantske krize u Srbiji”, u: Adriana Zaharijević i Jelena Vasiljević (ur.), *Angažman – Uvod u studije angažovanosti*, Akademski knjiga i IFDT, Beograd, 2017, str. 93–103.

ZAKLJUČAK: NEODRŽIVOST KONCEPTA UNIVERZALNOG STATUSA GRAĐANSTVA

Današnji kontekst se umnogome promenio od konteksta nastanka univerzalnog građanskog statusa. Građanstvo izgrađeno u formi državljanstva izjednačeno sa nacionalnim identitetom ne može da homogenizuje i razreši pluralizam različitih zahteva društva na način na koji ga je rešavao u kontekstu njegovog nastanka. Multikulturalna perspektiva ide još dalje u svojoj kritici kada kaže da je sama izgradnja takvog statusa bila nepravedna i isključivala mnoge. Zahtevi proistekli iz perspektive multikulturalizma su samo jedni od niza zahteva za rekonstrukcijom univerzalnog građanskog statusa. Iako postoje različiti kritičari multikulturalizma koji naglašavaju da kultura ne može da se posmatra kao fiksni i zatvoren entitet na osnovu koje mogu da se zahtevaju posebna prava ili da se traži revidiranje čitave zajednice.³² Druge kritike naglašavaju kako zahtevi zasnovani na kulturi urušavaju jednakost koju je moderna država toliko dugo gradila.³³ Pored takvih kritika, nesporno je da zahtevi zasnovani na kulturi i etnicitetu postoje i da, nevezano od toga da li je kulturni identitet fiksiran ili ne, oni svakako teže da promene uspostavljeni unificirani građanski sistem moderne države. Između ostalog, borba za građanskim statusom nije gotova. Posmatrano kroz istoriju, status građanstva se modifikovao u zavisnosti od konteksta u kome je delovao. Promene u konceptima se stalno dešavaju, a da mi toga nismo ni svesni. Na primer, danas imamo izložbu u francuskom parlamentu koja prikazuje Marijanu (simbol Francuske revolucije i francuske nacije) u 15 različitih fotografija žena različitog porekla, rase, kulture.³⁴ Ovakva izložba predstavlja jedan od načina da se delegitimiše postojeći koncept univerzalnog statusa građanstva. Ona francuski nacionalni simbol prikazuje u svetlu multikulturalizma i feminizma. Dalje, u današnje vreme možemo primetiti da skoro svi zapadni filmovi ili serije imaju jednog ili više glavnih glumaca/glumica koji su pripadnici manjinskih grupacija društva, pa čak i kada se radi o filmovima čiji kontekst suštinski nema potrebe za glumcima/glumicama pripadnicima te manjine (pošto u tom vremenu

---

³² Čandran Kukatas, „Postoje li kulturna prava?“, u: Slobodan Divjak (ur.), *Nacija, kultura, građanstvo*, Službeni list SRJ, Beograd, 2002.

³³ Brajan Beri, *Kultura i jednakost – Egalitarna kritika multikulturalizma*, Jesinski i Turk, Zagreb, 2006.

³⁴ Bronwyn Winter, *Marianne goes Multicultural: Ni putes ni soumises and the Republicanisation of Ethnic Minority Women in France*, French History and Civilization; Available from: <http://www.hfrance.net/rude/rude%20volume%20ii/Winter%20Final%20Version.pdf> (Accessed 20 September 2017), pp. 228–240.

na tom podneblju nije ni bilo tih stanovnika).³⁵ Način menjanja koncepta kroz umetnost i književnost najbolje oslikava kako stvari stoje, a kako mi nastojimo da ih poimamo. Dobre primere percepcije promene stvarnosti kroz umetnost iznela je Lin Hant (Lynn Hunt), opisujući promenu koncepta odnosa među pojedincima u vremenu nastanka ljudskih prava. Hantova navodi kako se u kontekstu nastanka ljudskih prava razvijala empatija i autonomija na osnovu koje su prvo došle promene u umetnosti i književnosti. Pisani su romani čija je tematika bila vezana za lični život pojedinca, počeli su da se slikaju portreti koji u centar pažnje stavljaju čoveka, muzika je počela da se sluša individualno i dr. Umetnost je poslužila za bolje razumevanje sopstva, pa samim tim otvorila mogućnost stavljanja sopstva u kožu drugog, što je uslovlilo razvoj empatije, a nadalje i ljudskih prava.³⁶

Možda bismo mogli na isti način da posmatramo promenu koja pogađa koncept univerzalnog statusa građanstva. Sigurno je da se takav status menja, ali je takođe jasno da je takav koncept, onako kako je prvobitno zamišljen, sve teže održiv. Ne ulazeći dublje u teorijska i praktična rešenja koja daju odgovore na koji način revidirati univerzalni status građanstva i kako postaviti kulturna manjinska prava, namera ovog rada je bila da pokaže šta se dešava kada olako uzimamo u razumevanje neke koncepte (kao što je univerzalni status građanstva) ne razmišljajući o tome da oni danas nemaju isto značenje kao što su imali u kontekstu njihovog nastanka. Rezultat ovakvog načina sagledavanja univerzalnog građanskog statusa je moderna nacionalna država koja snažno pokušava da odoli pritiscima modifikacije, ali teško da u tome u potpunosti i uspeva.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Arendt, Hannah, *The Origins of Totalitarianism*, Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1973.
- [2] Balibar, Etjan, *Mi, građani Evrope? Granice, država, narod*, Beogradski krug, Beograd, 2003.
- [3] Beljinac, Nikola, *Multikulturalizam i (dez)integracija: Osvrti na evropske rasprave o dometima multikulturalnog građanstva*, Politheor – European Policy Network, 2012; dostupno preko: <http://politheor.net/multikulturalizam-i-dezintegracija-osvrt-na-evropske-rasprave-o-dometima-multikulturalnog-gradanstva/> (Pristupljeno 20. septembra 2017).

---

³⁵ Pogledati film *Beauty and the Beast*, Mandeville Films and Walt Disney Pictures, 2017.

³⁶ Lynn Hunt, *Inventing Human Rights – A History*, Norton & Company, New York, 2007, pp. 71–111.

- [4] Beri, Brajan, *Kultura i jednakost – Egalitarna kritika multikulturalizma*, Jesinski i Turk, Zagreb, 2006.
- [5] Hunt, Lynn, *Inventing Human Rights – A History*, Norton & Company, New York, 2007.
- [6] Kimlika, Vil, *Multikulturalizam – Multikulturalno građanstvo*, CID, Podgorica, 2004.
- [7] Kimlika, Vil, „Zapadna politička teorija i etnički odnosi u Istočnoj Evropi”, u: Kimlika, Vil i Opalski, Magda, *Može li se izvoziti liberalni pluralizam? Zapadna politička teorija i etnički odnosi u Istočnoj Evropi*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2002, str. 207–208.
- [8] Kukatas, Čandran, „Postoje li kulturna prava?”, u: Slobodan Divjak (ur.), *Nacija, kultura, građanstvo*, Službeni list SRJ, Beograd, 2002, str. 191–219.
- [9] Marchall, T. H., *Citizenship and Social Class and Other Essays*, Cambridge University Press, Cambridge, 1950.
- [10] Parekh, Bikhu, *Rethinking Multiculturalism – Cultural Diversity and Political Theory*, Macmillan Press, London, 2000.
- [11] Podunavac, Milan, *Poredak, konstitucionalizam i demokratija*, Čigoja štampa, Beograd, 2006.
- [12] Podunavac, Milan, *Princip građanstva i poredak politike*, Čigoja štampa, Beograd, 2001.
- [13] Racz, Kristina, „Angažman na primeru migrantske krize u Srbiji”, u: Zaharijević, Adriana i Vasiljević, Jelena (ur.), *Angažman – Uvod u studije angažovanosti*, Akademska knjiga i IFDT, Beograd, 2017, str. 93–103.
- [14] Vasiljević, Jelena, „Može li građanstvo biti zasnovano na solidarnosti?”, u: Zaharijević, Adriana i Vasiljević, Jelena (ur.), *Angažman – Uvod u studije angažovanosti*, Akademska knjiga i IFDT, Beograd, 2017, str. 107–122.
- [15] Vasiljević, Jelena, *Antropologija građanstva*, Mediterran Publishing i IFDT, Novi Sad, 2016.
- [16] Vasiljević, Jelena, „Građanstvo: Neka razmatranja o klasičnim osnovama i savremenim trendovima rekonceptualizacije”, *Filozofija i društvo*, Vol. 24, br. 3, str. 135–154.
- [17] Winter, Bronwyn, *Marianne goes Multicultural: Ni putes ni soumises and the Republicanisation of Ethnic Minority Women in France*, French History and Civilization; Available from: <http://www.hfrance.net/rude/rude%20volume%20ii/Winter%20Final%20Version.pdf> (Accessed 20 September 2017).
- [18] *Beauty and the Beast*, Mandeville Films and Walt Disney Pictures, 2017.

Ivana Vuleta

(UN)SUSTAINABILITY OF THE UNIVERSAL CITIZENSHIP
CONCEPT: MULTICULTURAL PERSPECTIVE

Abstract

This paper deals with the concept of the universal citizenship created in the context of the 18th century Civil Revolutions in America and France. Civil Revolutions defined the frameworks of a modern national state, with the universal status of citizenship as a main instrument of the unification of citizens. The problem that this paper puts into the center of research is the resistance of the universal status of citizenship to change, according to the changed circumstances of today. The concept of the universal citizenship firmly adheres to the content of the time in which it was created, and multiculturalism is one of the perspectives that make that content unsustainable. Multiculturalism requires that the concept of the universal citizenship include identities that are, as a rule, reserved for the sphere of privacy. The aim of this paper is to clarify what happens when we take some concepts, such as the universal citizenship status, for real, without thinking about the consequences to which such interpretations can lead us. From the standpoint of the multicultural demands, modern national states very often behave like national hegemony just to save the universal citizenship by adopting "omnipotent powerless" syndrome in response to multicultural demands.

Key words:

universal citizenship, theories of citizenship, modern national states, multiculturalism, minority rights, ethno-cultural rights.

Milenko Elez*

*Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka*

Agencija za borbu protiv korupcije: položaj, problemi i prepreke u procesu kontrole finansiranja političkih stranaka tokom izborne kampanje**

Apstrakt

Ovaj tekst u širem metodološkom smislu ima za cilj da prikaže na koji način se sprovodi kontrola finansiranja političkih subjekata tokom izborne kampanje, ali i da, sa druge strane, u užem smislu ukaže na sve prepreke, probleme i pravnu poziciju Agencije za borbu protiv korupcije, kao nadležnog tela koje obavlja tu vrstu kontrole. Tekst je podeljen na dva dela. U prvom delu teksta pažnju usmeravamo ka svim aktuelnim problemima koji direktno i indirektno otežavaju potpunu kontrolu finansiranja političkih subjekata, poput političkog uticaja i načina izbora članova kontrolnog tela koje obavlja kontrolu, ali i ka pravnom okviru unutar koga se obavlja proces kontrole. U ovom delu teksta autor iznosi i važne preporuke o tome kako kontrolu učiniti efikasnijom i na koji način se mogu povećati institucionalni kapaciteti Agencije za borbu protiv korupcije. Drugi deo članka bavi se analizom konkretnih primera u praksi, nepravilnostima koji se na osnovu tih primera

---

* elez.milenko@mts.rs

** Rad je nastao kao deo istraživanja u okviru kursa „Kontrolna i regulatorna tela i sektorske politike“ na doktorskim studijama politikologije Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu.

moгу uočiti a koje se odnose na finansiranje političkih subjekata. Osnovni merni instrument i indikator, preko koga utvrđujemo adekvatnost kontrole i sve nepravilnosti koje se tom prilikom mogu uočiti, jeste analiza izveštaja koji politički subjekti podnose Agenciji za borbu protiv korupcije.

Ključne reči:

Agencija za borbu protiv korupcije, kontrola finansiranja političkih subjekata, izveštaj, politička opstrukcija, institucionalni kapacitet, Srbija

UVOD: INSTITUCIONALNI OKVIR ZA USPOSTAVLJANJE KONTROLE FINANSIRANJA POLITIČKIH STRANAKA

U zavisnosti od stepena kapaciteta i funkcionisanja nezavisnih i regulatornih tela, njihovog institucionalnog položaja unutar političkog sistema, kao i odnosa sa brojnim društvenim i političkim subjektima, u određenoj meri zavisi i stepen prisustva koruptivnih procesa unutar jednog društva, ali i njegove demokracije u najširem smislu te reči.

Ukoliko se ne kontroliše, korupcija vrlo brzo i lako pronalazi svoj put ka gotovo svim aspektima i sferama života. Istovremeno, nedovoljno kontrolisana i odgovorna vlast korupciji otvara širom vrata u sferu politike.¹ Pomenuta teza svoju empirijsku potvrdu stiže i na osnovu ocene po kojoj je korupcija, pre svega ona politička, glavni neprijatelj demokratskih ustanova i prakse.² Kada ovome dodamo i rezultate istraživanja USAID-a i IFES-a, koji pokazuju da se u čitavom regionu politika doživljava kao sfera društva koja je najizložena fenomenu korupcije, postaje logično zašto se u tolikoj meri postavljaju pitanja o korupciji u politici i korumpiranosti političkih aktera.³ Budući da se vlast osvaja i zadržava preko mehanizma izbora uz međupartijsku kompeticiju, tom prilikom se stvara okvir za potencijalno koruptivne transakcije koje bi trebalo da omoguće određenim političkim subjektima prednost u odnosu na njihove političke oponente. Naravno, postoje određeni mehanizmi putem kojih je moguće ograničiti koruptivno delovanje novca unutar sfere politike. U tom smislu, Valecki savetuje da se unutar svakog demokratskog režima preduzmu

---

¹ Đorđe Vuković, Miodrag Milosavljević, „Ka reformi sistema finansiranja političkih stranaka”, u: Miodrag Milosavljević (ur.), *Finansiranje političkih partija – između norme i prakse*, CESID, Fond za otvoreno društvo Srbija, Beograd, 2008, str. 7–8.

² Isto, str. 7.

³ Zoran Stojiljković, „Novac i politika”, u: Miodrag Milosavljević (ur.), *Finansiranje političkih partija – između norme i prakse*, CESID, Fond za otvoreno društvo Srbija, Beograd, 2008, str. 43.

sledeće mere: obezbedi dovoljno sredstava iz javnih izvora, zaštite građani od bilo kakvog pritiska da pružaju finansijsku pomoć strankama i upostavi što veća ravnopravnost između opozicionih i pratija vlasti.⁴

Imajući sve gorepomenuto u vidu, logično je da, pored pomenutih mera, unutar svakog institucionalnog sistema postoji i određeno nezavisno i nepri-strasno državno telo, koje će kontrolisati finansiranje političkih stranaka. S obzirom na to da je u našoj zemlji uloga kontrole finansiranja političkih subjekata (političke stranke, koalicije, grupe građana) poverena Agenciji za borbu protiv korupcije (u daljem tekstu: Agencija), jasno je da ovo telo ima poseban značaj i poziciju unutar institucionalnog sistema. Pa ipak, analizirajući trenutnu poziciju Agencije unutar institucionalnog sistema, stiče se utisak da postoji velika razlika između norme i realnosti. Dakle, postojeći institucionalni okvir u kome deluje Agencija postavljen je na način da omogućava posredan uticaj Vlade Republike Srbije, odnosno izvršne grane vlasti. To se najjasnije može videti kroz izbor članova odbora Agencije, koje bira Narodna Skupština, a na predlog nekoliko ovlašćenih predlagača među kojima se nalazi i Vlada Republike Srbije.⁵ Na taj način, unutar institucionalnog okvira postoji kanal putem koga je moguće uspostaviti dominaciju i uticaj izvršne vlasti na nadležnosti i odluke koje Agencija donosi. Takođe, ukoliko ovu vrstu dominacije posmatramo s aspekta nadležnosti kontrole finansiranja političkih stranaka, onda se može pretpostaviti da će Agencija teže obaviti kontrolu finansiranja onih političkih stranaka koje čine deo izvršne vlasti, odnosno okosnicu Vlade.

Stepen kontrole finansiranja političkih stranaka, koju vrši Agencija, može se utvrditi na osnovu analize karakteristika četiri Nasmaherova modela kontrole finansiranja političkih stranaka.⁶ Prvi model o kome Nasmaher govori jeste *model autonomije*. Prema ovom modelu, političke stranke imaju status dobrovoljnih udruženja građana koje u potpunosti imaju pravo da samostalno uređuju unutrašnju organizaciju. Shodno tome, stranke nisu dužne da podatke o sopstvenim sredstvima stave na uvid javnosti.

Drugi model naziva se *model transparentnosti*. Ovaj model podrazumeva da građani imaju pravo da ostvare uvid u stranačke fondove, izvore finansiranja i načine na koje se ta sredstva troše. Kada je reč o Srbiji, treba naglasiti da ovaj model trenutno nije moguće u potpunosti primeniti, imajuću u vidu odsustvo koncepta javnosti u Ustavu Republike Srbije. U tom smislu, Srbija

⁴ Walecki, M., *Political Money and Corruption*, IFES, Washington, 2004, pp. 4–6.

⁵ *Zakon o Agenciji za borbu protiv korupcije*, „Službeni glasnik RS”, 97/08, 8–15.

⁶ Nassmacher, K. H., “Introduction: Political Parties, Funding and Democracy”, in: Reginald Austin and Maja Tjernstrom (eds), *Funding of Political Parties and Election Campaigns*, International Institute for Democracy and Electoral Assistance, Stockholm, 2003, p. 5.

je propustila priliku da u Ustav iz 2006. godine unese odredbu koja će garantovati javnost finansiranja političkih stranaka, a koja praktično podrazumeva obavezu političkih stranaka da podatke o finansiranju stave na uvid javnosti.⁷ Time je svakako otežana pozicija velikog dela javnosti u političkom procesu kontrole finansiranja političkih aktivnosti. Bitno je naglasiti da odsustvo koncepta javnosti nije zajednička karakteristika svih tranzicionih društava. Tranzicione države centralne i istočne Evrope uglavnom su uspešno obezbedile javnost finansiranja političkih stranaka.⁸ Međutim, iako koncept javnosti još uvek nije involviran u Ustav, ne znači da određene informacije o stranačkim finansijama nisu proverljive. Štaviše, postoji čitav set zakonskih rešenja i propisa koji omogućavaju kontrolu finansiranja političkih subjekata.⁹ Ilustracije radi, Zakon o finansiranju političkih stranaka predviđa obavezu stranaka da Agenciji dostave izveštaj o sredstvima koja su utrošena tokom izborne kampanje. Takvi podaci se dalje, od strane Agencije, stavljaju na uvid javnosti. Pa ipak, veliki deo srpske javnosti nije i dalje zainteresovan za mnoga pitanja koja se tiču finansiranja političkih stranaka. Uzrok pomenute nezainteresovanosti delimično pronalazimo u (ne)poverenju građana u političke stranke i aktere na političkoj sceni, što ujedno pokazuje i stanje demokratije u Srbiji, ali i deficit demokratske kulture.

Treći model, kome je Srbija veoma bliska, jeste *zastupnički* model. Ovaj model podrazumeva formiranje nezavisnog posebnog kontrolnog tela koje ima nadležnost kontrole finansiranja političkih stranaka. Naravno, nezavisnost i kredibilitet ovog tela ne smeju se ugroziti od strane izvršne i/ili zakonodavne vlasti, a da bi se to sprečilo Nasmaher ukazuje na nekoliko važnih preduslova koji se, kroz saradnju između političkih ustanova i stranaka, sa jedne, i ovog kontrolnog tela, sa druge strane, moraju ispoštovati. Najpre, da bismo uopšte mogli da govorimo o nezavisnosti kontrolnog tela neophodno je da članove odbora istog bira Parlament dvotrećinskom većinom. Dalje, podrazumeva se da mandat članova odbora nezavisnog tela traje duže od mandata tela koje ga je izabralo. Takođe, mandat članova kontrolnog tela se ne može tek tako prekinuti, kako se ne bi ugrozila njegova institucionalna stabilnost. Naposletku, kontrolno telo mora da bude oslobođeno od strane bilo kakvog političkog uticaja, odnosno uticaja političkih stranaka.¹⁰ Primenom

---

⁷ Đorđe Vuković, Miodrag Milosavljević, *Ka reformi sistema finansiranja političkih stranaka*, nav. delo, str. 19.

⁸ Isto, str. 20.

⁹ Pre svega, reč je o Zakonu o slobodnom pristupu informacijama od javnog značaja, Zakonu o sprečavanju sukoba interesa i Zakonu o javnim nabavkama.

¹⁰ Miodrag Milosavljević, „Nasmaherova klasifikacija finansiranja političkih partija”, u: Miodrag Milosavljević (ur.), *Finansiranje političkih partija – između norme i prakse*, CESID, Fond za otvoreno društvo Srbija, Beograd, 2008, str. 132–134.

pomenutih karakteristika zastupničkog modela na praksu, koja vlada unutar institucionalnog okvira u kome Agencija deluje, a na osnovu prethodno rečenog, stiže se utisak da mnogi preduslovi nisu ispunjeni.

Najzad, četvrti model, *diversifikovani model*, podrazumeva da se u proces kontrole finansiranja političkih stranaka uključe i organizacije civilnog društva. Dakle, organizovani deo javnosti, tj. civilno društvo, ima veoma važnu ulogu u kontroli finansiranja političkih aktivnosti. Upravo su nevladine organizacije te koje su zaslužne za iniciranje brojnih debata na temu finansiranja političkih stranaka. Na taj način, organizovanjem javnih rasprava širi se krug učesnika koji svojim predlozima mogu pomoći u otklonu problema koji postoje u oblasti finansiranja političkih stranaka.¹¹ Naposletku, bez zainteresovane javnosti i predstavnika civilnog društva, oblast finansiranja političkih stranaka neće biti oslobođena koruptivnih procesa.

ZAŠTO JE VAŽNO ISTRAŽIVANJE O KONTROLI FINANSIRANJA POLITIČKIH STRANAKA?

Sistemski loš institucionalni mehanizam kontrole, koji je podrazumevao ustaljenu praksu da se kontrola finansiranja političkih subjekata obavlja preko Odbora za finansije Narodne skupštine Republike Srbije i Republičke izborne komisije, potpuno je izmenjen osnivanjem Agencije koja je sa radom počela 1. januara 2010. godine i preuzela nadležnost koja se odnosi na kontrolu finansiranja političkih subjekata.¹² Nova praksa kontrole političkih subjekata značila je i radikalni raskid sa dotadašnjom lošom praksom, a u kojoj su politički subjekti preko Odbora za finansije i Republičke izborne komisije zapravo kontrolisali sami sebe, budući da su upravo ova tela sastavljena pre svega od članova i predstavnika političkih stranaka.¹³ Kako to ističe Stojiljković, „logika po kojoj predstavnici stranaka imaju ključnu ulogu u kontroli stranačkih finansija polazi od iste logike po kojoj bi zečevi najbolje čuvali šargarepu”.¹⁴

---

¹¹ Đorđe Vuković, Miodrag Milosavljević, *Ka reformi sistema finansiranja političkih stranaka*, nav. delo, str. 25.

¹² Slaviša Orlović, „Nezavisna tela – četvrta grana vlasti ili kontrolor vlasti”, u: Vukašin Pavlović, Zoran Stojiljković (urs.), *Savremena država: struktura i socijalne funkcije*, Fondacija Konrad Adenauer, Beograd, 2010, str. 246.

¹³ Zoran Stojiljković, „Politika i novac”, u: Zoran Stojiljković i Dušan Spasojević (urs.), *Preporuke za izmenu izbornog zakonodavstva u Srbiji*, NDI, Beograd, 2011, str. 75–89.

¹⁴ Zoran Stojiljković, „Novac i politika”, u: Miodrag Milosavljević (ur.), *Finansiranje političkih partija – između norme i prakse*, CESID, Fond za otvoreno društvo Srbija, Beograd, 2008, str. 63.

Višegodišnje potpuno institucionalno odsustvo pozitivne borbe sa političkom korupcijom omogućilo je političkim subjektima da korupciju endemski involviraju u institucionalni sistem. Promena institucionalnog sistema kontrole finansiranja političkih subjekata znači i potencijalno odlučniju borbu sa političkom korupcijom, jednim od najozbiljnijih problema unutar polja politike koji razara demokratske institucije i praksu.¹⁵

Kada se u obzir uzme činjenica da su upravo političke partije potencijalno veliki generator korupcije i to kroz različite aspekte svog rada, onda je pitanje uspostavljanja adekvatnog sistema kontrole njihovog rada i finansiranja potpuno neupitno. Prema rečima Goatija, „ljudi koji daju donacije političkim partijama to ne čine iz altruističkih razloga i dobročinstva, jer u ekonomiji i politici postoji pravilo da nema besplatnog ručka i besplatne donacije”.¹⁶ Dakle, budući da se rad i kampanje političkih stranaka finansiraju neretko pod sumnjivim okolnostima, veoma je važno da se mehanizam kontrole stranaka i ostalih političkih subjekata obavlja od strane objektivne i od političkog uticaja oslobođene nezavisne institucije. Konačno, samo se na taj način korupcija kao društveni ali i politički problem može dovesti na neki prihvatljiv nivo.

INSTITUCIONALNI POLOŽAJ I PROBLEMI U RADU AGENCIJE

Rad Agencije, kakvu poznaje naša šira stručna i akademska javnost, u praksi se bazira na saradnji sa različitim državnim organima i političkim subjektima, a sve u cilju zaštite građana od samovolje političkih partija i uopšte političke elite koja, vršeći javne delatnosti, predstavlja potencijalnu pretnju po vladavinu prava i pravnu državu. Takva vrsta odnosa i saradnje posledica je pre svega pravnog položaja Agencije, a koji joj kao takav direktno onemogućava defacto istražnu nadležnost. Prema Zakonu o Agenciji za borbu protiv korupcije, Agencija kao samostalan i nezavisan organ, unutar institucionalnog sistema, ima status pravnog lica.¹⁷ Okvir njenih nadležnosti veoma je širok, imajući u vidu da Agencija nadzire sprovođenje Nacionalne strategije za borbu protiv korupcije, Akcionog plana za primenu strategije i sektorskih akcionih planova, ali i pokreće postupak i izriče mere zbog povreda pomenutog zakona.

---

¹⁵ Zoran Stojiljković, „Novac i politika”, u: Miodrag Milosavljević (ur.), *Finansiranje političkih partija – između norme i prakse*, nav. delo, str. 75–89.

¹⁶ *Prljav novac najlakše oprati preko stranaka*, Blic, Beograd. 2003; Dostupno preko: <http://www.blic.rs/vesti/politika/prljav-novac-najlakse-oprati-preko-stranaka/nh8r5eg> (Pristupljeno 25. februara 2018).

¹⁷ „Radna grupa Demokratsko upravljanje: analize i preporuke”, Misija Oebs u Srbiji i Evropski pokret u Srbiji, Beograd, 2011, str. 46–47.

Istovremeno, Agencija predstavlja i svojevrsni savetodavni organ, budući da iznosi preporuke za izmenu i donošenje novih propisa u oblasti borbe protiv korupcije. U opsegu njenih nadležnosti nalazi se koordinacija rada državnih organa u borbi protiv korupcije. Najzad, kako bi stekla celovit uvid u borbu protiv korupcije, Agencija ima obavezu da vodi registar funkcionera i registar imovine i prihoda funkcionera.¹⁸

Iako poseduje veoma „brojne“ nadležnosti, Agencija ne uspeva da se izbori sa svim pojavnim oblicima korupcije. Istina, Agencija predstavlja samo jedan od niza mehanizama u celokupnom sistemu borbe protiv korupcije.¹⁹ Međutim, prepoznatljivi su brojni problemi i dileme u praktičnoj primeni pomenutih nadležnosti Agencije, kao i na polju saradnje sa različitim državnim institucijama.

U tom smislu, postoji utisak da se, od momenta od kada je praktično osnovana pa sve do danas, Agencija za borbu protiv korupcije suočava sa jednim od najozbiljnijih izazova, a to je kako da u potpunosti opravda logiku sopstvenog osnivanja i delovanja, odnosno oslobodi i rastereti političkog uticaja.²⁰ Takav utisak posledica je ocene da ovo telo, u okolnostima u kojima trenutno funkcioniše, ne poseduje dovoljan stepen integriteta, autoriteta, a samim tim ni kapaciteta koji bi omogućili da stekne pun legitimitet. Naposletku, politički uticaj na ovo telo, a što se najjasnije može videti kroz način biranja njegovih članova, dovodi u pitanje i stepen njegove formalne i faktične nezavisnosti. Iako ovakva teza deluje prilično rigorozna, analizirajući nekoliko faktora to se može potencijalno zaključiti. Stoga, u prvom delu rada govorimo o svim problemima i razlozima koji mogu dovesti do otežanog vršenja nadležnosti Agencije, odnosno nadležnosti koja se odnosi na kontrolu načina na koji se tokom izborne kampanje finansiraju političke partije.

Pre svega, da bi bilo koje kontrolno telo moglo da obavlja nadležnosti koje su mu poverene, osnovni preduslov je da poseduje dobru saradnju i komunikaciju sa Narodnom skupštinom i drugim državnim organima. Ukoliko bismo sagledali genezu odnosa Agencije sa Narodnom skupštinom u proteklih nekoliko godina, utvrdili bismo da postoji nekoliko različitih problema koji se nalaze u pozadini komunikacije na relaciji Agencija – zakonodavna vlast. Prvi značajniji problem dogodio se 2010. godine, kada je nekoliko poslanika Skupštine Vojvodine, koji su ujedno obavljali i funkcije predsednika opština, podnelo Ustavnom sudu inicijativu za ocenu ustavnosti odredbi Zakona o Agenciji za borbu protiv korupcije po kojima su, do 1. aprila 2010. godine,

---

¹⁸ Više o nadležnostima Agencije pogledati u Članu 5. *Agencije za borbu protiv korupcije*, „Službeni glasnik RS”, br. 97/08, 53/10, 66/11-US, 67/13-US i 8/15-US.

¹⁹ „Radna grupa Demokratsko upravljanje: analize i preporuke”, nav. delo, str. 49.

²⁰ Isto, str. 46.

morali da odluče koju od njih će obavljati i da to prijave Agenciji.²¹ Reakcija Ustavnog suda bila je veoma brza ali i začuđujuća, budući da je Ustavni sud suspendovao primenu tih odredbi i tražio od Narodne skupštine da se izjasni povodom konkretnih odredbi koje su se našle u okviru Zakona o Agenciji za borbu protiv korupcije. Nakon ocene Ustavnog suda, Narodna skupština je predložila Zakon o izmenama i dopunama Zakona o Agenciji za borbu protiv korupcije²², u kome je i dalje postojala odredba da pojedini funkcioneri, odbornici, republički i vojvođanski poslanici, mogu nesmetano da vrše dve ili više javnih funkcija do kraja isteka mandata.²³ Smatrajući takvu odredbu koruptivnom, Agencija se obratila mnogim međunarodnim organizacijama, i Ustavnom sudu ponovo podnela predlog za ocenu ustavnosti sporne odredbe. Proglasivši spornu odredbu neustavnom, Ustavni sud je tek tada otvorio vrata ka novim problemima koji su ukazali na pravu suštinu odnosa Agencije sa Narodnom skupštinom. Naime, ne samo da odluka Ustavnog suda nije dobro prihvaćena od strane onih koji su tom odlukom bili obuhvaćeni, već je Zakonodavni odbor Narodne skupštine izneo stav da lokalna samouprava ne pripada izvršnoj vlasti. Ovakvim tumačenjem pojma „izvršna vlast“, Narodna skupština je stala na stranu političkih stranaka i funkcionera, a ne na stranu Agencije i građana. Tu tvrdnju potvrdio je i Drago Kos, tadašnji predsednik GRECO-a, smatrajući da zauzimanje takvog pristupa prema Agenciji ide u prilog percepciji koju o njoj neretko ima Narodna skupština, a to je posmatranje ovog kontrolnog tela kao „produžene ruke“ zakonodavne vlasti. Naravno, ovakav odnos Narodna skupština gradi i prema ostalim kontrolnim telima, a uzrok toga je činjenica da su upravo kontrolna tela nepopularna unutar institucionalnog sistema.²⁴

Druga vrsta problema sa kojim se tokom svog rada suočila Agencija, a koji ju je praktično odveo u jedan oblik institucionalne krize, bio je problem kadrovske i organizacione strukture. Ukoliko analiziramo stanje organizacione strukture Agencije u poslednjih nekoliko godina, primetićemo da se ovo telo neretko nalazilo u začaranom krugu institucionalnih procedura. Takođe, poslednjih šest godina rada Agencije obeleženo je praktično neprestanim procesom izbora novih članova odbora. Najpre je tokom 2012. i 2013. godine Agenciju, usled isteka mandata i prelaska na nove funkcije, napustilo nekoliko članova odbora. Neefikasno razmatranje predloženih kandidata za članove odbora dovelo je u jednom momentu Agenciju u stanje koje joj nije

---

²¹ „Radna grupa Demokratsko upravljanje: analize i preporuke”, nav. delo, str. 50.

²² *Zakon o izmenama i dopunama Zakona o Agenciji za borbu protiv korupcije*, „Službeni glasnik RS”, br. 53/10, čl. 29.

²³ „Radna grupa Demokratsko upravljanje: analize i preporuke”, nav. delo, str. 51.

²⁴ Isto, str. 52.

omogućavalo da punim kapacitetom sprovodi svoje nadležnosti. Uslovi otežanog obavljanja poslova iz delokruga nadležnosti Agencije postali su još teži kada je u novembru 2017, godine ovo telo ostalo bez direktora. Ne samo da je od tada formalno radila godinu dana bez direktora, već se Agencija tokom tih godinu dana ponovo suočavala sa problemom izbora njenih članova odbora u Narodnoj skupštini Republike Srbije. Tek nakon godinu dana kalkulisanja na liniji između Agencije i Narodne skupštine, u januaru tekuće godine izabran je novi direktor.²⁵ Za ovakvo unazad izazvano stanje najveća odgovornost je upravo na Narodnoj skupštini. U tom smislu, postavlja se pitanje šta se nalazilo iza odluke Skupštine da ne usvoji na vreme izveštaj Agencije o izboru svih novih članova odbora, i time direktno dozvoli da Agencija u jednom dugom vremenskom periodu ostane bez punog radnog kapaciteta. Iako se mnogo faktora nameće kao potencijalan razlog, čini se da je jedan svakako od presudnog značaja. Reč je o odnosu Narodne skupštine prema ovom kontrolnom telu. Problem u kome se Agencija našla i koji je praktično blokirao njen rad direktna je posledica toga što Narodna skupština nije na vreme na dnevni red zasedanja stavila izbor članova odbora, uprkos tome što je većini članova odbora istekao mandat, ali i tome što su novi članovi odbora već bili predloženi od strane većine predlagača.²⁶ Međutim, u pogledu izbora članova može se primetiti veoma interesantan fenomen. Naime, na izbor novih članova odbora Agencije, čiji su ovlašćeni predlagači Vlada, predsednik Republike i administrativni odbor Narodne skupštine, nije se dugo čekalo. Istovremeno, ostali članovi koje ne predlažu politička već nezavisne institucije i tela nisu izabrani toliko ažurno, što je dovelo do blokade rada Agencije.²⁷ Takav pristup jednom od najvažnijih kontrolnih tela govori o postojanju određenog stepena političkog uticaja i političke opstrukcije. Takav pristup svakako je nedopustiv naročito kada se u obzir uzme činjenica da je upravo ovo kontrolno telo osnovano sa razlogom da osnaži integritet državnih institucija, poput Narodne skupštine, a u cilju zajedničke borbe protiv korupcije.

Prethodno dva pomenuta primera ukazuju na pristup koji politička elita i državne institucije zauzimaju prema Agenciji, a u zavisnosti od koga se u velikoj meri može odrediti njen stepen faktičke i formalne nezavisnosti. Nažalost, taj pristup se može videti kroz aktuelno političko i društveno stanje u kome se iznova i iznova dovodi u pitanje nezavisnost Agencije, što implicitno dovodi

---

²⁵ Jelena Radivojević, *Sikimić novi direktor Agencije za borbu protiv korupcije*, KRIK, Beograd, 2018; Dostupno preko: <https://www.krik.rs/sikimic-novi-direktor-agencije-za-borbu-protiv-korupcije/> (Pristupljeno 27. februara 2018).

²⁶ „Državna opstrukcija Agencije za borbu protiv korupcije”, *Insajder*; Dostupno preko: <https://insajder.net/sr/sajt/tema/5183/> (Pristupljeno 01. marta 2018).

²⁷ Isto.

u pitanje i njenu legitimnost, a naposljetku i uspešno sprovođenje nadležnosti kontrole finansiranja političkih stranaka tokom izborne kampanje.

Takođe, kada je reč o jačanju nadležnosti Agencije, treba pomenuti da postoji inicijativa o jačanju ovlašćenja Agencije i uopšte njenog integriteta kroz korekcije i izmene Zakona o Agenciji za borbu protiv korupcije. Međutim, politička elita prema tom pitanju duže vreme zauzima inertan stav. I ovde se odgovornost može uputiti na adresu Narodne skupštine i Vlade Republike Srbije, koje kao dve najvažnije političke institucije duže vreme ne pokazuju bilo kakvu vrstu reakcije na zahteve koji dolaze od strane akademske zajednice. Očigledno ove dve institucije smatraju da saradnja sa Agencijom u smeru jačanja njenog pravnog položaja počinje i završava se sa donošenjem zakona, ne shvatajući ili ne želeći da shvate da je zakonska regulativa samo teorijska pretpostavka za borbu protiv korupcije.

Međutim, konceptualno posmatrano, bitno je zapitati se, sa druge strane, koliko bi kvalitetnije zakonsko rešenje po Agenciju i širi opseg nadležnosti, pre svega istražnih, nužno omogućilo ovom telu bolje sprovođenje poslova iz delokruga svojih nadležnosti. U pogledu ove teze postoje predlozi koji su usmereni ka ideji da se Agenciji, osim nadzorne i kontrolne, omogući i istražna funkcija. Ipak, sporno je da li bi i tada Agencija u pogledu sprovođenja određenih nadležnosti imala više uspeha. Na primer, na koji način bi istražna funkcija Agenciji omogućila bolju kontrolu finansiranja političkih stranaka? Sigurno je da bi Agencija tada imala mogućnost da obavlja bolji monitoring kampanja, i priprema bolji izveštaj koji bi prestao da bude samo „formalan”. Naravno, ovde je bitno da adekvatnije „proradi” i Zakon o finansiranju političkih aktivnosti, koji inače i predviđa strožiji monitoring izbornih kampanja i to u realnom vremenu, dok traje kampanja. U tom smislu, možda dobro rešenje može da se preuzme iz prakse susednih država Hrvatske ili Makedonije, u kojima su partije obavezne da deo podataka dostave i u toku same kampanje.²⁸ Takođe, kada je reč o Republici Hrvatskoj, važno je pomenuti da u borbi protiv korupcije u ovoj zemlji učestvuje čitava mreža institucija i tela, koja nemaju kadrovske, finansijske i tehničke probleme za njihovo nesmetano funkcionisanje.²⁹

Dok tako nešto ne postane obavezujuće i podrazumevajuće i u Srbiji, postojaće prakse, o čemu će u narednom delu teksta biti više reči, da Agencija ustanovi nepravilnosti u finansiranju političkih stranaka i nekoliko godina

---

²⁸ Ivana Milanović Hrašovec, *Istraživanje – Finansiranje izbornih kampanja: siva zona politike*, Vreme, Beograd, 2013; Dostupno preko: <http://www.vreme.co.rs/cms/view.php?id=1130441&print=yes> (Pristupljeno 27. februara 2018).

²⁹ Zoran Malenica, Ranka Jeknić, „Percepcija korupcije i borba protiv korupcije u Republici Hrvatskoj”, u: *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, god. 47, 4/2010, str. 837–859.

nakon završenih izbora. Istovremeno, neadekvatno sprovođenje pomenutog zakona omogućava političkim partijama da pribegavaju ilegalnom načinu finansiranja preko računa njihovih NGO, ili kroz praksu plaćanja autorskih honorara bez pruženih usluga, čime u potpunosti mogu izbeći kontrolni radar Agencije.³⁰

Možda i najveći kuriozitet, kada govorimo o unapređenju pravnog i političkog položaja Agencije, jesu zapravo nejasnoće oko definisanja svih njenih nadležnosti, načina rada i unutrašnje organizacije. Naime, u nacrtu novog Zakona o Agenciji za borbu protiv korupcije ne stoji da će Agencija i dalje vršiti nadležnost koja se odnosi na kontrolu finansiranja političkih stranaka. Istovremeno, iako nema jasnih naznaka koji organ bi potencijalno mogao da obavlja ovu nadležnost, to bi, po logici stvari, mogla da bude Republička izborna komisija. Ipak, ne treba očekivati da će se ova odluka olako sprovesti. Potrebno je primetiti da postoji ogroman otpor akademske zajednice i civilnog društva da se jedna od najbitnijih nadležnosti Agencije tek tako prepusti organu koji je neretko predmet ogromnog političkog uticaja. Političke stranke, sa druge strane, svesne su upravo takve vrste uticaja, te je stoga teško predvideti koju novinu će po ovom pitanju doneti novi zakon. Naravno, teorijski posmatrano, a imajući u vidu i smisao postojanja Agencije, nije za očekivati da se polje koje potencijalno predstavlja veliki izvor korupcije podvede pod nadležnost nekog drugog tela ili organa. Druga vrsta nejasnoća odnosi se na položaj zaposlenih unutar Agencije. Nacrtom novog zakona predviđeno je da zaposleni podležu istim obavezama kojima podležu javni funkcioneri. Time se zaposleni dovode u veoma neravnopravan položaj u odnosu na sve ostale državne službenike. Uprkos tome što trenutno nemaju nikakva dodatna prava niti privilegije u odnosu na ostale državne službenike, predloženim izmenama dodatno se vrši uticaj na, inače otežan, položaj zaposlenih u Agenciji.³¹

Naravno, dok se ne razjasne ove nejasnoće, ostaje nam da vidimo na koje načine se može doprineti da Agencija bolje obavlja kontrolu finansiranja političkih stranaka.

Konačno, pomenuta istražna funkcija trebalo bi Agenciji da omogući da u situacijama gde postoji osnovana sumnja da se radi o kršenju zakona, automatski istraži o kojoj vrsti prekršaja je reč i dalje, zajedno sa nadležnim institucijama, pokrene odgovarajući postupak. U situacijama kada se ustanovi prisustvo koruptivnog novca u finansiranju izborne kampanje, Agencija bi sa istražnom funkcijom mogla brže, efikasnije i delotvornije da deluje. Istina, i

---

³⁰ Zoran Stojiljković, *Politika i novac*, nav. delo, str. 75–89.

³¹ Mišljenje Agencije o Nacrtu zakona o Agenciji za borbu protiv korupcije; Dostupno preko: https://www.paragraf.rs/nacrti_i_predlozi/041016-misljenje_agencije_o_nacrtu_zakona_o_agenciji_za_borbu_protiv_korupcije.html (Pristupljeno 04. marta 2018).

sada Agencija ima mogućnost podnošenja zahteva za pokretanje prekršajnih postupaka protiv političkih subjekata za koje u postupku kontrole ustanovi da su povredili zakon. Pa ipak, njeni zahtevi i ukazivanje na povrede zakona često se ignorišu, pa se dešava da oni koji ne poštuju zakon prođu nekažnjeno. Sa izvršnom funkcijom, Agencija bi delovala samostalnije i ne bi direktno zavisila od saradnje sa drugim državnim organima. Naposljetku, širi opus nadležnosti agencije značio bi i njen veći integritet i uopšte veće poštovanje od strane svih političkih subjekata i organa državne uprave.

POSTUPANJE AGENCIJE PREMA FINANSIJSKIM IZVEŠTAJIMA POLITIČKIH STRANAKA

Ključni i osnovni indikator, putem koga Agencija sprovodi kontrolu finansiranja političkih stranaka i ostalih političkih subjekata i na osnovu koga utvrđuje da li postoje određene nepravilnosti, jeste analiza elektronskog izveštaja o troškovima izborne kampanje. Prema Zakonu o finansiranju političkih aktivnosti, svi politički subjekti koji učestvuju u izbornoj kampanji dužni su da Agenciji u roku od 30 dana od dana objavljivanja rezultata izbora podnesu izveštaj o troškovima izborne kampanje.³² Izveštaji jasno ukazuju na podatke koji se odnose na poreklo novca kojim se finansira kampanja, visinu i strukturu prikupljenih i utrošenih novčanih sredstava kako iz javnih tako i iz privatnih izvora.³³ Dalje, nakon što politički subjekti podnesu izveštaj u elektronskoj formi koji se unosi u aplikativni softver, podnosiocu izveštaja se dodeljuje posebna šifra i na taj način potvrđuje registracija izveštaja.³⁴ Iskustva i preporuke koje su date od strane Međunarodne fondacije za izborne sisteme (IFEC) i Grupe država u borbi protiv korupcije (GRECO), a u pogledu načina na koji se obavlja celokupna procedura podnošenja izveštaja, govore u prilog tome da se ovakav vid kontrole finansiranja političkih aktivnosti može smatrati adekvatnim.³⁵ Dakle, teorijski posmatrano, nije sporna pozitivna ocena o relativno dobro uređenom pravno-institucionalnom okviru za kontrolu finansiranja političkih subjekata, već, sa druge strane, praktični

---

³² *Zakon o finansiranju političkih aktivnosti*, „Službeni glasnik RS”, br. 43/2011, 123/2014.

³³ Isto.

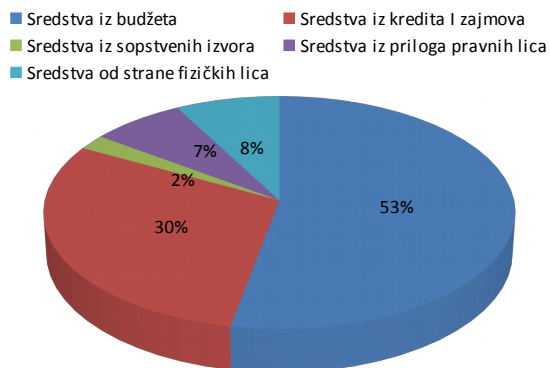
³⁴ Aleksandra D. Vasilic, „Značaj elektronskih obrazaca u transparentnosti procesa revizije novčanih tokova finansiranja političkih subjekata”, tekst je objavljen u okviru *Međunarodne naučne konferencije Sinteza*, Beograd, 2014; Dostupno preko: <http://portal.sinteza.singidunum.ac.rs/Media/files/2014/1040-1043.pdf> (Pristupljeno 04. marta 2018), str. 1040–1042.

³⁵ Isto.

problemi i nedovoljno poštovanje pomenutog okvira u praktičnim situacijama. Jednostavno rečeno, politički subjekti, a među njima pre svega političke stranke, oštro krše mnoge zakonske odredbe, čime direktno otvaraju prostor za pojavu korupcije u politici.

Koliko su česti slučajevi da se u praksi političke stranke svesno ne pridržavaju zakonskog okvira i ne reaguju na zahteve Agencije možemo videti na osnovu analize nekoliko primera zabeleženih tokom kampanje vođene za poslednja dva ciklusa parlamentarnih izbora. Na te primere Agencija je jasno ukazala u svom prvom detaljnom izveštaju koji je objavila i javnosti učinila dostupnim u maju 2013. godine.³⁶ Dakle, upravo se na tim primerima empirijski dokazuje koliko je rasprostranjena korupcija unutar polja politike, odnosno koliko je izražena prisutnost koruptivnog novca u finansiranju kampanja i uopšte rada političkih stranaka. U tom smislu, veoma je zanimljivo za početak pomenuti kampanju za parlamentarne izbore 2012. godine, za koju su sve političke stranke uredno i u zakonski predviđenom periodu Agenciji podnele izveštaj koji se odnosi na finansiranje izborne kampanje. Pa ipak, vrlo brzo se ispostavilo da je samo taj aspekt kontrole pratio zakonske odredbe. Pregledom tih izveštaja Agencija je u kratkom roku utvrdila nekoliko specifičnih stvari. Prva specifičnost odnosila se na veliki stepen disproporcije u pogledu izvora finansiranja, što se jasno može uočiti i na narednom grafikonu.³⁷

Grafikon 1. Struktura ukupnih prihoda političkih stranaka po vrstama izvora finansiranja za parlamentarne izbore 2012. godine³⁸

³⁶ „Kontrola finansiranja političkih subjekata – godišnji finansijski izveštaj za 2012. godinu”, *Agencija za borbu protiv korupcije*, Beograd, 2013.

³⁷ „Transparentnost finansiranja izbornih kampanja”, *Transparentnost Srbija*, Beograd, 2013.

³⁸ „Kontrola finansiranja političkih subjekata – godišnji finansijski izveštaj za 2012. godinu”, nav. delo, str. 26.

Na osnovu prikazanog grafikona jasno se vidi da je najveći deo prijavljenih prihoda Agenciji došao iz budžeta. To je svakako veoma bitno imajući u vidu pretpostavku da finansiranje kampanja iz javnih izvora potencijalno može da smanji koruptivne pritiske na političke stranke, i rastereti ih od pritiska koji neminovno imaju kada je reč o prikupljanju novca za sledeći izborni ciklus.³⁹ Naravno, najveći broj vrsta posebnih troškova kampanje koje su finansirane iz sredstava budžeta uredno su prikazane u izveštaju koje su stranke podnosile Agenciji, dok se, sa druge strane, u izveštaju nisu jasno prikazali oni troškovi koji su finansirani iz izvora kredita i zajmova. Takođe, drugi najzastupljeniji vid prihoda političkih stranaka za finansiranje izborne kampanje su upravo krediti banaka, što otvara pitanje kako i iz kojih izvora, ali i u kojim rokovima će ovi krediti biti otplaćeni.⁴⁰ Veoma je zanimljivo pomenuti da se pojedini politički subjekti neretko hvale kako svoj rad i kampanju u velikoj meri finansiraju i na osnovu sredstava koja dobijaju od članarine, dok se, sa druge strane, jasno vidi da je celokupan udeo u finansiranju kampanje iz polja privatnih izvora veoma skroman. Istovremeno, političke stranke nerado iznose podatke o donacijama kako od strane pravnih tako i od strane fizičkih lica, uz obrazloženje da takvih donacija i nema mnogo. Pa ipak, na osnovu prikazane strukture vidi se da ukupan procenat prihoda od priloga fizičkih i pravnih lica svakako nije zanemarljiv. Dalje, treba pomenuti da je postala praksa da političke partije glavne vrste troškova u kampanji podvode pod vrstu tehničkih troškova, odnosno za oglašavanje u medijima, organizovanje mitinga, postavljanje bilborda i sl. Međutim, zanimljivo je da su mnogi drugi troškovi, poput finansiranja terenske kampanje, u velikoj meri prebačeni na državne resurse.⁴¹ Takođe, zabeležen je i rast besplatnih aktivnosti na sajtovima političkih subjekata, kao i na društvenim mrežama, što je posebno karakteristično za poslednje parlamentarne izbore.⁴²

Sledeća vrsta problema sa kojim se suočila i uopšte suočava i dalje Agencija prilikom analize izveštaja, a koja je ponovo aktuelizovala pitanje relevantne kontrole finansiranja stranaka tokom kampanje vođene za parlamentarne izbore 2012. godine, odnosi se na stepen opšte pouzdanosti izveštaja. Naime, usled nejasnoća oko utvrđivanja tačnosti izvora sredstava iz kojih su stranke finansirale kampanju, ali i kao posledica u tom trenutku nejasnih zakonskih odredbi, izostala je temeljna kontrola od strane Agencije. Precizan pokazatelj

---

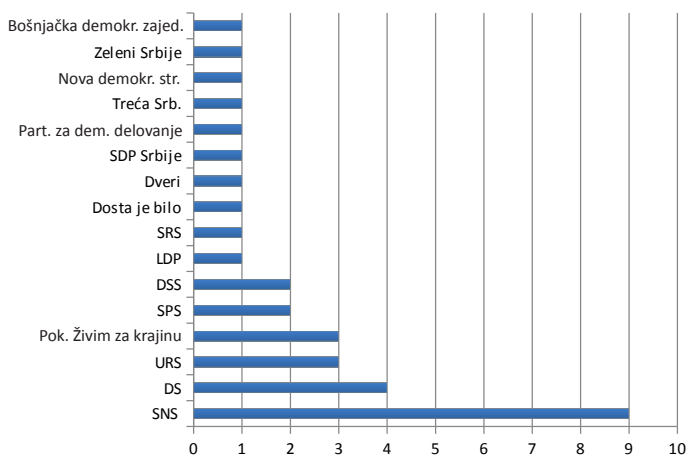
³⁹ Zoran Stojiljković, Đorđe Vuković, Miodrag Milosavljević, „Monitoring finansiranja političkih stranaka”, *CESID i Fond za otvoreno društvo*, Beograd, 2005, str. 46–47.

⁴⁰ Isto, str. 26.

⁴¹ Aleksandra D. Vasilić, *Značaj elektronskih obrazaca u transparentnosti procesa revizije novčanih tokova finansiranja političkih subjekata*, nav. delo, str. 1040–1042.

⁴² „Transparentnost finansiranja izbornih kampanja”, nav. delo, str. 28–30.

koji govori da su izveštaji koje su stranke predale bili nepouzdana jeste činjenica da je Agencija tek posle četiri godine utvrdila niz nepravilnosti vezanih za prikrivanje troškova pri organizovanju terenske kampanje od strane nekoliko relevantnih političkih subjekata. Tako se, na primer, utvrdilo da Srpska napredna stranka nije uredno prijavila troškove dnevnih aktivnosti svojih aktivista na terenu, čime je povredila Zakon o finansiranju političkih aktivnosti. Ono što je u ovom slučaju od posebne važnosti ne odnosi se samo na napravljen prekršaj, već na potpuno odsustvo sankcije, koja bi inače u slučaju bilo kakve vrste povrede Zakona morala biti sprovedena. U međuvremenu, istekao je petogodišnji rok za pokretanje postupka.⁴³ Bitno je naglasiti da ovaj primer nije usamljen, budući da se u dokumentaciji Agencije koja se odnosi na kontrolu finansiranja stranaka u periodu 2012–2014. mogu uočiti nepravilnosti i kod drugih političkih subjekata. Naredni grafikon ukazuje na broj tih nepravilnosti.

Grafikon 2⁴⁴

Uvidom u podatke Agencije, iskazane kroz grafikon, lako je uočiti da ne postoji relevantan politički subjekt kod koga Agencija tokom kampanje nije utvrdila barem jednu nepravilnost. Zanimljivo je da se najveći broj nepravilnosti odnosi na finansiranje stranaka iz privatnih izvora. Tako je, na primer,

⁴³ *Zakon o finansiranju političkih aktivnosti*, „Službeni glasnik RS”, br. 43/2011, 123/2014.

⁴⁴ „Kontrola finansiranja političkih subjekata – godišnji finansijski izveštaj za 2012. godinu”, nav. delo, str. 26.

Demokratska stranka tokom parlamentarnih izbora 2012. godine uzela kredit od Razvojne banke Vojvodine koji nije vraćen u punom iznosu, već je 22 procenta od ukupne vrednosti kredita praktično poklonjeno. Imajući u vidu iznos priloga koji je dat od strane ovog pravnog lica, a koji je svakako veći od dozvoljenog zakonskog limita, može se zaključiti da je Demokratska stranka na ovaj način prekršila Zakon o finansiranju političkih aktivnosti.⁴⁵ Istovremeno, Demokratska stranka je napravila još jedan ozbiljan prekršaj time što u izveštaju o finansiranju kampanje za parlamentarne izbore 2014. godine nije navela sva sredstva iz privatnih izvora. Utvrdivši ovu nepravilnost, Agencija je u julu mesecu 2015. godine Prekršajnom sudu u Beogradu podnela zahtev za pokretanje prekršajnog postupka protiv DS-a, koji je još uvek u toku. Pored DS-a, zanimljiv je i primer Socijalističke partije Srbije. Naime, ova stranka je 2012. godine u izveštaju koji je podnela Agenciji sakrila troškove koji su se odnosili na troškove oglašavanja na jednoj lokalnoj televiziji iako ju je Zakon na to primoravao. Međutim, ono što omogućava strankama da manipulišu sa ovim aspektom finansiranja kampanje jeste to što i dalje Zakon ne podrazumeva obavezu proaktivnog izveštavanja od strane medijskih kuća koje su u ovom slučaju jedni od glavnih pružalaca usluga tokom izborne kampanje.⁴⁶ Konačno, svaki dalji pokušaj da se sprovede bilo kakav postupak i kazni SPS za ovu vrstu prekršaja bio je uzaludan, kako zbog nedovoljnih ingerencija Agencije tako i zbog potpunog odsustva volje nadležnih organa da sankcionišu ovakve prekršaje političkih stranaka i odlučnije se pozabave problemom političke korupcije.

Da politički subjekti na sve moguće načine pokušavaju da prekrše zakon i na taj način ostvare političku korist govori i primer-dva, po političkoj snazi, manja politička subjekta. U tom smislu treba pomenuti i dve političke stranke koje su kršile zakon na veoma perfidan način, koristeći humanitarni rad u cilju ostvarivanja svojih interesa. Tako je, na primer, Agencija 2012. godine utvrdila da je politička stranka Zeleni Srbije organizovala humanitarnu akciju u okviru koje je delila flajere i prikupljala novčana sredstva za tu namenu.⁴⁷ Na taj način, ovaj politički subjekt je oštro povredio zakon budući da je sredstva za redovan rad koristio kako bi finansirao aktivnosti koje se ne mogu

---

⁴⁵ „Kontrola finansiranja političkih subjekata – godišnji finansijski izveštaj za 2012. godinu”, nav. delo, str. 104–105.

⁴⁶ Ivana Milanović Hrašovec, *Istraživanje – Finansiranje izbornih kampanja: siva zona politike*, Vreme, Beograd, 2013; Dostupno preko: <http://www.vreme.co.rs/cms/view.php?id=1130441&print=yes> (Pristupljeno 04. marta 2018).

⁴⁷ „Kontrola finansiranja političkih subjekata – godišnji finansijski izveštaj za 2012. godinu”, nav. delo, str. 67–69.

podvesti pod one koje se organizuju u cilju propagiranja političkih ideja i ideoloških principa određenog političkog subjekta.⁴⁸

Ista vrsta nepravilnosti utvrđena je i kod Sandžačko-demokratske partije. Štaviše, ovaj politički subjekt otišao je korak dalje tako što je na svom veb sajtu objavio javni poziv za učešće na besplatnom kursu jezika i kompjutera za sve zainteresovane srednjoškolce.⁴⁹ Ovakva vrsta aktivnosti svakako je suprotna Članu 19. Zakona o finansiranju političkih aktivnosti, koji, osim aktivnosti poput stručnog usavršavanja i osposobljavanja članstva i međunarodne saradnje, ne obuhvata i one poput humanitarnog rada ili pak organizovanja nekih drugih pojedinih aktivnosti. S obzirom na to da je Agencija u kratkom roku utvrdila o kojim nepravilnostima se radi, a potom ukazala strankama na njih, ovi politički subjekti prošli su bez daljih sankcija, budući da su otklonili nedostatke na koje im je ukazano. Ovakva situacija svakako govori u prilog tezi da je veoma važno da Agencija sprovodi monitoring i kontrolu stranaka i u realnom vremenu, a ne samo nakon održanih izbora.

Posmatrano hipotetički, kada bi Agencija imala veća ovlašćenja i izvršne nadležnosti, mala je verovatnoća da bi tada izostala sankcija za političke subjekte koji prekrše zakon. Sa druge strane, bitno je napomenuti da celokupna procedura sankcionisanja političkih subjekata ne zavisi samo od Agencije kao takve. Pre svega, u proceduri sprovođenja postupka ključnu ulogu ima postojeći pravni okvir. U tom smislu, iako je ranije pomenuto da je postojeći pravni okvir relativno dobar, postoji potreba da se radi na izmenama i usaglašavanju određenih zakonskih odredbi. Dakle, pojedine pravne praznine poput „finansiranja od strane trećeg lica“, nejasno definisan rok u kome politički subjekti treba da vrate kredit i izmirenje preuzetih obaveza samo su neke od odredaba koje zahtevaju korekcije. Važno je pomenuti da, prema važećem Zakonu o finansiranju političkih aktivnosti, krivičnu odgovornost ne može da snosi odgovorno lice u stranci, već isključivo lice za koje se dokaže da je imalo nameru i izvršilo prekršaj.⁵⁰ Protiv odgovornog lica u stranci Agencija može da podnese zahtev za pokretanje prekršajnog ali ne i krivičnog postupka. Dodatni problem ovde predstavlja i to što procenu te namere utvrđuje tužilaštvo, koje je neretko opterećeno velikim brojem predmeta, što dalje dovodi do okolnosti u kojima dolazi do zastarevanja postupka. Dakle, kada bi Agencija bila u mogućnosti da pokrene proces prikupljanja važnih dokumenata i na osnovu njih

---

⁴⁸ *Zakon o finansiranju političkih aktivnosti*, „Službeni glasnik RS”, br. 43/2011, 123/2014.

⁴⁹ „Kontrola finansiranja političkih subjekata – godišnji finansijski izveštaj za 2012. godinu”, nav. delo, str. 67–69.

⁵⁰ *Zakon o finansiranju političkih aktivnosti*, „Službeni glasnik RS”, br. 43/2011, 123/2014.

podnese krivičnu prijavu, ishod svakog kršenja zakona i korišćenja koruptivnog novca u polju politike bio bi potpuno drugačiji.

Koliko je pitanje jačanja mehanizama kontrole finansiranja političkih partija, kao i adekvatnog pravnog okvira važno za suzbijanje korupcije može se videti i na osnovu analize parlamentarnih izbora održanih 2014. godine. Upravo ovi izbori ujedno predstavljaju i najbolji dokaz da se kontrola finansiranja političkih subjekata mora obavljati neprestano, budući da su političke partije uvek iznova spremne da prekrše pravila zarad sticanja određene koristi. U tom smislu, parlamentarni izbori 2014. godine ostaće upamćeni po pojavi nekoliko zanimljivih fenomena kojima su politički subjekti tokom kampanje pribegli, pokušavajući da involviranjem sumnjivog novca u politiku postignu svoje interese. Naime, finansijski izveštaj koji je Srpska napredna stranka podnela Agenciji, a Agencija potom objavila na svom sajtu, ukazao je na jedan od zanimljivih načina na koji je ovaj politički subjekt finansirao svoju kampanju. Konkretno, radi se o tome da je Agencija uvidom u izveštaj Srpske napredne stranke primetila da je ovaj politički subjekt tokom izborne kampanje imao veliki broj donacija koje su potekle od strane fizičkih lica, kao i lica koja obavljaju neku od upravljačkih funkcija u javnim preduzećima. Ono na šta je Agencija posebno ukazala jeste činjenica da su novčani prilozi kod velikog broja donatora zapravo identični, što svakako otvara prostor za sumnju u validnost tih donacija. Istovremeno, pojavile su se i indicije da su donatori većinom korisnici socijalnih pomoći, te se stoga postavlja pitanje kako je moguće da ova egzistencijalno ugrožena grupa građana odvoji bilo kakva sredstva kako bi finansijski pomogla političkom subjektu koga će podržati na izborima.

Dalje, ono na šta smo ukazali kroz prethodni primer u slučaju parlamentarnih izbora 2012. godine, a odnosi se na izostanak sankcije, može se primeniti i u ovom slučaju. Štaviše, i pored ukazivanja Agencije na potencijalne zloupotrebe Zakona o finansiranju političkih aktivnosti u ovom slučaju, još uvek nije pokrenut bilo kakav postupak, niti podneta bilo kakva prijava kako bi se sve nejasnoće razjasnile. Ovakav primer dodatno pokazuje koliko je zapravo Agencija u pojedinim situacijama institucionalno nemoćna i koliko smisao njenog rada zavisi od nadležnih državnih organa. Drugim rečima, na pojavu potencijalne korupcije nije dovoljno samo ukazati, već je neophodno oštro i u skladu sa zakonskim osnovom i sankcionisati aktere koji su njeni uzročnici. Pritom, u pojedinim situacijama i sam zakon nije dovoljno jasan, pa je neophodno dodatno raditi i na korigovanju pravnih rupa koje političke stranke i te kako znaju da uspešno iskoriste u cilju postizanja svog interesa. Posmatrano s aspekta postojećeg institucionalnog sistema, veoma je teško prihvatiti činjenicu da se nijedna državna institucija nije oglasila povodom ovog slučaja, naročito kada se u obzir uzme to da ovakav vid potencijalno koruptivnog finansiranja kampanje u budućnosti može postati podrazumevajući za sve političke subjekte. Naposletku, izostanak bilo kakve akcije koja bi potencijalno

vodila ka razjašnjenju toga koja lica i na koji način jesu donatori koji su podržali Srpsku naprednu stranku zapravo predstavlja pokazatelj toga koliko su političari i druge institucije svojim (ne)postupanjem doprinele obesmišljavanju i slabljenju rada ovog važnog kontrolnog tela.

Ono što može delimično da deluje ohrabrujuće jesu podaci koji su vidljivi na osnovu poslednja dva izveštaja Agencije u vezi sa parlamentarnim izborima 2016. i izbore za predsednika Srbije 2017. godine. Naime, analiza izveštaja o kontroli troškova izborne kampanje 2016. godine ukazala je na slabljenje nekih od negativnih tendencija i opštih sklonosti političkih subjekata započelih pre dva izborna ciklusa. Tako se, na primer, može jasno videti da su se u 2016. godini u odnosu na 2012. i 2014. troškovi oglašavanja u svrhe izborne kampanje smanjili za 25 procenata.⁵¹ Ukoliko uzmemo u obzir činjenicu da upravo ova vrsta troškova potencijalno omogućava političkim partijama da sprovedu određene zloupotrebe, a o čemu smo govorili u ranijem delu teksta, onda ovaj aspekt izveštaja treba percipirati na pozitivan način. Ono što je dodatno karakteristično za poslednji u odnosu na prethodna dva izborna ciklusa jeste smanjenje razlike između rashoda i prihoda političkih stranaka. Drugim rečima, došlo je do zaustavljanja negativne prakse u kojoj politički subjekti prikazuju veće troškove od sredstava prikupljenih za njihovo finansiranje.⁵² Izuzetak u ovom pogledu i dalje predstavlja jedino primer Srpske radikalne stranke koja je tokom predsedničkih izbora 2017. godine imala rashode veće od prihoda za 37.793.628,13 dinara.⁵³

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Pitanje adekvatne kontrole finansiranja političkih stranaka podvodi se pod jedno od najvažnijih društvenih i političkih pitanja. U zavisnosti od načina na koji funkcioniše sistem kontrole direktno zavisi i stepen korupcije kako unutar polja politike tako i unutar celokupnog društva. Imajući to u vidu, neophodno je raditi na uspostavljanju koncepta nezavisne i od strane političkog

---

⁵¹ „Izveštaj o kontroli troškova izborne kampanje 2016. godine”, *Agencija za borbu protiv korupcije*, Beograd, 2016; Dostupno preko: <http://www.acas.rs/wp-content/uploads/2011/05/Izvestaj-IK-2016-2712016.pdf?pismo=lat> (Pristupljeno 08. marta 2018).

⁵² Isto.

⁵³ „Izveštaj o troškovima izborne kampanje za izbor predsednika Republike Srbije 2017. godine”, *Agencija za borbu protiv korupcije*, Beograd, 2017; Dostupno preko: <http://www.acas.rs/wp-content/uploads/2011/05/Izvestaj-kampanja-2017.pdf?pismo=lat> (Pristupljeno 08. marta 2018), str. 9.

uticaja oslobođene Agencije, koja bi tada delotvornije i efikasnije obavljala nadležnost kontrole predviđenu postojećim zakonskim okvirom.

Na osnovu analize izveštaja koji političke stranke podnose Agenciji, ali i činjenica koje su iznete tokom teksta, zaključak je da Agencija, kao jedan od mehanizama unutar sistema borbe protiv korupcije, poseduje veoma važan značaj i ulogu. Stoga, neophodno je omogućiti ovom telu stabilniji položaj unutar institucionalnog sistema, a to se može postići pre svega proširivanjem opusa nadležnosti i boljom saradnjom sa ostalim državnim organima. Takođe, u zavisnosti od saradnje sa drugim akterima, poput medija i civilnog društva, zavisi i efekat borbe protiv korupcije i koruptivnih namera političkih stranaka.

Ukazujući na pozitivne efekte koji su u praksi postignuti u nekim drugim državama sa proširivanjem opsega nadležnosti ovakve vrste kontrolnog tela, očigledno je opravdano zahtevati da se širi opus ingerencija sa fokusom na izvršnim nadležnostima omogućiti Agenciji u Srbiji. To je jedno od najvažnijih pitanja koje se svakako ne sme ostavljati više po strani. Dakle, ako je smisao osnivanja Agencije da se smanji stepen političke i uopšte svake druge vrste korupcije u našem društvu, bilo bi dobro da se radi na poboljšanju pravnog položaja ovog tela, da se obezbedi i poštuje jasna procedura izbora njenih članova i da se spreči bilo kakva vrsta opstrukcije koja otežava uslove njenog rada. Samo se na taj način može ostvariti potpuni benefit postojanja ovog tela.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Nassmacher, Karl-Heniz, "Introduction: Political Parties, Funding and Democracy", in: Reginald Austin and Maja Tjernstrom (ed), *Funding of Political Parties and Election Campaigns*, International Institute for Democracy and Electoral Assistance, Stockholm, 2003, p. 5.
- [2] Malenica, Zoran, Jeknić, Ranka, „Percepcija korupcije i borba protiv korupcije u Republici Hrvatskoj”, u: *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 2010, str. 837–859.
- [3] Orlović, Slaviša, „Nezavisna tela – četvrta grana vlasti ili kontrolor vlasti”, u: Vukašin Pavlović, Zoran Stojiljković (urs.), *Savremena država: struktura i socijalne funkcije*, Fondacija Konrad Adenauer, Beograd, 2010, str. 246.
- [4] Stojiljković, Zoran, „Politika i novac”, u: Zoran Stojiljković i Dušan Spasojević (urs.), *Preporuke za izmenu izbornog zakonodavstva u Srbiji*, NDI, Beograd, 2011, str. 75–89.
- [5] Stojiljković, Zoran, Milosavljević, Miodrag, Vuković, Đorđe, „Monitoring finansiranja političkih stranaka”, CeSID i Fond za otvoreno društvo, Beograd, 2005.
- [6] Stojiljković, Zoran, „Novac i politika”, u: Miodrag Milosavljević (ur.), *Finansiranje političkih partija – između norme i prakse*, CESID, Fond za otvoreno društvo Srbija, Beograd, 2008, str. 43.

- [7] Vasilić, D. Aleksandra, *Značaj elektronskih obrazaca u transparentnosti procesa revizije novčanih tokova finansiranja političkih subjekata*, Međunarodno naučna konferencija Sinteza 2015, Beograd, 2014.
- [8] Vuković, Đorđe, Milosavljević, Miodrag, „Ka reformi sistema finansiranja političkih stranaka”, u: Miodrag Milosavljević (ur.), *Finansiranje političkih partija – između norme i prakse*, CESID, Fond za otvoreno društvo Srbija, Beograd, 2008, str. 7–8.
- [9] Walecki, Marcin, *Political Money and Corruption*, IFES, Washington, 2004.

Internet izvori

- [10] <http://www.vreme.com>.
- [11] <http://www.transparentnost.org.rs>
- [12] <http://www.acas.rs>
- [13] <http://www.euractiv.rs>.
- [14] www.blic.rs
- [15] <http://rs.n1info.com/>
- [16] <https://www.krik.rs/>
- [17] <https://insajder.net/sr>

Pravni izvori

- [18] *Zakon o Agenciji za borbu protiv korupcije*, „Službeni glasnik RS”, br. 97/08, 53/10, 66/11-US, 67/13-US i 8/15-US.
- [19] *O izmenama i dopunama Zakona o Agenciji za borbu protiv korupcije*, „Službeni glasnik RS”, 53/10.
- [20] *Zakon o finansiranju političkih aktivnosti*, „Službeni glasnik RS”, br. 43/2011, 123/2014.

Milenko Elez

ANTI-CORRUPTION AGENCY: POSITION,
PROBLEMS AND OBSTACLES IN THE PROCESS OF
CONTROLLING OF FINANCING OF POLITICAL
PARTIES DURING THE ELECTION CAMPAIGNS

Abstract

This text, in a wider methodological sense, aims to show how control of financing of political entities during the election campaigns is carried out, but also, on the other hand, to point out to all obstacles, problems and the legal position of the Anti-Corruption Agency, as the supervisor that performs this kind of control. The text is divided into two parts. In the first part of the text, we focus our attention on all current problems that directly and indirectly complicate the full control of the financing of political entities, such as the political influence and the way of election of members of the administrator which performs control, but also the legal framework within which the control process is carried out. In this part of the text, the author also presents important recommendations on how to make the control more efficient and how the institutional capacity of the Anti-Corruption Agency can be increased. The second part of the article deals with the analysis of concrete examples in practice, irregularities that can be perceived on the basis of these examples, which relate to the financing of political entities. The basic measuring instrument and indicator through which we determine the adequacy of control and any irregularities that can be observed is an analysis of the reports submitted by the political entities to the Anti-Corruption Agency.

Key words:

Anti-Corruption Agency, Control of Financing of Political Entities, Report, Political Obstruction, Institutional Capacity, Serbia.

Vladislav Stefanović*

*Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka*

Uloga religije u sukobima:^{**} pokretač ili katalizator sukoba

Apstrakt

Autor u radu nastoji da objasni ulogu religije u sukobima, sa osvrtom na pojedine države sa većinskim muslimanskim stanovništvom. Autor polazi od hipoteze da religija može pospešiti sukobe i predstavljati prepreku mirnom rešenju sukoba, ali i predstavljati instrument za mirno rešenje sukoba. Da li će religija pokrenuti sukob ili poslužiti kao instrument za mirno rešenje sukoba zavisi od konkretne istorijske situacije i od toga kako se religija posreduje do društva i pojedinca. U prvom delu rada autor izlaže osnovne koncepte sukoba i vrste sukoba, drugi deo je usmeren na analizu i pojmovno određenje religije i odnos religije i politike, treći deo razmatra savremene religijske sukobe. U zaključku autor nastoji da pruži mogući okvir za prevazilaženje religijske netrpeljivosti i preventivno delovanje između religijskih grupa.

Ključne reči:

sukob, religija, identitet, ekstremizam, nacionalizam

Euforija nastala nakon Hladnog rata najavljivala je „kraj istorije” i dominaciju neoliberalnog kapitalizma, koji bi stvorio uslove za razvoj privrede i smanjenje broja oružanih sukoba. Međutim, to se nije dogodilo. Pripadnici neoliberalne misli smatrali su da će slobodna trgovina učiniti svet bogatijim, što

---

* vladislavdiplomacy@gmail.com

** Rad je proistekao iz teksta doktorske disertacije „Uticaj terorizma na bezbednost u regionu Zapadnog Balkana”.

će stvoriti uslove za smanjenje sukoba, što praksa nije potvrdila. Paralelno sa stvaranjem jedinstvenog planetarnog prostora, svet se suočava sa izraženim polarizacijama, socijalnim i etničkim tenzijama, religijskim i etničkim sukobima. Otuda se u percepcijama mnogih teoretičara „savremeni svet sve više prepoznaje kao prostor globalne uzburkanosti (*James Rosenau*) i opšteg me-teža (*Zbigniew Brzeziński*), a za mnoge je ovo vreme nebezbednosti i povećane sumnje u mirnodopsku perspektivu sveta.”¹ „Neizvesnost je ostala glavno obeležje načina života, a neočekivani događaji – opšte mesto.”²

Na kraju XX veka državni sukobi ustupili su mesto unutardržavnim sukobima, koji su u najvećoj meri motivisani separatističkim zahtevima. Trend unutar državnih sukoba nastavljen je i u XXI veku, sa porastom broja sukoba i sa učešćem sve većeg broja boraca.³

Odgovor na pitanje zašto je trend sukoba nastavljen, i zašto je došlo do povećanja broja unutardržavnih sukoba, predstavlja pitanje na koje različite naučne discipline nastoje da pruže odgovor. Autor će pružiti pregled samo nekih pojašnjenja uzroka sukoba, koji predstavljaju dominantnu paradigmu tumačenja uzroka sukoba u savremenom svetu.

Postoji visok nivo saglasnosti velikog broja teoretičara da stvaranje jedinstvenog planetarnog prostora, koji je praćen procesom globalizacije i uspostavljanja globalnog poretka, nije u interesu mnogih pojedinaca i država. Povećanje jaza između bogatih i siromašnih zaoštrilo je, već postojeće, raskole. Povećanje siromaštva iniciralo je nove globalne raskole, koji ne doprinose stabilnosti globalne ekonomije i bezbednosti. Na tragu tih činjenica, mnogi autori smatraju da ti procesi nisu rešenje za bezbednost, već izraz opšte neravnoteže u međunarodnim odnosima. Habermas (*Jürgen Habermas*) u svojoj percepciji, kao izazov globalnoj bezbednosti, ukazuje na sve „dublji jaz u standardu između dobrostojećih i siromašnih, u haosu i samodestrukciji potonulih regija; kao i kulturni konflikti, koji se ocrtavaju između široko sekularizovanog Zapada i fundamentalizmu okrenutog islamskog sveta, s jedne, i tradicija Dalekog istoka, s druge strane – čutke prelazeći preko alarmantnih

---

¹ Dragan Simić, *Nauka o bezbednosti*, Službeni list SRJ, Beograd, 2002, str. 12.

² Isto, str. 16.

³ Zajednička odlika hladnoratovskog i posebno posthladnoratovskog perioda, kada je o oružanim sukobima reč, jeste prevaga takozvanih unutrašnjih sukoba u odnosu na međunarodne sukobe. Za autore ovde korišćene baze podataka država je svaka „međunarodno priznata vlada koja kontroliše određenu teritoriju ili vlada koja nije priznata a čiji suverenitet druga suverena vlada, koja je prethodno kontrolisala tu istu teritoriju, ne dovodi u pitanje”, Nils Gleditsch, „Armed Conflict 1946–2001: A New Dataset”, *Journal of Peace Research*, Vol. 39, No. 5, September 2002, p. 619.

signala ekološkog časovnika koji nemilosrdno otkucava, libanizacije regiona zapalih u građanske ratove i etnonacionalne konflikte, itd.”⁴

Takođe, veliki broj teoretičara smatra da će unutrašnji sukobi biti najčešća pretnja bezbednosti širom sveta. Nezadovoljstvo unutar država zbog niskog standarda, a neretko i gladi i velikog siromaštva, uzrokuje nezadovoljstvo velikog procenta stanovništva koje će se suprotstaviti vladajućoj eliti, što može dovesti i do oružanih sukoba unutar države, jer će siromaštvo i tradicionalne paradigme biti podsticaj za fundamentalističke pokrete i širenje terorističke mreže.

Robert Koh (*Robert Koch*) smatra da se „svet nije značajnije izmenio nakon okončanja „hladnog rata” jer su mnogi problemi, kao što su podela Sever – Jug i ratovi koji i dalje narušavaju stabilnost mnogih regiona, i dalje deo realnosti savremene međunarodne zajednice... ti problemi, kao i mnogi drugi, mogu svet da vrate na period s kraja hladnog rata... i otuda, insistiranje na poštovanju ljudskih i manjinskih prava, očuvanju životne sredine, političkoj demokratiji i stabilnim institucijama iluzija je u uslovima globalne nesigurnosti i sistematske neuređenosti”.⁵

Za razliku od teoretičara koji smatraju da ekonomska nejednakost, u najvećoj meri, utiče na nastanak sukoba, latentnih ili oružanih, postoje i mišljenja da uzroke sukoba treba tražiti i u sukobu kultura. Veliki broj sukoba u savremenom svetu ima ekonomsku pozadinu, tj. nejednakost i siromaštvo, ali uzroke sukoba treba sagledati i iz drugog ugla kako bi pojašnjenja o uzrocima sukoba bila što potpunija.

Semjuel Huntington (*Samuel Huntington*) je predstavnik škole mišljenja koja zagovara ideju o kulturnim sukobima.⁶ Naime, kako smatra Huntington, sukobi u savremenom svetu neće biti ideološki ili ekonomski, već će glavna osa sukoba biti kultura. Prema njemu, „proces univerzalizacije Zapada i liberalne demokratije, praćen sve snažnijim dezintegracijama i sukobima, imaće za posledicu globalni sukob kultura, odnosno sukob civilizacija”.⁷ Huntington smatra da kraj hladnog rata nije označio kraj sukoba, već nastanak novih identiteta u kulturi i novih obrazaca sukoba unutar grupa iz različitih kultura. Ideološka suprotstavljenost tokom hladnog rata ustupila je mesto suprotstavljenosti različitih identiteta. Huntington upozorava „da za ljude

⁴ Jürgen Habermas, *Postnacionalna konstelacija*, Otkrovenje, Beograd, 2002, str. 64.

⁵ Vladimir Vuletić, „Globalizacija proces ili projekat”, u: *Nova srpska politička misao*, Nova edicija, Vol. VII, br. 3–4, str. 91.

⁶ U ovom svetu, najvažniji i najopasniji sukobi neće biti sukobi između društvenih klasa, bogatih i siromašnih ili drugih ekonomski određenih grupa, nego između ljudi koji pripadaju različitim kulturnim entitetima. Semjuel Huntington, *Sukob civilizacija*, CID, Podgorica, 2000, str. 28.

⁷ Isto, str. 20.

koji teže identitetu i ponovnom pronalaženju etniciteta, postojanje neprijatelja je suštinsko, i potencijalna najopasnija neprijateljstva nastaju duž naprskih granica između glavnih svetskih civilizacija”.⁸ Uzroke sukoba Hantington vidi u religijskim razlikama, koje su za njega suštinske i fundamentalnije od razlika između jezika, tradicija i političkih ideologija, a u bliskoj vezi s krizom identiteta i povratka korenima u svim nezapadnim civilizacijama. „One jesu i moć i agresivnost kulture zapadne civilizacije.”⁹ I mnogi drugi teoretičari naglašavaju da „diskriminacija nacionalnih kulturnih identiteta i vrednosne svesti promotera globalne svesti, u ime konstrukcije svetskog društva, pojačavaju otpor takvim nastojanjima putem oživljavanja nacionalizama i tradicionalizama”.¹⁰

„Povećanje nejednakosti, globalizacija siromaštva i dominantna autoritarna forma globalizacije pogodno su tle da kulturni identitet, koji je na najširem nivou civilizacijski identitet, oblikuje modele kohezije, dezintegracije i sukoba u posthladnoratovskom svetu.”¹¹ Dominantna Hantingtonova paradigma, o neprolaznosti kulturnog identiteta, ističe da se sukobi danas pojavljuju na lokalnom i globalnom nivou. Pod lokalnim nivoom podrazumeva sukobe duž granica razdvajanja susednih država iz različitih kulturnih grupa, i između različitih grupa unutar jedne države. Ističući značaj religije u konstituisanju identiteta, Hantington posebno upozorava na islam kao stalni izvor sukoba. Odbacujući tezu da je islamski fundamentalizam osnova sukoba muslimanskog sveta sa svojim okruženjem, isti autor navodi osporavanu tvrdnju da „takvu osnovu čini sam islam” zbog specifičnosti koje ga čine osobenom religijom. Obrazlažući tu tvrdnju, navodi podatke da je „od 1993. do 1994. godine bilo 50 etnopolitičkih sukoba. Od toga, u 26 sukoba učestvovala su islamske zemlje, što znači da su se muslimani borili u više ratova od naroda iz bilo koje druge religijske grupe”.¹²

Naime, Hantington smatra da se u osnovi savremenih sukoba nalazi identitet, tj. sukob identiteta koji je zamenio ideološku podelu hladnog rata. Nakon raspada SSSR, mnoge države i narodi nastojali su da uspostave svoje države i jasno odrede svoj identitet. Na tragu Hantingtonovih razmišljanja, autor će nastojati da pruži odgovor na religijske uzroke unutardržavnih sukoba, sa akcentom na muslimanske države. Radom će biti obuhvaćeni i unutar-

---

⁸ Semjuel Hantington, *Sukob civilizacija*, nav. delo, str. 20.

⁹ Radimir Milašinović, Srđan Milašinović, Nenad Putnik, *Teorija konflikata*, Univerzitet u Beogradu – Fakultet bezbednosti, Beograd, 2012, str. 54.

¹⁰ Zoran Vidojević, *Kuda vodi globalizacija*, Filip Višnjić, Beograd, 2005, str. 51.

¹¹ Miroslav Pečujlić, *Globalizacija – dva lika sveta*, Gutenbergova galaksija, Beograd, 2002, str. 140.

¹² Isto, str. 285.

državni sukobi država drugih konfesija, ali samo u kontekstu uporedne analize sa unutardržavnim sukobima u muslimanskim državama.

Autor se odlučio da pruži odgovor na ulogu religije u sukobima, jer je poimanje i tumačenje religije sporno pitanje. Složeni odnos između religije i sukoba predstavlja veliki izazov za istraživače političke teorije. Religija predstavlja samo jedno od vezivnih tkiva drugih elemenata „identiteta”¹³ i u jačoj ili slabijoj vezi je povezana i uslovljena njima. Takođe, religija nije u istoj meri izražena kod svakog pojedinca, društva ili nacije kao element identiteta. Ne zalazeći u raspravu o pojmu identiteta, ipak moramo napomenuti da se pojam identiteta poima i objašnjava na različite načine. Rodžers Brubekjer (*Rogers Brubaker*) smatra da je „identitet zbrkano dvosmislen, rastrzan između protivrečnih značenja i zatrpan reifikujućim konotacijama”.¹⁴ Anderson (*Anderson Benedict*) upućuje na „analizu značenja i strukture identiteta kako bi spoznali suštinu ovog pojma”.¹⁵ Uprkos različitim tumačenjima pojma identiteta, autor smatra da religija u muslimanskom svetu ima značajnu ulogu kako u društvenom tako i političkom životu i da, bez obzira na različita objašnjenja pojma identiteta, u ovom radu religiju možemo prihvatiti kao značajan element identiteta kod muslimana. U tom kontekstu, ovaj rad razmatra neke od načina putem kojih religija može da bude izvor sukoba. Gde je večno spasenje u pitanju kompromisa teško može biti. Ugrožavanje religijskih prava i sloboda neretko se zloupotrebljava kao glavni motiv za mobilizaciju religijskih fundamentalista.

---

¹³ Personalni i kolektivni identitet uvek se uspostavljaju u odnosu na niz razlika koje su društveno saznate, tj. da je svaki identitet relacionalni, ali dok se personalni identitet odnosi na različitost, kolektivni identitet se odnosi na sličnost. Međuzavisnost ove dve dimenzije identiteta dokazuje se time što nema „ja” bez društvenog života, jer čovek teži da sebe situira u globalni referentni okvir, ali ni društveni život ne postoji bez formiranja ličnosti”. Zagorka Golubović, *Ja i drugi*, Republika, Beograd, 1999, str. 20.

¹⁴ „Naša se argumentacija fokusirala na upotrebu „identiteta” kao analitičkog pojma. Postavljamo pitanje koji posao ovaj pojam treba da obavi, i koliko dobro on to čini. Tvrdimo da je taj pojam razvijen kako bi obavio obiman analitički posao — i najveći deo tog posla jeste legitiman i važan.” Rogers Brubaker, Frederick Cooper, „Beyond identity”, *Theory and society*, Vol. 29, No. 1, p. 449.

¹⁵ U dosadašnjim analizama fenomena identiteta preovladale su analize intenziteta, rasprostranjenosti i uticaja na aktuelnu političku scenu, dok se zapravo tačno ne zna šta oni znače. Bilo bi dobro poći od analize značenja, strukture identiteta za pojedinca, ispitivanja šta on jeste u svojoj suštini, kako ga ljudi shvataju i doživljavaju. Anderson Benedikt, *Nacija: zamišljena zajednica*, Biblioteka Episteme Plato, Beograd, 1998.

SUKOBI I VRSTE SUKOBA

Sukobi predstavljaju pojavu koja je, u velikoj meri, obeležila istoriju ljudske civilizacije. „Od sukoba između plemena, klanova, sledbenika nekog vođe, nastanka država, pa sve do današnjih dana, sukobi predstavljaju konstantnu istorijsku pojavu. „Ljudska misao se od pamtiveka bavila problemima sukoba, koje i danas proučava moderna nauka, ali je to bila više duhovna spekulacija i deskripcija nego nauka u smislu određene naučne metode, otkrivanja pravilnosti među pojavama, formulisanja zakona i sličnih postupaka. Otuda se naučna misao o društvenim pojavama rađa relativno kasno.”¹⁶ Tek u XIX veku, razvojem sociologije, javlja se teorijska misao o društvenim sukobima. Šezdesetih godina XX veka, jednu od centralnih tema socioloških istraživanja predstavljaju društveni sukobi, čemu je u velikoj meri doprineo razvoj socijalne psihologije.¹⁷

Sociologija je posvetila veliku pažnju društvenoj ulozi i funkcijama sukoba. Nепrekidna rasprava o sukobima tekla je u dva smera. Sa jedne strane, ističe se disfunkcionalnost i destruktivnost sukoba, dok se, sa druge, smatra da su sukobi osnova društvenog razvoja. No, savremeni teoretičari društva uglavnom se slažu da „konflikti sami po sebi nisu ni pozitivno ni negativno vrednosno određeni, već neutralni, a načini njihovog rešavanja mogu biti i funkcionalni i disfunkcionalni, i konstruktivni i destruktivni”.¹⁸ Jednoznačno definisanje sukoba otežava činjenica da je u pitanju dinamički, nejednoznačan proces različitog karaktera proizašao iz određene situacije, gde je razvoj događaja sastavljen iz više činova različitog intenziteta i manifestacija. Za potrebe ovog rada prihvat ćemo definiciju „Sukob je tradicionalno definisan kao situacija suprotnih zbivanja, tendencija, ponašanja i osećaja s najmanje dve suprotstavljene strane, pri čemu svaka strana procenjuje drugu stranu kao pretnju ili prepreku za ostvarenje svog cilja, a temelji se na neusaglašenosti shvatanja, ocena, stavova, želja i vrednosti, odnosno ciljeva suprotnih strana od kojih se kao ostvarljiv cilj opaža samo jedan, ali ne i više njih, te se za

---

¹⁶ Radomir Milašinović, Srđan Milašinović, Nenad Putnik, *Teorija konflikata*, nav. delo, str. 22.

¹⁷ Predmet socijalne psihologije je proučavanje socijalne prirode pojedinca sa glavnim ciljem da se razume i objasni kako na misao, osećanje i ponašanje pojedinaca utiče aktuelno, zamišljeno ili implicitno prisustvo drugih ljudi. Time što navodi ne samo aktuelno prisustvo drugih ljudi, nego i implicitno i zamišljeno njihovo prisustvo, ova definicija ne ograničava predmet socijalne psihologije na izučavanje aktuelne interakcije među ljudima. Gordon Allport, *A Handbook of Social Psychology*, Clark University Press, Worcester, 1935, pp. 789–844.

¹⁸ Goran Tepšić, Nemanja Džuverović, „Teorija rešavanja sukoba: osnovni koncepti i paradigme”, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, Vol. 5, br. 6, str. 362.

njegovo ostvarenje aktivira energija, što rezultira inkompatibilnom akcijom u grupi".¹⁹ Iz ove definicije jasno se prepoznaje da sukob karakteriše suprotstavljenost dve strane u ostvarivanju određenog cilja i da obe strane procenjuju jedna drugu kao pretnju. U osnovi sukoba mogu biti različita shvatanja, ocene, stavovi i vrednosti.

Budući da rad obuhvata „oružane sukobe”²⁰ koji podrazumevaju nasilje neophodno je pojasniti oblike nasilja. Johan Galtung (*Johan Galtung*) je prepoznao dva osnovna oblika nasilja, direktno i strukturno nasilje. „Dva najvažnija oblika spoljašnjeg strukturnog nasilja su dobro poznata iz sfere politike i ekonomije, a iza svega stoji kulturno nasilje koje je potpuno simbolično u religiji... a njegova uloga je krajnje jednostavna: legitimizacija direktnog i strukturnog nasilja... prvo se susrećemo sa nasiljem u kulturi, pa tek onda sa direktnim nasiljem... kulturna moć pokreće aktere, namećući im stavove o tome šta je dobro, a šta loše, i pokreće na akciju.”²¹ Shodno tome, religija nema samo funkciju izgradnje ili oblikovanja identiteta, već služi i kao sredstvo za pokretanje pristalica na akciju protiv drugih grupa. U muslimanskom svetu religija predstavlja značajnu odliku identiteta većine pojedinaca, ona predstavlja moćno sredstvo za mobilisanje svojih pripadnika u odbrani religije i identiteta.²² S obzirom na značaj religije u istraživanju sukoba, religijski sukobi su prepoznati kao posebna vrsta sukoba, koja po učestalosti u savremenim sukobima zauzima značajno mesto za političku teoriju.

---

¹⁹ Vlah Mirolović, *Neki aspekti socijalnih sukoba*, Napredak, Zagreb, 2004, str. 220–229.

²⁰ Sukob često vodi pokušajima da se onaj drugi koji nam stoji na putu ostvarenja cilja povredi ili da mu se nanese šteta, drugim rečima vodi destrukciji drugog. A dilema može voditi i pokušajima da se porekne nešto u samom sebi, drugim rečima samodestrukciji. Samodestrukcija takođe može da se javi i u sporu (poricanje sopstvene težnje za tim spornim ciljem, npr. za vođstvom u grupi), a destrukcija Drugog i u dilemi (istresanje „toga”, frustracije sa nekom drugom osobom). Većina nas svakodnevno doživljava i jedno i drugo. Johan Galtung, *Mirnim sredstvima do mira*, JP Službeni glasnik, Beograd, 2009, str. 107.

²¹ Isto, str. 15.

²² „Islam kao religija, ali i kompletan pogled na svet, uopšte ne poznaje pravo koje stvara država. U islamski organizovanom društvu sve se vrti oko religije. Celokupna društvena nadgradnja se stvara da bi se obezbedilo funkcionisanje verske zajednice. Samim tim, i država jeste posledica težnje religije da se u svome totalitetu ostvari. Imajući sve to u vidu, jasno se nameće zaključak da ni pravo, kao element države, nije odvojeno od vere. Zato je u islamskim zemljama versko pravo, odnosno šerijat, vrhovno zakonodavstvo. Na osnovu toga je i čitava državna struktura podređena verskim zakonima, pa i ostvarivanju verskih ciljeva. Po ugledu na proroka Muhameda, i vladari u tim zemljama u svojim rukama akumuliraju svu vlast: političku, ekonomsku, vojnu i versku.” Mirosljub Jeftić, *Politikologija religije*, Centar za proučavanje religije i versku toleranciju, Beograd, 2009.

OSNOVNO ODREĐENE RELIGIJE I ODNOS PREMA POLITICI

Religija predstavlja skup kulturnih sistema, sistema verovanja i pogleda na svet koji se odnose na čoveka i njegov odnos prema bogu i svetu koji ga okružuje. Religija ima potrebu da objasni poreklo i smisao života, čoveka i univerzuma. „Postoje tri osnovna pristupa po kojima se može posmatrati religija kao fenomen, to su: subjektivni, objektivni i subjektivno-objektivni pristup.”²³ Sa stanovišta objektivnog pristupa, religija se ne može ispitivati kao svaka druga pojava. Subjektivni pristup zahteva drugačiji pristup religiji nego ostalim stvarima. Po trećem stavu, smatra se da se ne može poreći subjektivno, ni objektivno kod religije, jer je ona sinteza objektivnog i subjektivnog.

Predstavnici svih značajnih religija smatraju da je njihov pogled na svet idealan, human i jedini ispravan. Sve svetske religije kao najvažniju karakteristiku svoga učenja, osim propovedanja o svetom, ističu i svoj humanizam i čovekoljublje. Onda se, kao najsigurnijem elementu za proveru da li je to tačno ili nije, možemo obratiti konkretnoj istorijskoj praksi, a ona pokazuje sledeće: Predstavnici hrišćanstva su uvek, želeći da reprezentuju vrednosti svoje religije, citirali Isusa, odnosno opise njegovog života u Jevanđeljima, gde on kaže: „Ljubi bližnjega svojega kao samog sebe”²⁴, dok, sa druge strane, muslimanski religijski autoriteti citiraju Kuran: „U vjeri nema prisiljavanja”²⁵, navodeći ajate.²⁶ Na osnovu citiranih učenja najvažnijih svetskih religija, može se zaključiti da religija treba da bude sredstvo ili instrument za ostvarivanje tolerantnih odnosa prema pripadnicima različitih religijskih učenja. I budizam se zalaže za mir, toleranciju i socijalnu jednakost. Buda (Sidharta Gautama) kaže: „Moje učenje ne pravi razliku između uzvišenog i prizemnog, bogatog i siromašnog; poput neba prihvata svakoga; poput vode umiva svakoga, što dovođenje u vezu ove filozofske premise sa državom kao oblikom društvenog života izgleda ovako: u političkom životu i društvenoj organizaciji, u pogledu stvaranja i održavanja društvenih zajednica, odbacuje se primena sile, asimilacija i potčinjavanje”.²⁷ Hinduizam, takođe, zastupa ideju o slobodi svojim pratiocima, i ne podržava agresivnost ni nasilje kojim bi se neko pokorio. Hinduizam kaže: „Nemoj da radiš drugima ono što tebi urađeno uzrokuje

---

²³ Đuro Šušnjić, *Znati verovati*, nav. delo, str. 54.

²⁴ Novi zavet, *Jevanđelje po Marku*, stav 31, Poglavlje 12.

²⁵ Kuran, Sura, /poglavlje/ II – ajet 256.

²⁶ Miroljub Jeftić, *Politikologija religije*, nav. delo, str. 31.

²⁷ Dragoslav Kočović, „Socijalne vrednosti u filozofiji budizma”, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, Vol. 6, br. 7, str. 168.

bol".²⁸ I stavovi proroka Judaizma upućuju vernike na mir i čovekoljublje. U osnovi, oni bezuslovno osuđuju militarizam kao najgori izraz neznabožačke oholosti. „Uzdanje Izraela jedino u vojnu silu takođe je religijski greh jer predstavlja znak nepoverenja u Boga.”²⁹

Konkretni primeri iz istorije pokazuju drukčiju praksu. Značajan deo istorije obeležen je religijskim sukobima koji su bili preovlađujući sukobi, a religija je služila kao instrument za homogenizaciju društvenih grupa u sukobima sa pripadnicima drugih religijskih grupa ili društvenih grupa.³⁰ Posebno u Srednjem veku, religijski sukobi su bili preovlađujući sukobi unutar pojedinih društava i država, a uvek su imali iste uzroke – interese, koji nisu bili isključivo religijske prirode; iza prepoznatljive duhovne retorike, koja po pravilu prati religijske sukobe i ratove, uvek su se skrivali nelegitimni politički i ekonomski interesi.³¹ Religijski sukobi vođeni su između različitih religijskih grupa, ili unutar istih grupa, unutar jedne ili između više država. Budući da svi religijski sukobi nisu vođeni protiv drugih konfesija, već i unutar iste religije, možemo govoriti i o težnji pojedinca ili grupa da ostvare religijski i politički uticaj u društvu. O odnosu religije i politike govorićemo nešto kasnije.

„Religija kao simbolički sistem i socijalno-psihološka činjenica može, i ne mora, primarno uticati na javljanje i dinamiku sukoba, a njena uloga u društvenim sukobima (koja može biti konzervativna ili progresivna) zavisi od konkretne istorijske situacije, od toga kako se religija posreduje do društva i pojedinca, i od opšteg stanja razvoja i modernosti jednog društva.”³² U savremenom svetu intenzitet religijskih sukoba smanjen je u odnosu na Srednji vek. Međutim, to ne znači da su religijski sukobi danas u potpunosti eliminisani kao činilac sučeljavanja i kriza, i u razvijenim i nerazvijenim delovima sveta. U savremenom društvu, religijski sukobi se veoma retko javljaju u

²⁸ Mahabharata 5.15. 17

²⁹ Kadik Danon, *Zbirka pojmova iz Judaizma*, Quatro Pres, Beograd, 1996, str. 129.

³⁰ T. Ling smatra da je odsustvo jasne razlike između svetovne i duhovne vlasti starih, prehršćanskih naroda doprinelo da svi ratovi budu verski sukobi, posebno u starom Egiptu. Kralj je bio „bogočovek, jemac života, plodnosti, branilac vaskolikog prirodnog poretka”. Osim toga, poznati su sukobi starogrčkih država oko svetilišta Delfi, od 590. do 338. godine pne, ili uloga koju je imao Mauros – Mars, kao božanstvo koje je upravljalo ratovima. Trevor Ling, *Istorija religije Istoka i Zapada*, Srpska književna zadruga, Beograd, 2000.

³¹ Radomir Milašinović, Srđan Milašinović, Nenad Putnik, *Teorija konflikata*, nav. delo, str. 22.

³² „Povratak religiji može da ima progresivan značaj, ako to znači povratak principima humanosti, verske i celokupne verske tolerancije i ako doprinosi moralnom preporodu čoveka.” Zoran Vidojević, *Društveni sukobi od klasnih do ratnih*, Institut za novinarstvo, Beograd, 1993, str. 206.

čistom obliku i često imaju političku i etničku formu, sadržaj i pozadinu, što je doprinelo „da krajem XX veka dođe do značajnije promene u teorijskoj i političkoj percepciji religije kao faktora društvenih sukoba, pa je suštinsko pitanje odnosa religije i politike pitanje religije i društva”.³³

Uticao religijskih aktivista i crkve prisutan je u sve većoj meri u političkim sukobima i borbama za oslobođenje, ostvarenje pravde i demokratije. „U poslednjih trideset godina, u značajnom broju latentnih ili oružanih sukoba u pozadini se osetio uticaj religije.”³⁴ Religijski sukobi ne nastaju samo između pripadnika različitih religija, već su prisutni i unutarkonfesionalni sukobi koji po intenzitetu mogu biti oštiri u odnosu na sukobe između različitih religija. U poslednjim decenijama bili su aktuelni sukobi u okviru hrišćanstva, sukobi protestanata i katolika u Severnoj Irskoj ili katolika i pravoslavaca na prostoru bivše Jugoslavije, kao i sukobi šiita i sunita u muslimanskoj zajednici. Odredivši ove sukobe kao isključivo religijske sukobe, nećemo prepoznati glavni motiv za izbijanje sukoba. Ovi sukobi su više nacionalni sukobi nego religijski. Religija je poslužila kao sredstvo za integraciju i homogenizaciju redova svojih etničkih grupa, ali nije predstavljala osnovni motiv za izbijanje sukoba. „Neretko je teško razdvojiti nacionalne, religijske i političke determinante u sukobima, ali suprotstavljene strane nastoje da upotrebe sve mere za mobilizaciju svojih pripadnika u ostvarivanju političkih ciljeva.”³⁵

Kako bi razumeli ulogu religije u sukobima i u društvu uopšte, neophodno je religiju staviti u konkretnu istorijsku praksu, gde se vidi kako se odnosi prema pripadnicima različitih ideja. Takođe, treba razmotriti i odnos religije i politike, tj. religiju kao instrument za realizaciju političkih ciljeva. Upravo iz tog razloga, „samo kroz analizu konkretne pravne i političke prakse pojedinih društava i zajednica može se videti koliko je politička tolerancija, ako je tamo ima, uslovljena učenjem dominantnih religijskih uverenja s toga prostora”.³⁶ Politika i religija su međusobno uslovljeni. Naime, ukoliko država ima sistem u većoj meri vezan za religijsko učenje, utoliko je bilo manje tolerancije prema

---

³³ Miroljub Jevtić, „Verski činilac u savremenim balkanskim odnosima”, Zbornik *Savremeni procesi i odnosi na Balkanu*, Fakultet političkih nauka i IMPp, Beograd, 1997, str. 305.

³⁴ David Smock, “Religion in World Affairs: Its Role in Conflict and Peace”, *Peace works*, 10 February 2011; Available from: <http://www.usip.org/sites/default/files/sr201.pdf> (Accessed 7 October 2014).

³⁵ Sukobi unutar islamskog civilizacijskog kruga postojali su od njegovog začeća i traju sve do danas: Avganistan, Somalija, Pakistan, Indija, Irak, Iran, Turska. Razlog za ovo je što pripadanje istoj verskoj zajednici znači vrlo malo u slučaju pripadnosti različitim nacijama, jer nacionalno često ima primat nad religijskim. Semjuel Hantington, *Sukob civilizacija*, nav. delo, str. 158–197.

³⁶ Miroljub Jevtić, *Politikologija religije*, nav. delo, str. 30.

pripadnicima drugih religija ili drugačijih pogleda na svet. Na osnovu izloženog osnovnog pojašnjenja pojma religije, i odnosa religije i politike, izložićemo primere iz savremenog sveta, kako bi potkrepili svoje tvrdnje i dosadašnje izlaganje.

RELIGIJA I SUKOBI

U skoro svakom heterogenom društvu, religijska razlika služi kao izvor potencijalnog konflikta. Nepoznavanje drugih religija stvara tenziju između različitih religijskih grupa, ali to ne vodi nužno sukobu. Religija nije nužno konfliktna, ali kao i nacionalnost ili rasa, i religija razdvaja „nas” od „njih”. Grupe sa manje snage, bilo da je politička ili ekonomska, osećaju opasnost od privilegovanih većinskih grupa. Međutim, „moguće je i da manjinska grupa bude privilegovana, kao što su Jevreji bili istorijski u većem delu Evrope. I u tom slučaju, između grupa postoji latentni sukob”.³⁷ Postoje koraci koji se mogu preduzeti u ovoj fazi, da bi se predupredio sukob. Međureligijski dijalog može da poveća razumevanje, a posrednici mogu pružiti rešenje koje sukobljene religijske grupe nisu prepoznale.

„Sa religijom, kao latentnim izvorom sukoba, najbanalniji događaj može poslužiti kao okidač za eskalaciju sukoba.”³⁸ U ovoj fazi sukoba, pritužbe i ciljevi suprotstavljenih religijskih grupa neretko otežavaju razrešenje sukoba u svom nastanku. U periodu začetka sukoba, ekstremisti koriste priliku da okupe pristalice i da ih, u što većoj meri, suprotstave drugoj grupi. U nastanku krize, članovi grupe mogu prepoznati ekstremiste kao one koji mogu da se suprotstave i efikasno ih odbrane od pretnji druge religijske grupe. U takvim situacijama, grupni identiteti su još čvršće oblikovani u odnosu na druge grupe, i jačaju stavove ekstremista da je njihova religija ugrožena od druge religijske

---

³⁷ Društvenom konfliktu prethodi (tačnije može da prethodi) latentna – skrivena faza, koja sadrži sve elemente sukoba, isključujući manifestne konfrontacije. Formalno se u tu fazu može uključiti niz uzastopnih događaja ili etapa razvoja konflikta. Radomir Milašinović, Srđan Milašinović, Nenad Putnik, *Teorija konflikata*, nav. delo, str. 152.

³⁸ Profesor Šmid (A. Schmid), sa Salajdenskog univerziteta u Holandiji, daje listu od deset indikatora koji se mogu koristiti u analizi eskalacije konflikta: 1. Upotreba govora mržnje, 2. Naoružavanje milicije, odnosno paravojnih i sličnih jedinica, 3. Cenzurisanje javnih medija, 4. Pojava unutrašnjih čistki u okviru države, 5. Nepokoravanje države sopstvenim zakonima, 6. Nefunkcionalisanje sistema podele vlasti u državi, 7. Nedovoljna nepristrasnost sudstva, 8. Neпоštovanje ljudskih prava, 9. Loše stanje ekonomije, 10. Pojava percipiranja spoljnih pretnji i secesionističkih zavera od strane države. Alex Schmid, *Western responses to Terrorism*, Academia press, Hollandia, 1997, pp. 138–139.

grupe, koja je dijametralno suprotna. Neretko se, pored aktualnih problema, religijske grupe pozivaju na istorijske događaje i patnje koje su jedne drugima izazvale. Na taj način, sukobljene strane dodatno produbljuju antagonizam i proširuju sukob. U ovoj fazi sukoba tumačenja se radikalizuju, a ciljevi i zahtevi su uglavnom ekstremni. Prelomna tačka u ovoj fazi je gubitak života pripadnika jedne od strana u sukobu, tj. kada su mučenici žrtvovani, i postaje sve teže da se postigne kompromis, jer će se gubitak života doživljavati kao uzaludan.

U određenim aspektima, religija može biti izvor sukoba. Sve religije imaju dogme ili verovanja koje sledbenici prihvataju bez preispitivanja moralnog, ili bilo kog drugog kriterijuma prihvatljivosti. Takva interpretacija religijskih spisa može da dovede do netrpeljivosti, ali i nefleksibilnosti prema pripadnicima drukčijeg religijskog uverenja. Sa druge strane, religijski spisi su otvoreni za interpretaciju, jer su neretko pisani jezikom koji može da se tumači na više načina. Shodno tome, različita tumačenja mogu da dovedu do konflikta, jer će svaka strana zastupati stav da je jedino ispravno njeno tumačenje. U takvim konfliktima teško je pronaći model za razrešenje konflikta, jer ne postoji arbitar. Uslovno rečeno, tumačenje koje prihvata najveći broj sledbenika odnelo je prevagu nad drugim tumačenjem, i trebalo bi da bude opšteprihvaćeno za sve pripadnike religijske zajednice. Međutim, praksa pokazuje da pripadnici religijske zajednice, koji su ostali u manjini, ne prihvataju takvo tumačenje i koriste ekstremne mere kako bi nametnuli svoje stavove. Pribegavanje ekstremnim merama posledica je značaja koji religija ima u društvenom životu zajednice. U mnogim društvenim zajednicama religija ne predstavlja samo religijsku pripadnost, nego i način života. U takvim društvima religijske vođe imaju veliki uticaj na društvena kretanja i politički život zajednice.

Religijski fundamentalisti imaju manihejski pogled na svet. Njihova uloga u borbi između dobra i zla je njihova sveta dužnost i obaveza da „osveste” pripadnike drugih religija i da im se u toj borbi priključe. Ekstremne i represivne mere koje koriste pravdaju time da je neophodno učiniti sve kako bi se vernici izveli na pravi put, jer delovanje u suprotnosti sa voljom Božjom je veliki greh. Tumačenjem religije na taj način, kao i metodama kojima pridobijaju pristalice, ekstremisti smatraju da deluju u skladu sa najvišim autoritetom, tj. sa Božjom voljom, i time pravdaju svoje postupke. Takvo delovanje religijskih fundamentalista može da dovede do konflikta sa pripadnicima drugih religijskih zajednica, ali i unutar jedne religijske zajednice. Neretko se religijske zajednice organizuju i u političke partije, kako bi i preko političkih institucija vršile uticaj na politička dešavanja i ojačala svoj položaj i uticaj u društvu.

Poseban uticaj na politička i društvena dešavanja imaju političke partije koje su organizovane po religijskoj pripadnosti i aktivno učestvuju u političkom životu zajednice. Neke grupe, kao što je Džamat e Islami (Jaamat-el-

-islami)³⁹, aktivno učestvuju u političkom životu i imaju svoje predstavnike u parlamentu. Zalažući se za islamsku državu i šerijatsko pravo, oni se otvoreno suprotstavljaju drugim religijskim zajednicama u Pakistanu i stavljaju ih u neravnopravan položaj. Tokom vojnih sukoba koji su izbili nakon proglašenja nezavisnosti Bangladeša, pristalice Džamat e Islami uzele su aktivno učešće u borbi i zahtevali su da Bangladeš bude u sastavu Pakistana, kao muslimanska zemlja. U ekstremnim situacijama, kao što je ova, veliki broj Pakistanaca pridružio se zahtevima Džamat e Islamija i aktivno podržavao politiku Bangladeša kao muslimanske države. U situacijama kada se političkim i diplomatskim sredstvima ne može razrešiti problem, stvara se prostor za ekstremno tumačenje religije. U ovom slučaju je to bio zahtev za stvaranje muslimanske države, podstaknut nezavisnošću Bangladeša, ali uzroci za homogenizaciju vernika i preduzimanje ekstremnih mera mogu biti i društvene, političke ili ekonomske prirode. Bez legitimnih mehanizama za religijske grupe da izraze svoje stavove postoji veća izvesnost da će pribеći nasilju. Politički oblik organizovanja i institucionalni način delovanja religijskih grupa preuzeli su i Hezbolah (*Hizb Allah*)⁴⁰ u Libanu i Hamas (*Hamâs*)⁴¹ u Palestini, koji zastupaju radikalne

---

³⁹ Džamat e Islami je pakistanska konzervativna, desničarska radikalno islamistička politička partija. Proklamovani ciljevi su uspostavljanje Pakistana kao islamske države, kojom se upravlja po šerijatskom pravu. Suprotstavljajući se zapadnim vrednostima kao što su kapitalizam, liberalizam, socijalizam i sekularizam, a promoviraju islamsku demokratiju kao deo glavnog programa stranke. Gholamali Haddad Adel, Mohamad Jafar Elmi, Hassan Taromi Rad, *Muslim organizations in the twentieth century*, EWI Press Ltd, London, 2012, pp. 59–77.

⁴⁰ Hezbolah (Božija partija) je proiranska organizacija libanskih šiita osnovana povodom Izraelske agresije na Liban. U rukovodstvu joj dominira inteligencija, a bazu joj sačinjava šiitsko libansko poljoprivredno stanovništvo. Glavni cilj mu je borba za uspostavljanje šiitske vlasti halifata u „ummi” Libana. Članovi mogu biti samo oni kojima je potpuno ovladala strast umiranja za veru „istišhad”. Iz članstva se izlazi samo uz smrt – kao častan logičan kraj za one koji su odlučili da uđu u raj kao „šehidi” (pali borci za veru) ili pak kao posledica za izdajstvo ili odustajanje od „božijeg puta”. Izvesno socijalno značenje za ovaj pokret ima tradicionalno islamsko insistiranje na podeli sveta na „ugnjetače i ugnjetene”. Ugnjeteni su upućeni u „pravu veru” svih potlačenih, a time, razume se, i članovi Hezbolaha, a ugnjetači su ne samo oni koji ih sprečavaju da na svojoj teritoriji ostvare svoje ciljeve, nego i svi nevernici i otpadnici vere. Dragan Simeunović, *Terorizam*, Pravni fakultet u Beogradu, Biblioteka Krimen, Beograd, 2009, str. 198–199.

⁴¹ Hamas je glavni islamistički pokret u Palestini koji je nastao kao konkurent političkom vodstvu „intifade” 1987. godine, pre svega kao organizacija koja je bila oponent pomirljivoj politici PLO-a. Nasilje radi nasilja, bez obzira na strateški značaj mesta na kojima ga izvode ili stvarnu krivicu dela izraelskog stanovništva, odnosno bez obzira na politički značaj onih nad kojima izvode nasilje, jeste

religijske stavove, netrpeljivost prema drugim konfesijama i, neretko, koriste nasilje za realizaciju svojih ciljeva. Osnovni razlog okupljanja pristalica je nezadovoljstvo vladajućim strukturama da očuvaju svoj identitet i da im obezbede elementarne ekonomske uslove za pristojan život. Hamas i Hezbolah su okupili najveći broj pristalica u ekstremnim situacijama, kada su nastali sukobi oko teritorije sa Izraelom. Predstavljajući sebe kao branioce religije, svog identiteta i teritorije, okupili su veliki broj boraca i, sa manje ili više uspeha, suprotstavljali se neprijatelju. Nakon smirivanja situacije i prestanka borbi sa drugim religijskim zajednicama, entuzijazam i privrženost radikalnim religijskim grupama je opadao. Kako bi očuvali svoj uticaj u društvu, organizovane su socijalne službe koje su snabdevale najugroženije hranom i lekovima. Na taj način, nastojali su da očuvaju privrženost svojih pristalica grupi. Radikalne jevrejske ćelije u Izraelu, Hindu nacionalisti, kao i Sika (*Sikha*) ekstremisti u Indiji, takođe predstavljaju fundamentalističke pokrete koji koriste religiju kao instrument za mobilisanje svojih pristalica, i zalažu se za očuvanje svog identiteta kroz očuvanje i jačanje religijskih dogmi. Religijski preporod je snažno sredstvo u stvaranju osećaja ponosa i svrhe, ali u Šri Lanki⁴² i Sudanu⁴³ je proizveo izražen oblik

---

njihov osnovni moto. Hamas, kao akronim, na arapskom znači revnost do granica fanatizma. Dragan Simeunović, *Terorizam*, str. 199.

⁴² Građanski rat u Šri Lanki vodio se od 1983. do 2009. između vojnih, paravojnih i policijskih snaga vlade Šri Lanke, na jednoj, i tamilskih separatističkih snaga okupljenih oko paravojne organizacije Oslobođilački tigrovi Tamijskog Elama (LTtE), na drugoj strani. Uzroci sukoba su bili u etničkim i verskim podelama između većinskih, pretežno budističkih, Sinhaleza, na jednoj i manjinskih, pretežno hinduističkih Tamila, na drugoj strani, koji su tinjali od sticanja nezavisnosti Šri Lanke. Ajit Kumar Singh, *Elam War IV: Imminent End*, Institute for Conflict Management; Available from: http://www.southasianoutlook.com/issues/2009/march/sri_lanka_eelam_war_IV_imminent_end.html (Accessed 3 September 2014).

⁴³ U Sudanu su vođena dva građanska rata u periodu 1955–1972. i 1983–2005, u kojima su se sukobili pripadnici muslimanske vere arapskog porekla na severu zemlje, sa manje razvijenim južnim delom koji su naseljavali hrišćani afrikanci. Verska pripadnost je služila kao sredstvo za mobilizaciju boraca, ali motiv za rat je prevashodno ekonomske prirode. Južni deo zemlje, koji je bogat naftom, zahtevao je nezavisnot od severnog dela. Južni Sudan je stekao autonomiju u januaru 2011, nakon održavanja referenduma o samoopredeljenju. Konačni rezultati objavljeni su 7. februara i, prema njima, 98,83% glasača opredelilo se za otcepljenje. Zvanično, Južni Sudan proglasio je nezavisnost 9. jula 2011. godine. Eric Patterson, *Sudan: Race and Religion in Civil War*, Berkley Center for Religion, Peace & World Affairs, Georgetown University, Washington, D.C.; Available from: http://repository.berkeleycenter.georgetown.edu/130801BC_Sudan_RaceReligionCivilWar.pdf (Accessed 3 September 2014).

religijskog nacionalizma⁴⁴, koji je doveo do netolerancije, diskriminacije i sukoba. Religijskom ekstremizmu posebno doprinose religijske grupe koje smatraju da je nasilje „dužnost i obaveza” i otvoreno pozivaju na nasilni ekstremizam. Izraelska politička partija Kahane Čai (*Kahane Chai*)⁴⁵, koja je učestvovala u radu u Knesetu, i egipatski islamski džihad (*Egyptian Islamic Jihad*)⁴⁶ otvoreno pozivaju na nasilje, jer sve prepreke u ostvarivanju svojih religijskih ciljeva moraju biti eliminisane. Pre svega, to se odnosilo na istrebljenje ili preobraćanje svih pripadnika druge religije.

I tumačenje hrišćanskih religijskih spisa može navesti ekstremiste na konfliktno i radikalno ponašanje. Vernici su pozvani da šire „reč Božiju” i povećaju svoje „stado”. Tokom kolonizacije od strane evropskih država, hrišćanski misionari su širili hrišćanstvo i davali povlašćeni status pojedincima koji su prihvatili hrišćanstvo. U slučaju da domicilne društvene grupe nisu želele da prihvate novu religiju, bile su marginalizovane i nisu uživale sve privilegije kao preobraćenici, i često su strahovali od progona i gubitka života.

---

⁴⁴ Zalazak nacije-države i deziluiziranje starim formama sekularnog nacionalizma proizveli su kako priliku za nove nacionalizme tako i potrebu za njima. Mogućnosti su se pojavile, budući da se stari režimi doimaju tako slabim, a potreba za nacionalnim identitetom opstaje, s obzirom na to da niti jedna alternativna forma društvene kohezije i asimilacije nije uspela zagospodariti javnim životom na način na koji je to bio slučaj sa državom-nacijom u dvadesetom veku. U savremenoj političkoj klimi, dakle, religijski i etnički nacionalizmi ponudili su rešenja za pretpostavljenije insuficijencije sekularnih politika zapadnog stila. Budući da su sekularne veze počele popuštati u postsovjetskoj i postkolonijalnoj eri, lokalni lideri počeli su potragu za novim sidrištima svojih društvenih identiteta i političkih lojalnosti. Mark Juergensmeyer, *Terror in the Mind of God: The Global Rise of Religious Violence*. University of California, Berkeley, 2000, pp. 165–172.

⁴⁵ Kahan Čai je antidemokratska ekstremistička partija koja se zalagala za fundamentalističku rabinsku državu i proterivanje Arapa. Thomas G. Mitchell, *Native VS. Settle*, Greenwood Press, Westport, 2000, p. 172.

⁴⁶ Egipatski islamski džihad (EIJ) je militantna islamistička grupa koja se pojavila u 1970. godini. Usmeren je na uspostavljanje verske vlasti u Egiptu. Nakon 2000. godine grupa se udružila sa Al-Kaidinom mrežom. EIJ se suprotstavlja uticaju Zapada u muslimanskom svetu, nastojeći da u svoju borbu uključi sve arapske vlade. Redovno osuđuje Izrael i SAD za pogrome nad muslimanima i smatra da postoji zavera da se muslimanske zemlje stave pod kontrolu SAD i Izraela. Prema izveštaju Stejt departmenta iz 2007. o terorizmu, EIJ je aktivan širom sveta već nekoliko godina pod „pokroviteljstvom” Al-Kaide. EIJ se smatra organizatorom terorističkih napada na Sjedinjene Države u poslednje dve decenije, a njeni operativci odigrali su ključnu ulogu u napadu na Svetski trgovinski centar. Holly Fletcher, *Egyptian Islamic Jihad*, Council on foreign relations, Washington, D.C, 2008; Available from: <http://www.cfr.org/egypt/egyptian-islamic-jih/ad/p16376> (Accessed 8 September 2014).

Evropski kolonizatori počinili su mnoge zločine prema stanovništvu koloniziranih država u nastojanju da ih potpuno potčine i nametnu hrišćanstvo kao jedinu ispravnu religiju. „Hrišćansko misionarstvo donelo je mnoge žrtve u zemljama Latinske Amerike, Afrike i Azije, među domorodačkim stanovništvom koje je odbijalo da prihvati hrišćanstvo.”⁴⁷

Dva savremena primera predstavljaju slučajevi širenja hrišćanstva u Kini⁴⁸ i Sudanu. U slučaju Kine, to nije sukob između religija, već između vladajućih struktura i hrišćanskog pokreta. Vlast je širenje hrišćanstva doživela kao opasnost od gubitka kontrole nad stanovništvom i uticaja na društvene tokove. Ovaj primer najbolje ilustruje odnos vladajućih struktura prema bilo kojim pokretima, pa i religijskim, koji mogu ugroziti neograničeni suverenitet političkog establišmenta.

Religijski fundamentalisti su, prvenstveno, vođeni nezadovoljstvom modernosti savremenog društva. Podstaknuti marginalizacijom religije u savremenom društvu, posebno u društvima gde religija ima značajnu ulogu, religijski fundamentalisti nastoje da revitalizuju religijska učenja i povrate joj centralno mesto. Postoji potreba za prečišćavanjem religije u očima fundamentalista. Trend kulturne globalizacije, koji se u najvećoj meri nametao svim društvima zapadne vrednosti, praćen je i običajima i navikama koje nisu prihvatljive za širi društveni kontekst. Širenje neoliberalizma i zapadnog materijalizma, religijski fundamentalisti su videli kao uzroke za slabljenje morala i povećanje učestalosti poroka. Jedna od najozloglašnijih religijskih fundiranih terorističkih organizacija, Al Kaida (*Al-Qaeda*), tvrdi da je osnovni motiv za nastanak ove organizacije potreba da se organizovano suprotstavi neoimperijalizmu i prisustvu stranih vojnika na svetoj muslimanskoj zemlji. Muslimanske države pripadaju samo muslimanima, koji imaju svetu dužnost da se suprotstavljaju nevernicima i da šire svoju religiju. Ova religijska isključivost jasno pokazuje da je bilo koja druga religijska grupa neprihvatljiva, kao i da u muslimanskom svetu religija ima centralno mesto u društvenom životu, jer ona predstavlja deo identiteta koji, u najvećoj meri, razlikuje nas od njih. Posebna opasnost od globalizacije dolazi i od ideje individualizma i ravnopravne

---

⁴⁷ Sven Lindqvist, *Exterminate all the brutes*, Granta, London, 1998.

⁴⁸ Kina ima oko 65.000.000 hrišćana podeljenih između onih koji se okupljaju u državnim sankcionisanim crkvama i onih koji pripadaju podzemnim crkvama. Grupe za ljudska prava često optužuju Kinu da ne poštuje slobodu veroispovesti, dok Peking negira te optužbe. Oko 90.000 „masovnih incidenata” – eufemizam za proteste – javljaju se svake godine u Kini... Desetine crkava u bogatoj provinciji Zhejiang primile su obaveštenja vlade u proteklih nekoliko sedmica, u kojima se zahteva rušenje crkvenih zgrada ili uklanjanje krsteva, što vlada smatra da je kampanja usmerena na urušavanje ilegalnih struktura i formiranje hrišćanskih grupa. Ben Blanchard, „Chinese police clash with protesters over cross removal”, *Reuters*, 21 July 2014, pp. 7–8.

uloge žena u društvu. Jačanje individualizma pretili da oslabi veze sa grupom u kojoj vođe, koje su izabrane da tumače religijske dogme, drže u pokornosti svoje pristalice. Slepa poslušnost i grupna akcija omogućavaju vođama grupa da u potpunosti kontrolišu svoje pristalice i nameću svoje obrasce ponašanja. Neravnopravan položaj žena duboko je ukorenjen u njihovoj tradiciji, i svaka odstupanja od ustaljenih obrazaca mogla bi da dovedu do velikih društvenih promena. Kako bi se izbegao rizik od urušavanja društvenih konstrukcija, koje idu u prilog religijskim fundamentalistima, na sve načine se nastoji odbraniti ustaljeni način života.

Religija je neretko povezana i sa nacionalizmom, gde je religija u funkciji ojačavanja nacionalnih ideja. Religijski nacionalisti, takođe, mogu se služiti radikalnim i ekstremnim metodama. Religijski nacionalisti nastoje da svoju religijsku tradiciju usko povežu za svoj nacionalni identitet i državu kojoj pripadaju, tako da je svaka nacija, ili religijska grupa koja ne pripada tom miljeu, pretnja za njihov identitet i egzistenciju. Stoga, religijske grupe traže političke entitete u kojima je njihova religija privilegovana na račun drugih. U ovim kontekstima je, takođe, verovatno da će se isticati religijski simboli koji će biti u funkciji etničkih ili nacionalističkih ciljeva. To je bio slučaj sa katolicima i protestantima u Severnoj Irskoj⁴⁹ i Hindu nacionalistima u Indiji⁵⁰. U oba slučaja, religija je poslužila kao sredstvo za homogenizaciju masa u cilju ostvarivanja separatističkih zahteva. Prevedhodno, etnonacionalistički pokret nastojao je da dodatno motiviše svoje pripadnike pozivajući se i na različitu religiju. Na taj način, osa sukoba dobila je dve dimenzije, što je ojačalo separatističke zahteve i produbilo konflikt.

---

⁴⁹ Sukob je, pre svega, imao političku pozadinu, ali je takođe imao etničku ili versku dimenziju. Ključna pitanja su bili ustavni status Severne Irske i odnos između dve glavne zajednice. Unionisti, koji su većinom protestanti, isticali su zahteve da Severna Irka ostane u Ujedinjenom Kraljevstvu, dok su se irski nacionalisti i republikanci, koji su većinom katolici, zalagali za ujedinjenje sa Republikom Irskom. Jenkins Richard. *Rethinking Ethnicity: Arguments and Explorations*. SAGE Publications, 1997, pp. 120–121.

⁵⁰ Većina Hindu nacionalista ne prihvata sekularizam i zalaže se za Hindutvu, ideologiju koja definiše indijsku kulturu i politiku u okviru hindu verskih vrednosti. Ova ideologija je dovela do netolerancije i sukoba sa verskim manjinama, posebno muslimanima i hrišćanima, što je rezultiralo velikim brojem nasilnih antimuslimanskih i antihrišćanskih napada, pre svega uništenjem džamije 1992. godine koja se nalazila na navodnom Hindu svetom mestu, antimuslimanskom pogromu 2002. godine u zapadnoj državi Gujarat i paljenje crkava u istočnoj državi Orisa u 2008. godini. Hindu nacionalisti pravdaju nasilje kao preventivne mere protiv zajednica koje predstavljaju opasnost za hinduizam. Soherwordi, Syed Hussain Shaheed, "Hindu Nationalism and the Political role of Hindu Women: Ideology as a Factor", *A Research Journal of South Asian Studies*, Vol. 28, No. 1, pp. 61–69.

Da li će religijske grupe živeti u miroljubivoj koegzistenciji ili će se sukobiti u velikoj meri zavisi i od medija. Način na koji mediji izveštavaju o sukobima i kontekstu dešavanja sukoba dodatno mogu produbiti i proširiti sukob. „Naši stavovi prema tim slikama (sukoba), naša definicija, njihova značenja – naše prepoznavanje njihovih stvarnosti – zavise u velikoj meri o tome šta su mediji izabrali, saopštili, na koji način oblikovali i interpretirali.”⁵¹ Praksa medijskih kuća je da religiju neretko prikazuju kao izvor konflikta i mobilizacionu snagu ekstremista. Opasnost od izveštavanja u realnom vremenu ne ostavlja vreme za racionalno razmišljanje i prosuđivanje, već je sve podređeno emocijama. „Tiranija realnoga vremena zahteva trenutne odluke koje ne dopuštaju odlaganje i vaganje argumenata. Ono što je u osnovi ugroženo jeste ljudski razum, a posledično čovek u svojoj vlastitoj biti.”⁵² Global Media (*Global Media*) je posvetila značajnu pažnju religiji kao izvoru sukoba, ali ne i religiji kao značajnom činiocu u uspostavljanja mira.⁵³ Insistiranje na religiji, kao uzroku sukoba, i izveštavanje o zločinima religijskih ekstremista, generiše međureligijski strah i neprijateljstvo i stvara antagonizam i nepoverenje različitih religijskih grupa. Takođe, medijsko izveštavanje o religijskim sukobima ima tendenciju da se javno mnjenje dovede u zabludu, a ne da mu se objektivno objasni razlog izbijanja sukoba, i ko su sukobljenje strane. Potreba za senzacionalizmom i uredničkom politikom, koja zavisi od krupnog kapitala, nadvladala je potrebu za objektivnim i nepristrasnim izveštavanjima koja bi, u daleko većoj meri, doprinela smirivanju tenzija ili prekida sukoba. Prikrivanje pravih ciljeva i razloga za uspostavljanje saveza između religijskih grupa protiv drugih saveza pojačava polarizaciju i produbljuje jaz suprotstavljenih grupa. Što je dublji jaz između „nas” i „njih” stvara se sve veći prostor za fundamentaliste i ekstremiste koji će povesti svoje pristalice u bespoštednu borbu protiv neprijatelja, koji teži da ih uništi ili izvrši genocid nad njima.

ZAKLJUČAK

Religija se u savremenom svetu doživljava, pre svega, kao inherentno konfliktna, ali to ne mora biti tako. Stoga, delimično rešenje je da se promoviše povećanje svesti pozitivne izgradnje mira i pomirenja. Naime, fokus treba da bude na primerima kada je religija odigrala značajnu ulogu u razrešenju problema suko-

---

⁵¹ Simon Cottle, *Global Crisis Reporting: Journalism in the Global Age*, Open University Press, Maidenhead, 2009, p. 131.

⁵² Branko Klun, „Rat i mediji – etički izazovi na kraju veka”, *Medijska istraživanja*, Vol. 6, br. 1, str. 75–78.

⁵³ Jordan Robert Roth, „Conflict Framing: The Effect of Media and Culture on Foreign Policy”, *Global Security Studies*, Vol. 3, No. 1.

bljenih strana i uticala na obustavu konflikata. Na duže staze, preventivno delovanje u religijskim sukobima može se postići upoznavanjem sa vrednostima i običajima drugih religijskih grupa. U tom kontekstu, neophodno je osposobiti sukobljene strane da same reše konflikt. Međureligijski dijalog bi bio koristan na svim nivoima i u svim segmentima religijskih zajednica. Tamo gde postoji tišina i nerazumevanje između religijskih grupa, mogućnost izbijanja latentnih sukoba je velika, dok se učenjem o drugim religijama ostvaruje značajan napredak u smanjenju rizika od izbijanja sukoba. Potrebno je prvo, u trenutnoj situaciji, razumeti položaj aktera i njihovog ponašanja, tj. njihove protivrečnosti. Neophodno je razumeti i pozadinu sukoba, ne samo sadašnjost. Upoznati se sa njihovim podsvesnim pretpostavkama, stavovima i ciljevima, i njihovim sagledavanjem budućih ciljeva. Na osnovu iznetih ciljeva i stavova, kao i upoznavanjem sa korenima sukoba i načinom na koje sukobljene strane sagledavaju buduće događaje, neophodno je formulisati zajedničke ciljeve. Konstrukcija novih stavova, pretpostavki i ciljeva vodi ka stvaranju novih ponašanja, razumevanja i konstrukciji plana za razrešenje trenutnog sukoba.

Upoznavanje sa drugim religijama, kulturom i običajima drugih zajednica ne znači konverziju u drugu religijsku grupu, već omogućava razumevanje i poštovanje drukčije religije. Komunikacija i ophođenje prema drugima u duhu poniznosti i samokritičnosti predstavljalo bi najbolji model preventivnog delovanja u sukobima.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Adel, Gholamali Haddad, Elmi Mohamad Jafar, Rad Hassan Taromi, *Muslim organizations in the twentieth century*, EWI Press Ltd, London, 2012, pp. 59–77.
- [2] Allport, Gordon, *A Handbook of Social Psychology*, Clark University Press, Worcester, 1935, pp. 789–844.
- [3] Blanchard, Ben, “Chinese police clash with protesters over cross removal”, *Reuters*, 21 July 2014, pp. 7–8.
- [4] Brubaker, Rogers, Frederick Cooper, “Beyond identity”, *Theory and society*, Vol. 29, No. 1, p. 449.
- [5] Cottle, Simon, *Global Crisis Reporting: Journalism in the Global Age*, Open University Press, Maidenhead, 2009, p.131.
- [6] Fletcher, Holly, *Egyptian Islamic Jihad*, Council on foreign relations, Washington, D.C, 2008; Available from: <http://www.cfr.org/egypt/egyptian-islamic-jihad/p16376> (Accessed 8 September 2014).
- [7] Gleditsch, Nils, “Armed Conflict 1946–2001: A New Dataset”, *Journal of Peace Research*, Vol. 39, No. 5, September 2002, str. 619.
- [8] Jenkins, Richard, “Rethinking Ethnicity: Argument and Explorations” *SAGE Publications*, 1997, pp. 120–121.

- [9] Juergensmeyer, Mark, *Terror in the Mind of God: The Global Rise of Religious Violence*, University of California, Berkeley, 2000, pp. 165–172.
- [10] Lindqvist, Sven, *Exterminate all the brutes*, Granta, London, 1998.
- [11] Mitchell, Thomas, *Native VS. Settle*, Greenwood Press, Westport, 2000.
- [12] Patterson, Eric, *Sudan: Race and Religion in Civil War*, Berkley Center for Religion, Peace & World Affairs, Georgetown University, Washington, D. C.; Available from: [http:// repository.berkeleycenter.georgetown.edu/130801B-CSudanRaceReligionCivilWar.pdf](http://repository.berkeleycenter.georgetown.edu/130801B-CSudanRaceReligionCivilWar.pdf) (Accessed 3 September 2014).
- [13] Roth Jordan Robert, "Conflict Framing: The Effect of Media and Culture on Foreign Policy", *Global Security Studies*, Vol. 3, No. 1, 2012.
- [14] Schmid, Alex, *Western responses to Terrorism*, Academi presss, Hollandia, 1997, pp. 138–139.
- [15] Shaheed, Soherwordi, Hussain Syed, "Hindu Nationalism and the Political role of Hindu Women: Ideology as a Factor", *A Research Journal of South Asian Studies*, Vol. 28, No. 1 (January–June 2013). pp. 61–69.
- [16] Singh, Ajit Kumar, *Eelam War IV: Imminent End*, Institute for Conflict Management; Available from: [http://www.southasian outlook.com/issues / 2009/march/sri_lanka_eelam_war_IV_imminent_end.html](http://www.southasian_outlook.com/issues / 2009/march/sri_lanka_eelam_war_IV_imminent_end.html) (Accessed 3 September 2014).
- [17] Smock, David, "Religion in World Affairs: Its Role in Conflict and Peace", *Peace works*, 10 February 2011; Available from: <http://www.usip.org/sites/default/files/sr201.pdf> (Accessed 7. october 2014)
- [18] Benedikt, Anderson, *Nacija: zamišljena zajednica*, Biblioteka Episteme Plato, Beograd, 1998.
- [19] Vent, Aleksandar, *Društvena teorija međunarodne politike*, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2014
- [20] Vidojević, Zoran, *Društveni sukobi od klasnih do ratnih*, Institut za novinarstvo, Beograd, 1993.
- [21] Vuletić, Vladimir, „Globalizacija proces ili projekat”, *Nova srpska politička misao*, Nova edicija, Vol. VII, br. 3–4, str. 91.
- [22] Galtung, Johan, *Mirnim sredstvima do mira*, JP Službeni glasnik, Beograd, 2009.
- [23] Golubović, Zagorka, *Ja i drugi*, Republika, Beograd, 1999.
- [24] Danon, Kadik, *Zbirka pojmova iz Judaizma*, Quatro Pres, Beograd, 1996,
- [25] Jevtić, Miroljub, „Verski činilac u savremenim balkanskim odnosima”, *Zbornik Savremeni procesi i odnosi na Balkanu*, Fakultet političkih nauka i IMPp, Beograd, 1997, str. 305–306.
- [26] Jevtić, Miroljub, *Politikologija religije*, Centar za proučavanje religije i versku toleranciju, Beograd, 2009.
- [27] Klun, Branko, „Rat i mediji – etički izazovi na kraju veka”, *Medijska istraživanja*, Vol. 6, br. 1, str. 75–78.

- [28] Kočović, Dragoslav, „Socijalne vrednosti u filozofiji budizma”, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, Vol. 6, br. 7, str. 168.
- [29] Ling, Trevor, *Istorija religije Istoka i Zapada*, Srpska književna zadruga, Beograd, 2000.
- [30] Milašinović, Radomir, Milašinović Srđan, Putnik Nenad, *Teorija konflikata*, Univerzitet u Beogradu – Fakultet bezbednosti, Beograd, 2012.
- [31] Mirolović, Vlah, *Neki aspekti socijalnih sukoba*, Napredak, Zagreb, 2004.
- [32] Pečujlić, Miroslav, *Globalizacija – dva lika sveta*, Gutenbergova galaksija, Beograd, 2002.
- [33] Simeunović, Dragan, *Terorizam*, Pravni fakultet u Beogradu, Biblioteka Krimen, Beograd, 2009.
- [34] Simić, Dragan, *Nauka o bezbednosti*, Službeni list SRJ, Beograd, 2002.
- [35] Tepšić, Goran, Džuverović Nemanja, „Teorija rešavanja sukoba: osnovni koncepti i paradigme”, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, Vol. 5, br. 6, str. 362–363.
- [36] Habermas, Jürgen, *Postnacionalna konstelacija*, Otkrovenje, Beograd, 2002.
- [37] Hantington, Semjuel, *Sukob civilizacija*, CID, Podgorica, 2000, str. 158–197.
- [38] Šušnjić, Đuro, *Znati i verovati*, Čigoja, Beograd, 1995.

Vladislav Stefanović

THE ROLE OF RELIGION IN CONFLICTS: INITIATOR OR CATALYST OF THE CONFLICT

Abstract

The author tries to explain the role of religion in conflicts, with reference to certain countries with the majority Muslim population. Author proceeds from the hypothesis that religion can accelerate the conflict and constitute an obstacle to a peaceful solution to the conflict, but also the means to a peaceful resolution of the conflict. Is religion would initiate conflict or serve as a means for a peaceful settlement of the conflict depends on the concrete historical situation and on how the religion mediates to society and the individual. In the first part of study the author presents the basic concepts of conflict and types of conflict, the second part is focused on the analysis and conceptual definition of religion and the relationship between religion and politics, the third part examines contemporary religious conflicts. In conclusion, the author endeavors to provide a possible framework for overcoming religious intolerance and preventive action among religious groups.

Key words:

conflict, religion, identity, extremism, nationalism.

Mirjana Šmitran*

Mogućnosti primjene direktne demokratije u Bosni i Hercegovini

Apstrakt

Rad se bavi pitanjem mogućnosti primjene direktne demokratije u Bosni i Hercegovini. Prvi dio rada posvećen je određivanju pojma direktne demokratije, kao i definisanju osnovnih oblika u kojima se ona može javiti, te njejoj eventualnoj zastupljenosti u Bosni i Hercegovini. U drugom dijelu rada analizira se mogućnost primjene direktne demokratije u Bosni i Hercegovini, kao i prednosti i nedostaci koji bi proizilazili iz njene primjene.

Ključne riječi:

direktna demokratija, primjena, prednosti, nedostaci, Bosna i Hercegovina.

UVOD

Učešće građana u javnom životu jedno je od osnovnih preduslova za uspostavljanje direktne demokratije. Direktna demokratija vraća autoritet narodu i čini ga odgovornijim. Instituti direktne demokratije – plebiscit, referendum, narodna inicijativa, narodni veto i dr. – regulisani su ustavima država u kojima se primjenjuju. „Neke od najstabilnijih i najstarijih predstavničkih demokratija poznaju ustavno-pravno regulisanje neposredne demokratije. Takav slučaj je sa zemljama kao što su: Švajcarska, SAD, Italija, Irska, Australija.”¹

---

* micca88@teol.net

¹ Goran Marković, *Demokratija i Ustav Bosne i Hercegovine. Studija o neposrednoj demokratiji i radničkoj participaciji u BiH sa prijedlozima amandmana na Ustav Bosne i Hercegovine*, 2009, str. 5; Dostupno na: <http://direktnademokratija.net/document/ddstudija.doc> (Pristupljeno 10. 12. 2013).

Ustav Bosne i Hercegovine poznaje model konsocijacijske demokratije. Konsocijacijska demokratija karakteristična je za duboko podijeljena društva, a njena suština počiva na konsenzusu elita podijeljenog društva oko državnosti i državnog uređenja. S obzirom na činjenicu da je Ustav Bosne i Hercegovine akt međunarodnog prava (Aneks IV Dejtonskog mirovnog sporazuma), čijem donošenju je prethodio građanski rat, u momentu njegovog donošenja (1995. godine) nije postojao „bazični konsenzus” političkih elita, pa je voljom inostranih faktora i mehanizmima fizičke sile postignut „konsenzus”, odnosno „iznuđeni pristanak”, što bi značilo da je Bosni i Hercegovini konsocijacijska demokratija nametnuta spolja. „A taj ‘bazični konsenzus’ o želji da se živi u zajedničkoj državi logički prethodi ‘proceduralnom konsenzusu’, odnosno dogovoru na koji način se odlučuje o konkretnim pitanjima koje nameće zajednički život. Bazični konsenzus mora da prethodi proceduralnom, ali malo vrijedi bez njega.”² Osnovna nelogičnost konsocijalizma u Bosni i Hercegovini je u postojanju proceduralnog, ali ne i bazičnog konsenzusa. Iako ima sve mehanizme konsocijacijski oblikovanog sistema (podjela vlasti, pravo veta, proporcionalna zastupljenost), Bosna i Hercegovina nema najosnovniju logiku za njihovu primjenu, a to je „bazični konsenzus”. Upravo je nepostojanje „bazičnog konsenzusa” glavni razlog dugog procesa usaglašavanja do postizanja proceduralnog konsenzusa, a to je ujedno i najveća manjkavost konsocijacijske demokratije u Bosni i Hercegovini. S obzirom na to da se konsocijacijski model nije baš pokazao kao uspješan postavlja se pitanje da li bi neki drugi model demokratije mogao biti riješenje za Bosnu i Hercegovinu? Da li bi to mogla biti direktna demokratija?

DIREKTNA DEMOKRATIJA

Pod direktnom/neposrednom demokratijom podrazumijevaju se određene ustavom i zakonom zagarantovane forme odlučivanja građana. „Neposredna demokratija znači da građani sami, bez posredovanja političkih elita i van predstavničkih institucija, kakav je parlament, učestvuju u donošenju političkih odluka i/ili usvajanju ili izmjenama pravnih akata domaćeg prava do međunarodnih ugovora čiji je potpisnik njihova država.”³

Najznačajniji oblici direktne/neposredne demokratije su: plebiscit, referendum, narodna inicijativa, narodni veto i zborovi građana.

Plebiscit je oblik direktne/neposredne demokratije kojim se iskazuje narodna volja o nekom bitnom pitanju putem izjašnjavanja u kojem učestvuju

---

² Nenad Kecmanović, *Elementi vladavine: studije iz političke teorije*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2011, str. 58.

³ Isto, str. 2.

svi građani sa biračkim pravom. Predmet plebiscita može biti: oblik vladavine, pripajanje ili odvajanje teritorije, povjerenje šefu države. Za razliku od referenduma koji se može održavati često i na više nivoa, plebiscit se održava rijetko i samo na dva nivoa – državnom i međunarodnom.

Referendum je najrasprostranjeniji oblik direktne/neposredne demokratije pod kojim „se podrazumijeva neposredno glasanje svih građana koji imaju biračko pravo o prihvatanju ili odbacivanju ustavnog, zakonskog ili nekog drugog opšteg akta ili drugog bitnog političkog ili ekonomskog pitanja”.⁴

Narodna/građanska inicijativa je oblik direktne/neposredne demokratije koji omogućuje određenom broju građana da podnesu prijedlog za promjenu ustava, donošenje ili promjenu zakona ili nekog drugog opšteg akta.

Narodni veto je najblaži oblik učešća građana u zakonodavnoj vlasti. Njime građani ukidaju važenje postojećeg zakona ili nekog drugog opšteg pravnog akta.

Pod zborovima (skupštinama) građana podrazumijeva se oblik direktne/neposredne koji se može realizovati samo „u malim političko-teritorijalnim jedinicama u kojima se svi građani mogu okupiti na jednom mjestu i odlučivati o tačno određenim pitanjima”.⁵

IMA LI DIREKTNE DEMOKRATIJE U BOSNI I HERCEGOVINI

Bosna i Hercegovina

Ustav Bosne i Hercegovine⁶ ne predviđa nijedan oblik neposrednog učešća građana u odlučivanju. Okolnosti u kojima je Ustav donesen uticale su na ustavotvorce da u prvi plan stave udovoljavanje interesa nacionalnih političkih elita, a da građane ostave po strani. S obzirom na to da je Ustav Bosne i Hercegovine sastavni dio Opšteg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini (Aneks IV Dejtonskog mirovnog sporazuma), u vrijeme njegovog donošenja, prioritet

---

⁴ Rajko Kuzmanović, *Ustavno pravo*, Pravni fakultet, Banja Luka, treće izdanje, 2002, str. 248.

⁵ Goran Marković, *Demokratija i Ustav Bosne i Hercegovine. Studija o neposrednoj demokratiji i radničkoj participaciji u BiH sa prijedlozima amandmana na Ustav Bosne i Hercegovine*, nav. djelo, str. 4.

⁶ Ustav Bosne i Hercegovine dostupan je na [www.ccbh.ba/public down/USTAV_BOSNE_I_HERCEGOVINE_bos.pdf](http://www.ccbh.ba/public_down/USTAV_BOSNE_I_HERCEGOVINE_bos.pdf) (Pristupljeno 13. 12. 2016).

je bio omogućiti „minimalne uslove za funkcionisanje države i donošenje odluka”⁷ jer su njeno društvo činila tri neprijateljski nastrojena naroda.

Federacija Bosne i Hercegovine

Kao ni Ustav Bosne i Hercegovine, tako i Ustav Federacije Bosne i Hercegovine⁸ ne poznaje institute direktne/neposredne demokratije na nivou ovog entiteta. Što se kantonalnog nivoa tiče, referendum kao institut direktne demokratije zastupljen je jedino u Zapadnohercegovačkom kantonu, dok je ustavom ovog kantona primjena ostalih instituta direktne demokratije propisana samo na lokalnom nivou. Kantonalnim ustavima garantovana je primjena direktne demokratije na lokalnom nivou u još tri kantona Federacije Bosne i Hercegovine – Bosansko-podrinjskom, Tuzlanskom i Kantonu Sarajevo.

Članom 26. stav 1.m) i Članom 26.a Ustava Zapadnohercegovačkog kantona⁹ garantovana je primjena referenduma na kantonalnom nivou u ovom Kantonu.

Član 26. stav 1.m) Ustava Zapadnohercegovačkog kantona¹⁰ glasi:

Skupština:

[...]

m) raspisuje referendum.

Član 26.a Ustava Zapadnohercegovačkog kantona¹¹ glasi:

Skupština Županije može donositi odluke na temelju izjašnjenja građana na referendumu.

Na referendumu se odlučuje većinom glasača koji su glasovali, uz uvjet da je referendumu pristupila većina od ukupnog broja glasača u Županiji.

Odluka donesena na referendumu obvezatna je.

⁷ Goran Marković, *Demokratija i Ustav Bosne i Hercegovine. Studija o neposrednoj demokratiji i radničkoj participaciji u BiH sa prijedlozima amandmana na Ustav Bosne i Hercegovine*, nav. djelo, str. 10.

⁸ Ustav Federacije Bosne i Hercegovine dostupan je na http://skupstinabd.ba/ustavi/f/ustav_federacije_bosne_i_hercegovine.pdf (Pristupljeno 13. 12. 2016).

⁹ Ustav Zapadnohercegovačkog kantona i Amandmani na njega dostupni su na www.skupstina-zzh.ba/opsirnije.asp (Pristupljeno 03. 01. 2017). Ustav Zapadnohercegovačkog kantona moguće je pronaći jedino na hrvatskom jeziku, pa zbog toga u citiranom dijelu njegovog teksta stoji „Županija”, a ne „Kanton”.

¹⁰ Amandman XVIII na Ustav Zapadnohercegovačkog kantona.

¹¹ Amandman XIX na Ustav Zapadnohercegovačkog kantona.

Za razliku od kantonalnog nivoa, gde je referendum jedini garantovani institut direktne demokratije, na lokalnom nivou u Zapadnohercegovačkom kantonu su, pored referenduma, garantovani i zborovi građana i građanska inicijativa, a sve ovo regulisano je Članom 58.a Ustava Zapadnohercegovačkog kantona¹², koji glasi:

Građani mogu izravno odlučiti o poslovima od interesa i značaja za lokalno pučanstvo referendumom i zborom građana, sukladno zakonu i statutu općine ili grada.

Građani imaju pravo podnijeti građanski poticaj za rješavanje određenih pitanja sukladno zakonu.

Građani imaju pravo, sukladno zakonu i statutu općine ili grada, osnivati i druge oblike mjesne samouprave.

Pored Zapadnohercegovačkog kantona i Bosansko-podrinjski kanton Goražde, Tuzlanski kanton i Kanton Sarajevo ustavom su regulisali primjenu određenih instituta direktne demokratije na lokalnom nivou na svojoj teritoriji.

Članom 50. stav 2. i Članom 58. stav 2. Ustava Bosansko-podrinjskog kantona Goražde¹³ propisana je primjena referenduma kao instituta direktne demokratije na nivou lokalnih zajednica u navedenom kantonu.

Član 50. stav 2. Ustava Bosansko-podrinjskog kantona Goražde glasi:

Broj i teritorijalni obuhvat općina određuje se zakonom Federacije. U postupku obrazovanja općina obavezno je pribavljati mišljenje građana putem referenduma, na dijelu Kantona koji se želi organizirati u posebnu općinu, u skladu sa odlukom o jedinstvenim kriterijima za konstituisanje novih općina ili izmjenu granica postojećih općina u Federaciji Bosne i Hercegovine.

Član 58. stav 2. Ustava Bosansko-podrinjskog kantona Goražde glasi:

Sistem javnih prihoda na području Kantona je jedinstven. Općine ne mogu uvoditi nikakve druge poreze ili druge izvore prihoda, izuzev ako se radi o projektima za čije se finansiranje građani na području općine izjasne posebno putem referenduma. Ostvareni prihodi na području Kantona se raspoređuju Kantonu i općinama srazmjerno nivou njihovog ostvarivanja

¹² Amandman IX na Ustav Zapadnohercegovačkog kantona.

¹³ Ustav Bosansko-podrinjskog kantona Goražde dostupan je na www.bpkg.gov.ba/zakoni/ustav_bpk_gorazde.pdf (Pristupljeno 03. 01. 2017).

na pojedinim općinama, te prema drugim kriterijumima utvrđenim propisom Kantona.

Ustav Tuzlanskog kantona¹⁴ u svom Članu 68. propisuje primjenu instituta direktne demokratije – referendum, zbora građana i građanske (narodne) inicijative na području opština i gradova koje čine teritoriju navedenog kantona.

Član 68. Ustava Tuzlanskog kantona glasi:

Građani mogu neposredno odlučivati o poslovima od interesa i značaja za lokalno stanovništvo putem referenduma i zbora građana u skladu sa zakonom i statutom opštine ili grada.

Građani imaju pravo da podnesu građansku inicijativu za rešavanje određenih pitanja u skladu sa zakonom.

Građani imaju pravo da, u skladu sa zakonom i statutom opštine ili grada, osnivaju i druge oblike mesne samouprave.

Referendum, kao institut direktne demokratije na lokalnom nivou, zastupljen je i u Kantonu Sarajevo. Njegova primjena je garantovana Članom 35. i Članom 38. stav 2. Ustava Kantona Sarajevo¹⁵.

Član 35. Ustava Kantona Sarajevo glasi:

Na području Kantona obrazuje se više općina kao jedinica lokalne samouprave, sukladno Evropskoj povelji o lokalnoj samoupravi i zakonu i drugim propisima Federacije.

Broj i teritorijalni obuhvat općina određuje se propisima koje donosi Skupština. U postupku obrazovanja općina, obavezno je pribavljanje mišljenja građana, putem referenduma na dijelu Kantona koji se želi organizirati u posebnu općinu.

Član 38. stav 2. Ustava Kantona Sarajevo glasi:

Općine ne mogu uvoditi nikakve druge poreze ili druge izvore prihoda, izuzev ako se radi o projektima za čije finansiranje se građani na području općine izjasne posebno, putem referenduma. Ostvareni prihodi na području Kantona se raspoređuju Kantonu i općinama srazmjerno nivou njihovog

---

¹⁴ Ustav Tuzlanskog kantona dostupan je na www.vladatk.kim.ba/ustav-tk (Pristupljeno 04. 01. 2017).

¹⁵ Ustav Kantona Sarajevo dostupan je na skupstina.ks.gov.ba/sites/skupstina.ks.gov.ba/files/Ustavkantona_0.pdf (Pristupljeno 04. 01. 2017).

ostvarivanja na pojedinim općinama, te prema drugim kriterijumima utvrđenim propisom Kantona.

Za razliku od pomenuta četiri kantona, u kojima je kantonalnim ustavi-
ma garantovan neki od oblika direktne demokratije, u preostalih šest kantona
Federacije Bosne i Hercegovine to nije slučaj. Tu spadaju: Unsko-sanski kan-
ton¹⁶, Posavski kanton¹⁷, Zeničko-dobojski kanton¹⁸, Srednjobosanski kan-
ton¹⁹, Hercegovačko-neretvanski kanton²⁰ i Kanton 10²¹. Međutim, zastuplje-
nost direktne demokratije na lokalnom nivou na čitavoj teritoriji Federacije
Bosne i Hercegovine garantovana je Članom 43. Zakona o principima lokalne
samouprave u Federaciji Bosne i Hercegovine²².

Član 43. Zakona o principima lokalne samouprave u Federaciji Bosne i
Hercegovine glasi:

*Građani neposredno odlučuju o pitanjima iz nadležnosti organa jedinica
lokalne samouprave putem referenduma, mjesnog zbora građana i drugih
oblika neposrednog izjašnjavanja.*

*Postupak i procedure neposrednog odlučivanja građana iz samoupravnog
djelokruga jedinica lokalne samouprave uređuju se zakonom i statutom.*

*Svoje prijedloge građani podnose putem građanske inicijative, udru-
ženja građana, nevladinih organizacija, kao i na drugi način utvrđen
statutom.*

*Jedinice lokalne samouprave mogu uvoditi bilo koje druge mehanizme
participatorne demokratije koji nisu zabranjeni zakonom.*

---

¹⁶ Ustav Unsko-sanskog kantona dostupan je na vladausk.ba/dokumenti/ustav.pdf
(Pristupljeno 05. 01. 2017).

¹⁷ Ustav Posavskog kantona dostupan je na [www.zupanijaposavska.ba/ustav-zupa-
nije-posavske](http://www.zupanijaposavska.ba/ustav-zupa-nije-posavske) (Pristupljeno 05. 01. 2017).

¹⁸ Ustav Zeničko-dobojskog kantona dostupan je na [www.zdk.ba/budzet/item/158-
ustav-zenicko-dobojskog-kantona](http://www.zdk.ba/budzet/item/158-ustav-zenicko-dobojskog-kantona) (Pristupljeno 06. 01. 2017).

¹⁹ Ustav Srednjobosanskog kantona dostupan je na www.sbk-ksb.gov.ba/index.php
(Pristupljeno 06. 01. 2017).

²⁰ Ustav Hercegovačko-neretvanskog kantona dostupan je na [www.vlada-hnz-k.ba/
bd/ustav/ustav-hnk](http://www.vlada-hnz-k.ba/bd/ustav/ustav-hnk) (Pristupljeno 08. 01. 2017).

²¹ Ustav Kantona 10 dostupan je na [http://www.vladahbz.com/sadrzaj/dokumenti/
ministarstvo-pravosuda-i-uprave/Propisi%20dodatni%20u%202015.%20god/Usta
v%20procisceni%20tekst%20i%20amandmani..pdf](http://www.vladahbz.com/sadrzaj/dokumenti/ministarstvo-pravosuda-i-uprave/Propisi%20dodatni%20u%202015.%20god/Ustav%20procisceni%20tekst%20i%20amandmani..pdf) (Pristupljeno 09. 01. 2017).

²² Zakon o principima lokalne samouprave u Federaciji Bosne i Hercegovine dostu-
pan je na <http://www.fbihvlada.gov.ba/bosanski/zakoni/2006/zakoni/34bos.htm>
(Pristupljeno 09. 01. 2017).

Prema Članu 44. Zakona o principima lokalne samouprave u Federaciji Bosne i Hercegovine, *referendum se može raspisati radi odlučivanja o promjeni statuta, o prijedlogu općeg akta ili drugih pitanja iz organa jedinica lokalne samouprave, kao i o drugim pitanjima određenim zakonom i statutom. Odluka donesena na referendumu obavezna je za vijeće jedinice lokalne samouprave.*

Građanska inicijativa regulisana je Članom 45. Zakona o principima lokalne samouprave u Federaciji Bosne i Hercegovine, a navedeni član glasi:

Građani imaju pravo organu jedinice lokalne samouprave podnositi inicijative za donošenje određenog akta ili rješavanje određenog pitanja iz njegovog djelokruga.

O inicijativi iz stava 1. ovog člana vijeće mora raspravljati ako ga potpisom podrži određeni broj građana upisanih u birački spisak jedinice lokalne samouprave, što se utvrđuje statutom.

Ovaj broj neće biti veći od 5% ukupnog broja građana upisanih u birački spisak.

U Članu 46. Zakona o principima lokalne samouprave u Federaciji Bosne i Hercegovine stoji:

Organi jedinica lokalne samouprave dužni su omogućiti građanima i pravnim licima podnošenje podnesaka i pritužbi na svoj rad, kao i na rad njihovih institucija i tijela, te na nepravilan odnos zaposlenih u tim tijelima kada im se obraćaju radi ostvarivanja svojih prava i interesa ili izvršavanja svojih građanskih dužnosti.

Na podnesene podneske i pritužbe organi jedinica lokalne samouprave dužni su građanima i pravnim licima dati odgovor u roku od 30 dana od dana podnošenja prigovora ili podnesaka.

I pored toga što su formalno garantovani, instituti direktne demokratije nisu u stvarnosti zaživjeli na prostoru lokalnih zajednica u Federaciji Bosne i Hercegovine. Mali broj lokalnih referenduma održanih na teritoriji Frderacije Bosne i Hercegovine snažan je pokazatelj nedovoljne informisanosti i zainteresovanosti građana za mogućnostima ostvarivanja određenih prava kroz oblike direktne demokratije. Do sada se najčešće na lokalnim referendumima u Federaciji Bosne i Hercegovine odlučivalo o opozivu načelika pojedinih lokalnih zajednica. Takvi referendumi održani su 2010. godine u Bosanskom Grahovu²³,

---

²³ <http://www.balkaniyum.tv/bih/vijesti/34300.shtml> (Pristupljeno 24. 01. 2017).

Donjem Vakufu²⁴ i Usori²⁵, 2013. godine u Banovićima²⁶ i 2015. godine u Bosanskom Grahovu²⁷. Referendum koji se nije odnosio na opoziv načelnika održan je 2003. godine, neposredno prije ukidanja šest mostarskih opština i ujedinjenja grada Mostara, u tadašnjoj opštini Mostar Sjever. Ovaj referendum odnosio se na pitanje daljnog statusa opštine Mostar Sjever kao jedinice lokalne samouprave.²⁸ Interesantan primjer referenduma nalazimo u opštini Kalesija. Naime, u junu 2013. godine se u naseljenom mjestu Brdo koje pripada mjesnoj zajednici Miljanovci, na području opštine Kalesija, održao referendum o izdvajanju zaseoka Brdo iz mjesne zajednice Miljanovci i pripajanja susjednoj mjesnoj zajednici Sarači – Lipovice²⁹. Navedeni primjer dobar je pokazatelj kako direktna demokratija funkcionise u maloj lokalnoj sredini i da je upravo najniži nivo lokalne vlasti mjesto na kojem treba da se počne sa njenom primjenom, da bi se u dogledno vrijeme mogli stvarati uslovi za njeno ostvarivanje na višim nivoima vlasti.

Republika Srpska

Za razliku od Federacije Bosne i Hercegovine u Republici Srpskoj su određeni instituti direktne demokratije, pored lokalnog, zastupljeni i na nivou entiteta. Naime, Ustav Republike Srpske³⁰ predviđa dva oblika neposrednog učesća građana u odlučivanju, a to su referendum i narodna inicijativa.

---

²⁴ <http://www.mojportal.ba/novost/64320/huso-susic-ostaje-na-celu-donjeg-vaku-fa> (Pristupljeno 24. 01. 2017).

²⁵ <http://www.infobiro.ba/article/708995> (Pristupljeno 25. 01. 2017).

²⁶ <http://tip.ba/2013/10/12/u-banovicima-referendum-gradani-odlucuju-o-sudbini-nacelnika/> (Pristupljeno 25. 01. 2017).

²⁷ <http://www.avaz.ba/clanak/191680/rezultati-glasanja-u-bosanskom-grahovu-vecina-izglasala-nepovjerenje-urosu-makicu?url=clanak/191680/rezultati-glasanja-u-bosanskom-grahovu-vecina-izglasala-nepovjerenje-urosu-makicu> (Pristupljeno 26. 01. 2017).

²⁸ <http://www.index.hr/vijesti/clanak/referendum-u-vecinski-bosnjackoj-opcini-sje-ver-u-mostaru/170517.aspx?mobile=false> (Pristupljeno 26. 01. 2017).

²⁹ <http://www.ntv.ba/referendum-u-miljanovcima-kod-kalesije-brdo-se-otcijepilo-od-miljanovaca/> (Pristupljeno 27. 01. 2017).

³⁰ Ustav Republike Srpske dostupan je na http://www.narodnaskupstinars.net/sites/default/files/upload/dokumenti/ustav/cir/ustav_republike_srpske.pdf (Pristupljeno 13. 12. 2016).

U Članu 2. stav 2. Ustava Republike Srpske stoji:

Sporazum o promjeni međuentitetske linije razgraničenja između Republike Srpske i Federacije Bosne i Hercegovine može se iznijeti na potvrdu putem referenduma u Republici.

Prema Članu 70. tačka 5. Ustava Republike Srpske, referendum na nivou Republike Srpske raspisuje Narodna skupština Republike Srpske, dok prema Članu 77, *Narodna skupština može odlučiti da o pojedinim pitanjima iz svoje nadležnosti odluku donese nakon prethodnog izjašnjanja građana na referendumu.* Narodna skupština Republike Srpske je usvojila i Zakon o referendumu i građanskoj inicijativi³¹, prema kojem može raspisati referendum o bilo kojem pitanju iz svoje nadležnosti. Referendum može biti prethodni ili naknadni dok je odluka donesena na njemu obavezujuća.

Prema Članu 10. stav 1. Zakona o referendumu i građanskoj inicijativi, *Narodna skupština odluku o raspisivanju republičkog referenduma donosi većinom glasova ukupnog broja narodnih poslanika, dok u stavu 2. istog Člana stoji da prijedlog za raspisivanje republičkog referenduma mogu podnijeti predsjednik Republike, Vlada Republike Srpske, najmanje 30 narodnih poslanika ili najmanje 10.000 birača.*

Što se tiče građanske/narodne inicijative, ovaj institut direktne/neposredne demokratije regulisan je Članom 76. Ustava Republike Srpske, koji glasi:

Pravo predlaganja zakona, drugih propisa i opštih pravnih akata imaju predsjednik Republike, Vlada, svaki narodni poslanik ili najmanje 3.000 birača.

Ostvarivanje građanske inicijative na entitetskom nivou u Republici Srpskoj regulisano je i Članom 42. stav 1. Zakona o referendumu i građanskoj inicijativi, a navedeni Član glasi:

Ako se građanskom inicijativom traži promjena Ustava, zakona, drugih propisa i opštih akata iz nadležnosti Narodne skupštine lista potpisnika inicijative mora da sadrži najmanje 3.000 potpisa građana.

Pored republičkog, instituti direktne demokratije u Republici Srpskoj garantovani su i na nivou lokalnih zajednica – gradova i opština. Oblici

---

³¹ Zakon o referendumu u građanskoj inicijativi u Republici Srpskoj dostupan je na https://www.google.ba/search?client=opera&q=narodna+skupstina+republike+srpske+-+zakon+o+referendumu&sourceid=opera&ie=UTF-8&oe=UTF-8&gws_rd=cr&ei=mYGoWLC8NMntaKbyk5AE (Pristupljeno 11. 01. 2017).

neposrednog učešća građana u lokalnoj samoupravi propisani su Članom 106. Zakona o lokalnoj samoupravi Republike Srpske³².

Član 106. Zakona o lokalnoj samoupravi Republike Srpske glasi:

Oblici neposrednog učešća građana u lokalnoj samoupravi su:

- 1) referendum,
- 2) zbor građana,
- 3) građanska inicijativa,
- 4) mjesna zajednica,
- 5) sati građana u skupštinama i
- 6) drugi oblici učešća, u skladu sa zakonom.

Prema Članu 108. Zakona o lokalnoj samoupravi Republike Srpske, građani se izjašnjavaju na referendumu u skladu sa zakonom i statutom jedinice lokalne samouprave, dok u Članu 110. istog Zakona stoji:

(1) Građani jedinice lokalne samouprave pokreću građansku inicijativu za:

- 1) donošenje ili izmjenu statuta,
- 2) donošenje ili izmjenu akta kojim se određuje određeno pitanje iz samostalnog djelokruga i
- 3) raspisivanje referendumu.

Referendum i građanska inicijativa na lokalnom nivou u Republici Srpskoj propisani su i Zakonom o referendumu i građanskoj inicijativi. Prema Članu 10. stav 3. ovog Zakona, *Skupština opštine, odnosno grada odluku o raspisivanju opštinskog referendumu donosi većinom glasova ukupnog broja odbornika, dok u Članu 10. stav 4. stoji da prijedlog za raspisivanje opštinskog referendumu mogu podnijeti jedna trećina odbornika, načelnik, odnosno gradonačelnik, najmanje 10% birača upisanih u birački spisak opštine, odnosno grada ili 3.000 birača ako je u birački spisak opštine, odnosno grada upisano više od 30.000 birača.*

Ostvarivanje građanske inicijative na lokalnom nivou u Republici Srpskoj regulisano je Članom 42. stav 2. Zakona o referendumu i građanskoj inicijativi, a on glasi:

Ako se građanskom inicijativom traži promjena propisa i opštih akata iz nadležnosti skupštine opštine, odnosno grada, lista potpisnika inicijative mora da sadrži potreban broj potpisa građana upisanih u birački spisak opštine, odnosno grada, utvrđen statutom u skladu sa propisima lokalne samouprave.

---

³² Zakon o lokalnoj samoupravi Republike Srpske dostupan je na http://www.paragraf.ba/propisi-republike-srpske/zakon_o_lokalnoj_samoupravi.html (Pristupljeno 11. 01. 2017).

Na prostoru Republike Srpske održan je samo jedan referendum na entitetskom nivou, a to je referendum o Danu Republike od 25. septembra 2016. godine.³³ Što se tiče referenduma na lokalnom nivou, njih je bilo u više lokalnih zajednica ali su se svi odnosili isključivo na opoziv ili ostanak na vlasti aktuelnog načelnika lokalne zajednice u kojoj se provodi referendum. Tako je 2006. godine održan referendum za opoziv načelnika opštine Osmaci³⁴, 2007. održani su referendumima o opozivima načelnika opština Čelinac³⁵, Čajniče³⁶ i Foča³⁷, 2008. referendum o opozivu načelnika opštine Kneževo³⁸, a 2010. referendumima za opoziv načelnika u opštinama Šekovići³⁹ i Osmaci⁴⁰. 2012. godine održan je referendum za opoziv načelnika opštine Šekovići⁴¹, 2014. bili su referendumima za opoziv načelnika u opštinama Istočni Drvar⁴², Jezero⁴³, Kneževo⁴⁴ i Kotor Varoš⁴⁵, dok su 2015. godine

---

³³ <http://www.telegraf.rs/vesti/2372513-otvorena-glasacka-mesta-u-republici-srp-skoj-referendum-o-danu-republike> (Pristupljeno 01. 02. 2017).

³⁴ <http://www.nezavisne.com/novosti/bih/Gradjani-glasali-o-opozivu-nacelnika-opstine/2236> (Pristupljeno 01. 02. 2017).

³⁵ <http://www.nezavisne.com/novosti/bih/Opozvani-nacelnici-u-Celincu-i-Cajnicu/6432> (Pristupljeno 03. 02. 2017).

³⁶ <http://www.infobiro.ba/article/326483> (Pristupljeno 03. 02. 2017).

³⁷ <http://www.nezavisne.com/novosti/bih/Krsmanovic-opozvan/6933> (Pristupljeno 04. 02. 2017).

³⁸ <http://www.infobiro.ba/article/420583> (Pristupljeno 04. 02. 2017).

³⁹ <https://www.klix.ba/vijesti/bih/referendum-za-opoziv-nacelnika-opstine-sekovi-ici/100808004> (Pristupljeno 05. 02. 2017).

⁴⁰ <http://www.frontal.ba/novost/46005/referendum-u-osmacima-uspio-uprkos-bokota-nachelnika> (Pristupljeno 05. 02. 2017).

⁴¹ <http://www.nezavisne.com/novosti/gradovi/Nacelnik-u-Sekovicima-dobio-podrsku-na-referendumu/131131> (Pristupljeno 06. 02. 2017).

⁴² <http://tvk3.info/izbori-u-stanarima-istocnom-drvaru-domaljvcu-samcu/> (Pristupljeno 06. 02. 2017).

⁴³ <http://pressrs.ba/info/vesti/opozvati-nerad-i-samovolju-nacelnika-jezera-13-08-2014> (Pristupljeno 07. 02. 2017).

⁴⁴ <http://rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=125550> (Pristupljeno 12. 02. 2017).

⁴⁵ <http://www.rtvbn.com/325671/Referendum-o-opozivu-nacelnika-Kotor-Varosi> (Pristupljeno 12. 02. 2017).

referendumi za opoziv načelnika održani u opštinama Milići⁴⁶, Šipovo⁴⁷ i Kneževo⁴⁸.

Svi navedeni referendumi za opoziv načelnika opština u Republici Srpskoj rezultat su političkog previranja u skupštinama opština i formiranja nove skupštinske većine koja je pokretač inicijative za opoziv načelnika. Ne postoji slučaj u kojem su građani pokrenuli inicijativu za opoziv načelnika neke lokalne zajednice, a zatim se na referendumu izjašnjavali po tom pitanju. „Inicijativa za iniciranje procesa opoziva načelnika, koju trenutno može podnijeti 10% registrovanih birača u jednoj opštini, ne mora rezultirati referendumom jer skupština to ne mora prihvatiti. To ovaj formalni demokratski mehanizam prilično obesmisli i ostavlja građane bez mogućnosti uticaja u slučajevima nerada lokalnih vlasti. Sa druge strane, ovakav mehanizam u rukama građana bio bi vrlo legitiman – ukoliko 50%+1 birača izašlih na zadnje lokalne izbore određene opštine ili grada potpiše peticiju (uz relevantne lične informacije kako bi se izbjegle zloupotrebe), onda to znači da aktuelne vlasti više ne rade u interesu onih koji su ih birali i treba da provjere svoj status na vanrednim izborima.”⁴⁹

Distrikt Brčko Bosne i Hercegovine

Distrikt Brčko Bosne i Hercegovine je specifična teritorijalna jedinica lokalne samouprave u Bosni i Hercegovini koja je pod nadležnošću države Bosne i Hercegovine, a ne njenih entiteta, i na koju se Ustav i ostali zakoni Bosne i Hercegovine direktno primenjuju, što je vidljivo iz Člana 1. stav 1 i stav 4. Statuta Brčko distrikta Bosne i Hercegovine⁵⁰.

---

⁴⁶ https://www.slobodna-bosna.ba/vijest/22286/novi_poraz_dodikovog_snsd_a_gradjani_na_referendumu_opozvali_nacelnika_milica_zivojina_jurosevisa.html (Pristupljeno 13. 02. 2017).

⁴⁷ <http://www.atvbl.com/sslavlje-u-sipovu-propao-opoziv-cirko-ostaje-nacelnik/> (Pristupljeno 13. 02. 2017).

⁴⁸ <http://www.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=178174> (Pristupljeno 14. 02. 2017).

⁴⁹ Centri civilnih inicijativa, *Odnos načelnika i skupština u BiH*, Izvještaj o istraživanju realnih problema i mogućih rješenja, 2009, str. 7. Dostupno na <http://www.cci.ba/download/docs/Odnos+nacelnika+i+skupstina+u+BiH.pdf/eed792ad3c8ffb3d3d2dabf342d6d409> (Pristupljeno 16. 02. 2017).

⁵⁰ Statut Brčko distrikta Bosne i Hercegovine dostupan je na <http://skupstinabd.ba/images/dokumenti/ba/statut-brcko-distrikta.pdf> (Pristupljeno 20. 12. 2016).

Član 1. stav 1. Statuta Brčko distrikta Bosne i Hercegovine glasi:

Brčko distrikt Bosne i Hercegovine (u daljnjem tekstu 'Distrikt') je jedinstvena administrativna jedinica lokalne samouprave koja je pod suverenitetom Bosne i Hercegovine.

Član 1. stav 4. Statuta Brčko distrikta Bosne i Hercegovine glasi:

Ustav Bosne i Hercegovine, kao i važeći zakoni i odluke institucija Bosne i Hercegovine, direktno su primjenljivi na cijeloj teritoriji Distrikta. Zakoni i odluke svih vlasti Distrikta moraju biti u skladu s važećim zakonima i odlukama institucija Bosne i Hercegovine.

Na osnovu prethodno navedenog moglo bi se zaključiti da u Brčko distriktu Bosne i Hercegovine nije zastupljen nijedan od oblika direktne demokratije. Međutim, i u Brčko distriktu Bosne i Hercegovine moguće je održati referendum, ali samo uz prethodnu saglasnost supervizora za Distrikt Brčko, što potvrđuje Nalog supervizora kojim se zahtijeva da referendumima na području Brčko Distrikta budu predmet prethodne saglasnosti supervizora za Brčko u pisanoj formi i budu organizovani jedino pod uslovima koje odobri supervizor za Brčko⁵¹. Ovlaštenja supervizora, po pitanju organizovanja i održavanja referenduma na teritoriji Distrikta Brčko, sadržana su u tačkama 1. i 2. Naloga supervizora.

Tačka 1. Naloga supervizora glasi:

Sve dok je supervizija na snazi, za bilo koji referendum koji se održava na području Distrikta bit će potrebna prethodna saglasnost supervizora u pisanoj formi, a u slučajevima kada je ta saglasnost dana, referendum će se održati jedino pod onim uvjetima koje odobri supervizor.

Tačka 2. Naloga supervizora glasi:

U smislu ovog naloga supervizora, 'referendum' podrazumijeva svaku vrstu glasovanja, osim glasovanja za izbor predstavnika u predstavničke organe Brčko Distrikta, Bosne i Hercegovine ili bilo kojeg entiteta, sukladno zakonima koji važe u Distriktu, a koji reguliraju provedbu izbora. Nije bitno da li institucija koja organizira referendum ima privatni ili javni karakter. U slučaju bilo kakvog spora ili dvosmislenosti u vezi sa tim da

---

⁵¹ Navedeni Nalog supervizora za Brčko donesen je 02. 02. 2007. godine, a dostupan je na <http://www.brckosupervizija.ba/web/?p=354&lang=hr> (Pristupljeno 28. 12. 2016).

li glasovanje predstavlja 'referendum' u smislu ovog naloga supervizora, prevladava svako tumačenje koje supervizor dostavi u pisanoj formi.

MOGUĆNOSTI, PREDNOSTI I NEDOSTACI PRIMJENE DIREKTNE DEMOKRATIJE U BOSNI I HERCEGOVINI

Kao što je ranije navedeno, Ustav Bosne i Hercegovine ne poznaje institute direktne/neposredne demokratije na nivou države. Dva oblika direktne/neposredne demokratije – referendum i narodna inicijativa – na entitetskom su nivou zastupljeni jedino u njenom manjem entitetu – Republici Srpskoj, dok su na lokalnom nivou zastupljeni na cjelokupnoj državnoj teritoriji.

Bosanskohercegovačko društvo je duboko podjeljeno društvo sastavljeno od tri konstitutivna naroda – Bošnjaka, Hrvata i Srba i „Ostalih” (nacionalne manjine i nacionalno neopredijeljeni). Ovakvom podjelom data je prednost etničkoj pripadnosti, odnosno pripadnosti konstitutivnim narodima, u odnosu na građansku pripadnost⁵² koja je širi pojam. Svaki državljanin Bosne i Hercegovine koji je pripadnik jednog od tri konstitutivna naroda istovremeno je i građanin Bosne i Hercegovine, dok svaki građanin Bosne i Hercegovine ne mora istovremeno biti i pripadnik jednog od tri konstitutivna naroda. Zbog toga Bosna i Hercegovina počiva na konsocijacijskoj demokratiji i njen politički sistem odlikuje se odlučivanjem putem kompromisa uz mogućnost korištenja veta kada se radi o pitanjima kojima se krši vitalni nacionalni interes jednog od tri konstitutivna naroda. „Društveni rascjepi su jednako duboki u cjelokupnom bosanskohercegovačkom društvu, ali njihov značaj nije identičan na državnom i entitetskom nivou. On je veći na državnom nivou zbog toga što je društvena i politička snaga društvenih segmenata (konstitutivnih naroda) takva da svaki od njih može spriječiti neometano odvijanje političkih procesa i dovesti u pitanje krhku stabilnost političkog sistema. U tom pogledu, sa stanjem na državnom nivou može se porediti samo stanje u Brčko Distriktu, u kome takođe postoje brojni konsocijacijski mehanizmi, čiji značaj je veći nego na entitetskom nivou. I to je slučaj zbog toga što u Distriktu nema konstitutivnog naroda koji bi brojčano i politički dominirao.”⁵³ Postavlja se pitanje da li je u Bosni i Hercegovini moguća primjena

---

⁵² Pod građanskom pripadnošću ovde se podrazumeva pripadnost državi u smislu posjedovanja njenog državljanstva.

⁵³ Goran Marković, *Ograničenja demokratskog potencijala političkog režima Bosne i Hercegovine*, 2007, str. 89. Dostupno na http://www.anubih.ba/images/publikacije/posebna_izdanja/ODN/07_osebna_izdanja_CLXVI%20_7/05%20-%20Goran%20Markovic.pdf (Pristupljeno 15. 01. 2017).

instituta direktne demokratije na državnom nivou i da li ona može poboljšati integraciju bosanskohercegovačkog društva? „Neposredna demokratija treba da omogući prevazilaženje etničkih i entitetskih podjela na taj način što može doprinijeti povezivanju građana prema pripadnosti drugim društvenim grupama. Ako bi bila pokrenuta inicijativa za donošenje nekog zakona, ili ako bi se građani na referendumu izjašnjavali o prijedlogu zakona, moglo bi se očekivati da oni u takvim aktivnostima učestvuju kao individualni građani ili kao pripadnici određenih društvenih grupa (pri tom ne mislimo na etničke grupe), jer se, pri odlučivanju o tim pitanjima, ne bi rukovodili interesima svog konstitutivnog naroda već interesima neke druge grupe kojoj pripadaju, ili bi odlučivali na osnovu svojih ideološko-političkih stavova.”⁵⁴

Mnogi autori kada govore o mogućnostima funkcionisanja direktne demokratije u Bosni i Hercegovini uzimaju kao primjer Švajcarsku, državu u kojoj je direktna demokratija dovedena gotovo do savršenstva.⁵⁵ Gotovo svi se pozivaju na činjenicu da je Švajcarska, kao i Bosna i Hercegovina, društvo sastavljeno od različitih naroda i kultura i stoga pokušavaju da nađu način na koji bi se švajcarski model direktne demokratije mogao primjenjivati i u Bosni i Hercegovini. Međutim, između Bosne i Hercegovine i Švajcarske postoji mnogo više razlika nego sličnosti. Jedino po čemu su Bosna i Hercegovina i Švajcarska zaista slične je da obe predstavljaju multinacionalna i multikulturalna društva. Bosna i Hercegovina je multireligijsko društvo čiji stanovnici pripadaju dvema religijama – hrišćanstvu i islamu, i trima vjerama – pravoslavnoj, katoličkoj i muslimanskoj, dok sva četiri švajcarska naroda pripadaju istoj religiji – hrišćanstvu, i jednoj vjeri – katoličkoj. Stepenn solidarnosti i tolerancije između pripadnika iste vjere je veći nego između pripadnika različitih vjera. Oni imaju veći broj zajedničkih interesa i pokazuju veću sklonost ka saradnji da bi te interese i ostvarili. Švajcarska je multijezičko društvo jer svi njeni narodi govore različitim jezicima, dok je Bosna i Hercegovina samo formalno multijezičko društvo jer, i pored toga što zvanično postoje jezik srpskog naroda (srpski jezik), jezik bošnjačkog naroda (bosanski jezik)⁵⁶ i jezik hrvat-

⁵⁴ Goran Marković, *Ograničenja demokratskog potencijala političkog režima Bosne i Hercegovine*, nav. delo, str. 95.

⁵⁵ O primjeni direktne demokratije u Švajcarskoj vidjeti više u: Nenad Stojanović, *Direct democracy: a Risk an Oportunity for Multicultural Societies? The Experience of the Four Swiss Multilingual Cantons*, International Journal on Multicultural Societies, 2006, pp. 183–202. Dostupno na <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001499/149924e.pdf#149988> (Pristupljeno 11. 12. 2013).

⁵⁶ Postoje brojne polemike oko toga da li se jezik kojim govore Bošnjaci zove „jezik bošnjačkog naroda” ili „bosanski jezik”. Ova dva izraza nikako ne mogu da budu sinonimi, a Bošnjaci svoj jezik ne žele da zovu „bošnjački jezik”, što bi bio sinonim za „jezik bošnjačkog naroda”, već insistiraju na tome da se njihov jezik zove

skog naroda (hrvatski jezik), u suštini svi njeni narodi govore istim jezikom i u slobodnoj komunikaciji se savršeno razumiju, ali još uvijek ne postoji politička volja da se taj jezik nazove jednim imenom. Pored ovih, postoje i druge razlike između Bosne i Hercegovine i Švajcarske koje bi predstavljale prepreku primjeni modela direktne demokratije kakav je na snazi u Švajcarskoj. Direktna demokratija mnogo košta a Švajcarska je jedna bogata država koja je u stanju da finansira 3–4 referenduma, na državnom nivou, godišnje, dok je Bosna i Hercegovina siromašna i ekonomski nerazvijena tako da, i kad bi bio izvodljiv, švajcarski model direktne demokratije za Bosnu i Hercegovinu ne bi bio povoljan iz finansijskih razloga.

Na nivou države Bosne i Hercegovine, kao jedne izborne jedinice, direktna demokratija ne bi imala efekta. U tom slučaju, i predlagači i donosioci zakona bili bi pripadnici većinskog naroda tako da bi manjina bivala preglasavana i ne bi imala načina da ostvari svoje interese. Slična situacija bi bila i kada bi se kao izborne jedinice uzimali entiteti. S obzirom na to da su entiteti – Republika Srpska i Federacija Bosne i Hercegovine – različito teritorijalno organizovani to predstavlja dodatni problem pri određivanju većine koja je neophodna za usvajanje zakona. Ako uzmemo u obzir da je neophodno da za donošenje zakona glasa većina građana Bosne i Hercegovine sa pravom glasa (50% + 1) onda se postavlja pitanje koliki procenat je potreban na nivou svakog od entiteta? Ako uzmemo jednak procenat na nivou entiteta, koji ne bi mogao biti manji od 50% u svakom od entiteta, onda bi u Federaciji Bosne i Hercegovine postojao problem preglasavanja Hrvata od strane Bošnjaka s budućući da je broj Hrvata mnogo manji u odnosu na broj Bošnjaka. Postoji takođe i problem Brčko distrikta koji nije pod suverenitetom ijednog od dva entiteta ali pripada državi kao cjelini i državni zakon bi se morao i na njega primjenjivati. U ovom slučaju, Brčko distrikt bi trebalo da predstavlja treću izbornu jedinicu. Međutim, da li Brčko distrikt može biti izborna jedinica ravnopravna sa entitetima? Naravno da ne jer su teritorija i broj birača Brčko distrikta u odnosu na entitete zanemarljivo mali. Iz ovog proizilazi da bi se zakon, za koji bi glasalo 50% + 1 birač na teritoriji Bosne i Hercegovine i potrebna većina u oba

---

„bosanski jezik”. Kako pitanje jezika nije regulisano Ustavom Bosne i Hercegovine, a entitetski ustavi ga regulišu na različit način, pa se, prema Članu 6. Ustava Federacije Bosne i Hercegovine, jezik kojim govore Bošnjaci naziva „bosanski jezik”, a prema Članu 7. Ustava Republike Srpske isti jezik naziva „jezikom bošnjačkog naroda”, moglo bi se doći do pogrešnog zaključka da Bošnjaci u dva bosanskohercegovačka identiteta govore različitim jezicima. Pitanje jezika kojim govore Bošnjaci ispolitizovano je do te mjere da su u osnovnim školama u Republici Srpskoj đaci bošnjačke nacionalnosti, na insistiranje svojih roditelja, odbijali da preuzmu svjedočanstva u kojima stoji da im je maternji jezik „bošnjački”, a ne „bosanski”. <http://www.glassrpske.com/drustvo/vijesti/Kotorsko-kod-Doboja-Nece-svjedočanstva-zbog-naziva-jezika/lat/186735.html> (Pristupljeno 17. 02. 2017).

entiteta, odnosio i na Brčko distrikt bez obzira da li su tamošnji birači glasali za ili protiv njegovog donošenja.

Nisu samo teritorijalna organizacija i segmentirano društvo prepreka za primjenu instituta direktne demokratije u Bosni i Hercegovini. Njene nedostatke bismo uočili i pri određivanju predmeta za neposredno odlučivanje građana. U tom smislu, predmet neposrednog odlučivanja nikako ne bi mogla da budu pitanja koja se odnose na državno uređenje, religijska pitanja, kao ni pitanja vezana za teritoriju i obrazovanje. Htjeli to priznati ili ne, nijedan od tri konstitutivna naroda ne zalaže se za državu Bosnu i Hercegovinu zato što je voli, nego zato što mora. Njihova viđenja Bosne i Hercegovine u budućnosti su potpuno različita i ne postoji zajednički interes koji bi ih spajao i vodio ka uspostavljanju direktne demokratije, odnosno omogućio im da kreiraju vlastiti život, na najbolji mogući način, u državi u kojoj žive, koju vole i koju smatraju svojom. Sve dok se Bošnjaci budu zalagali za unitarnu Bosnu i Hercegovinu, Hrvati priželjkivali svoj entitet, a Srbi se borili samo da sačuvaju Republiku Srpsku ponašajući se kao da ne žive u Bosni i Hercegovini, direktna demokratija na nivou ove države nije izvodljiva. Porede nas sa Švajcarskom koja ima četiri naroda i jednu, švajcarsku naciju⁵⁷, a mi imamo tri naroda i nijednu naciju. Narode u Švajcarskoj ujedinjuju njihove razlike i zajednički interesi koji su uvijek ispred interesa nekog od njih, dok narode u Bosni i Hercegovini njihove razlike i pojedinačni nacionalni interesi samo još više razdvajaju. Onog momenta kada naše različitosti budemo posmatrali kao prednosti, a ne kao mane, i kada budemo bili spremni da se odrekemo etničkog identiteta u korist građanskog bit ćemo sposobni da primjenjujemo institute direktne demokratije. Upravo je konstitutivnost naroda jedna od glavnih prepreka primjeni direktne demokratije u Bosni i Hercegovini. Referendumsko pitanje ne bi moglo biti bilo koje pitanje od suštinske važnosti za građane Bosne i Hercegovine, već samo za ona pitanja koja odražavaju zajedničke interese pripadnika sva tri konstitutivna naroda mogla bi se tražiti podrška građana na referendumu.

Nivo vlasti u Bosni i Hercegovini na kojem bi direktna demokratija mogla da pokaže svoje prednosti su jedinice lokalne samouprave – opštine i gradovi.

---

⁵⁷ „Švajcarska nacija je politička zajednica uspostavljena na zajedničkim političkim vrijednostima koje su se iskristalisale tokom viševjekovnog procesa. Švajcarski princip građanina uklapa se u francuski politički koncept nacije bez etniciteta i razlikuje se od njemačkog shvatanja nacije kao etničke zajednice, utemeljene na prepolutičkim, premodernim, kulturnim odlikama kao što su etnicitet, religija, rasa, jezik i slično. Ukratko, švajcarsko shvatanje nacije je političko. Naciju čine građani (citizens) kao individualni članovi politeje (političke zajednice). Građanin, odnosno građanstvo predstavljaju eminentno integrišući (ali na izvjestan način i asimilacioni) koncept kulturno heterogenih grupa ljudi koji žive u jednoj državi”. Mehmed Meša Deliđ, *Model Švajcarske 'kopirati' ili 'kapirati'?*, 2010; Dostupno na: <http://bosnjaci.net/prilog.php?pid=37795> (Pristupljeno 25. 02. 2017).

Ako građani spoznaju da mogu sami da pokreću inicijative i donose odluke u opštini u kojoj žive to će među njima razviti ljudske sposobnosti, odgovornost i ideju zajedništva. Direktna demokratija bi doprinjela integraciji društva na lokalnom nivou, čime bi predstavnička demokratija postala reprezentativnija a politički sistem otvoreniji, manje bi se moglo naređivati a više bi se moralo slušati i diskutovati.

Izgradnja direktne demokratije u Bosni i Hercegovini predstavljala bi jedan spor i dugotrajan proces koji bi mogao da bude efikasan jedino ako bi se počeo primjenjivati na lokalnom nivou. Međutim, ni lokalni nivo ne bi mogao da garantuje potpunu primjenu direktne demokratije jer pitanja koja se tiču religije i kulture ne bi mogla biti predmet neposrednog odlučivanja. Na primjer, inicijativa za izgradnju džamije ne bi imala šansu da bude usvojena u lokalnoj zajednici u kojoj većinsko stanovništvo nije muslimanske vjeroispovjesti.

ZAKLJUČAK

Neposredno učešće građana u donošenju odluka kroz institute direktne demokratije nije regulisano Ustavom Bosne i Hercegovine pa, samim tim, na državnom nivou ne postoji mogućnost primjene direktne demokratije.

Ustav Republike Srpske predviđa mogućnost neposrednog odlučivanja građana putem referendumu i narodne inicijative, dok Ustavom Federacije Bosne i Hercegovine ova pitanja nisu regulisana.

Na kantonalnom nivou u Federaciji Bosne i Hercegovine referendum je garantovan samo u Zapadnohercegovačkom kantonu, dok su na lokalnom nivou u Federaciji Bosne i Hercegovine instituti direktne demokratije garantovani Zakonom o principima lokalne samouprave u Federaciji Bosne i Hercegovine, a na području Zapadnohercegovačkog kantona, Bosansko-podrinjskog kantona Goražde, Tuzlanskog kantona i Kantona Sarajevo direktna demokratija je propisana i ustavima navedenih kantona.

Na lokalnom nivou u Republici Srpskoj instituti direktne demokratije propisani su Zakonom o lokalnoj samoupravi u Republici Srpskoj i Zakonom o referendumu i građanskoj inicijativi.

Referendum je moguće održati i na području Distrikta Brčko Bosne i Hercegovine, ali samo uz prethodnu saglasnost supervizora za Distrikt Brčko.

Zbog duboke podjeljenosti bosanskohercegovačkog društva, kao i teritorijalne organizacije i nerazvijenosti države, primjena direktne demokratije u Bosni i Hercegovini bi imala više nedostataka nego prednosti. Neki od njenih nedostataka bi bili:

- većina bi uvijek postizala ono što želi, a manjina bi bila preglasavana;
- pitanja koja bi se odnosila na državno uređenje, teritoriju, kulturu, religiju ne bi mogla biti predmet neposrednog odlučivanja jer bi dovo-

dila društvo u stanje još većih podjela i netrpeljivosti i sprečavala bi njegovu integraciju;

- sprovođenje direktne demokratije je skupo, što bi za Bosnu i Hercegovinu bio dodatni problem s obzirom na njenu ekonomsku situaciju. „Direktna demokratija može biti odgovoran institucionalni izbor, može očuvati stabilnost zemlje i ublažiti podjele samo onda kada se primjenjuje u zemlji gdje se osnovna politička pitanja ne preklapaju sa pitanjima etničkih zajednica, kao što je to slučaj u Švicarskoj. Tada direktna demokratija može cvjetati u slučaju pitanja koja nisu vezana za podjele između zajednica i pomoći pri stvaranju jedinstvenog polisa bez diskriminacije manjina. Drugdje, međutim, njen uticaj može biti negativan i ona može proizvesti stalnu političku dominaciju većinske zajednice.”⁵⁸

Svoje prednosti direktna demokratija u Bosni i Hercegovini može ostvariti jedino na nivou lokalne vlasti, mada se ni na tom nivou ne može govoriti o potpunoj nego samo o ograničenoj direktnoj demokratiji. Na lokalnom nivou njene prednosti bi bile:

- razvijanje ideje zajedništva i integracija društva na lokalnom nivou, što bi se postepeno moglo prenositi i na više nivoe vlasti;
- lokalni predstavnici građana manje bi mogli naređivati, a više bi morali slušati i diskutovati, kao i sprovoditi odluke donesene od strane građana.

Potpuna direktna demokratija nije i ne može biti riješenje za Bosnu i Hercegovinu, ali njena djelimična primjena, na nivoima vlasti na kojima je to izvodljivo i po pitanjima koja ne bi dovodila do još većih podjela, pozitivno bi uticala na bosanskohercegovačko društvo i podsticala ga na zajedništvo.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Bochsler, Daniel, *Neka narod odluči? Pouke Švicarske direktne demokratije u komparativnoj perspektivi*, Puls Demokratije, 2009; Dostupno na: <http://arhiva.pulsdemokratije.net/index.php?&1=bs&id=1843> (Pristupljeno 3. 12. 2013).
- [2] Centri civilnih inicijativa, *Odnos načelnika i skupština u BiH*, Izvještaj o istraživanju realnih problema i mogućih rješenja, 2009; Dostupno na <http://www.cci.ba/download/docs/Odnos+nacelnika+i+skupstina+u+BiH.pdf/eed792ad3c8ff-b3d3d2dabf342d6d409> (Pristupljeno 16. 02. 2017).

---

⁵⁸ Daniel Bochsler, *Neka narod odluči? Pouke Švicarske direktne demokratije u komparativnoj perspektivi*, Puls Demokratije, 2009; Dostupno na: <http://arhiva.pulsdemokratije.net/index.php?&1=bs&id=1843> (Pristupljeno 3. 12. 2013).

- [3] Delić, Mehmed Meša, *Model Švajcarske 'kopirati' ili 'kapirati'?*, 2010; Dostupno na: <http://bosnjaci.net/prilog.php?pid=37795> (Pristupljeno 25. 02. 2017).
- [4] Kecmanović, Nenad, *Elementi vladavine: studije iz političke teorije*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2011.
- [5] Kuzmanović, Rajko, *Ustavno pravo*, Pravni fakultet, Banja Luka, treće izdanje, 2002.
- [6] Marković, Goran, *Ograničenja demokratskog potencijala političkog režima Bosne i Hercegovine*, 2007; Dostupno na http://www.anubih.ba/images/publikacije/posebna_izdanja/ODN/07_osebna_izdanja_CLXVI%20_7/05%20-%20Goran%20Markovic.pdf (Pristupljeno 15. 01. 2017).
- [7] Marković, Goran, *Demokratija i Ustav Bosne i Hercegovine. Studija o neposrednoj demokratiji i radničkoj participaciji u BiH sa prijedlozima amandmana na Ustav Bosne i Hercegovine*, 2009; Dostupno na: <http://direktnademokratija.net/document/dd-studija.doc> (Pristupljeno 10. 12. 2013).
- [8] Nalog supervizora za Brčko donesen 02. 02. 2007. godine; Dostupno na <http://www.brckosupervizija.ba/web/?p=354&lang=hr> (Pristupljeno 28. 12. 2016).
- [9] Statut Brčko distrikta Bosne i Hercegovine; Dostupno na <http://skupstinabd.ba/images/dokumenti/ba/statut-brcko-distrikta.pdf> (Pristupljeno 20. 12. 2016).
- [10] Stojanović, Nenad, *Direct democracy: a Risk an Oportunity for Multicultural Societies? The Experience of the Four Swiss Multilingual Cantons*, International Journal on Multicultural Societies, 2006, pp. 183–202; Dostupno na <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001499/149924e.pdf#149988> (Pristupljeno 11. 12. 2013).
- [11] Ustav Bosne i Hercegovine; Dostupno na www.ccbh.ba/public_down/USTAV_BOSNE_I_HERCEGOVINE_bos.pdf (Pristupljeno 13. 12. 2016).
- [12] Ustav Bosansko-podrinjskog kantona Goražde; Dostupno na www.bpkg.gov.ba/zakoni/ustav_bpk_gorazde.pdf (Pristupljeno 03. 01. 2017).
- [13] Ustav Federacije Bosne i Hercegovine; Dostupno na http://skupstinabd.ba/ustavi/f/ustav_federacije_bosne_i_hercegovine.pdf (Pristupljeno 13. 12. 2016).
- [14] Ustav Hrečegovačko-neretvanskog kantona; Dostupno na www.vlada-hnz-k.ba/bs/ustav/ustav-hnk (Pristupljeno 08. 01. 2017).
- [15] Ustav Kantona 10; Dostupno na <http://www.vladahbz.com/sadrzaj/dokumenti/ministarstvo-pravosuda-i-uprave/Propisi%20dodatni%20u%202015.%20god/Ustav%20procisceni%20tekst%20i%20amandmani.pdf> (Pristupljeno 09. 01. 2017).
- [16] Ustav Kantona Sarajevo; Dostupno na skupstina.ks.gov.ba/sites/skupstina.ks.gov.ba/files/Ustavkantona_0.pdf (Pristupljeno 04. 01. 2017).
- [17] Ustav Posavskog kantona; dostupno na www.zupaniyaposavska.ba/ustav-zupanije-posavske (Pristupljeno 05. 01. 2017).
- [18] Ustav Republike Srpske; Dostupno na http://www.narodnaskupstinars.net/sites/default/files/upload/dokumenti/ustav/cir/ustav_republike_srpske.pdf (Pristupljeno 13. 12. 2016).

- [19] Ustav Srednjobosanskog kantona; Dostupno na www.sbk-ksb.gov.ba/index.php (Pristupljeno 06. 01. 2017).
- [20] Ustav Tuzlanskog kantona; Dostupno na www.vladatk.kim.ba/ustav-tk (Pristupljeno 04. 01. 2017).
- [21] Ustav Unsko-sanskog kantona; Dostupno na vladausk.ba/dokumenti/ustav.pdf (Pristupljeno 05. 01. 2017).
- [22] Ustav Zapadnohercegovačkog kantona i Amandmani na njega; Dostupno na www.skupstina-zzh.ba/opsirnije.asp (Pristupljeno 03. 01. 2017).
- [23] Ustav Zeničko-dobojskog kantona; Dostupno na www.zdk.ba/budzet/item/158-ustav-zenicko-dobojskog-kantona (Pristupljeno 06. 01. 2017).
- [24] Zakon o lokalnoj samoupravi Republike Srpske; Dostupno na http://www.paragraf.ba/propisi-republike-srpske/zakon_o_lokalnoj_samoupravi.html (Pristupljeno 11. 01. 2017).
- [25] Zakon o principima lokalne samouprave u Federaciji Bosne i Hercegovine; Dostupno na <http://www.fbihvlada.gov.ba/bosanski/zakoni/2006/zakoni/34bos.htm> (Pristupljeno 09. 01. 2017).
- [26] Zakon o referendumu u građanskoj inicijativi u Republici Srpskoj; Dostupno na https://www.google.ba/search?client=opera&q=narodna+skupstina+republike+srpske+-+zakon+o+referendumu&sourceid=opera&ie=UTF-8&oe=UTF-8&gws_rd=cr&ei=mYGoWLC8NMntaKbyk5AE (Pristupljeno 11. 01. 2017).

Korišćene internet stranice

- [1] <http://tip.ba/2013/10/12/u-banovicima-referendum-gradani-odlucuju-o-sudbini-nacelnika/> (Pristupljeno 25. 01. 2017).
- [2] <http://tvk3.info/izbori-u-stanarima-istocnom-drvaru-domaljevku-samcu/> (Pristupljeno 06. 02. 2017).
- [3] <http://www.atvbl.com/sslavlje-u-sipovu-propao-opoziv-cirko-ostaje-nacelnik/> (Pristupljeno 13. 02. 2017).
- [4] <http://www.avaz.ba/clanak/191680/rezultati-glasanja-u-bosanskom-grahovu-vecina-izglasala-nepovjerenje-urosu-makicu?url=clanak/191680/rezultati-glasanja-u-bosanskom-grahovu-vecina-izglasala-nepovjerenje-urosu-makicu> (Pristupljeno 26. 01. 2017).
- [5] <http://www.balkaniyum.tv/bih/vijesti/34300.shtml> (Pristupljeno 24. 01. 2017).
- [6] <http://www.frontal.ba/novost/46005/referendum-u-osmacima-uspio-uprkos-bokota-nachelnika> (Pristupljeno 05. 02. 2017).
- [7] <http://www.glassrpske.com/drustvo/vijesti/Kotorsko-kod-Doboja-Nece-svjedocanstva-zbog-naziva-jezika/lat/186735.html> (Pristupljeno 17. 02. 2017).
- [8] <http://www.index.hr/vijesti/clanak/referendum-u-vecinski-bosnjackoj-opcinisjever-u-mostaru/170517.aspx?mobile=false> (Pristupljeno 26. 01. 2017).
- [9] <http://www.infobiro.ba/article/326483> (Pristupljeno 03. 02. 2017).

- [10] <http://www.infobiro.ba/article/708995> (Pristupljeno 25. 01. 2017).
- [11] <http://www.infobiro.ba/article/420583> (Pristupljeno 04. 02. 2017).
- [12] <https://www.klix.ba/vijesti/bih/referendum-za-opoziv-nacelnika-opstine-sekovic/100808004> (Pristupljeno 05. 02. 2017).
- [13] <http://www.mojportal.ba/novost/64320/huso-susic-ostaje-na-celu-donjeg-vakufa> (Pristupljeno 24. 01. 2017).
- [14] <http://www.nezavisne.com/novosti/bih/Gradjani-glasali-o-opozivu-nacelnika-opstine/2236> (Pristupljeno 01. 02. 2017).
- [15] <http://www.nezavisne.com/novosti/bih/Opozvani-nacelnici-u-Celincu-i-Cajnicu/6432> (Pristupljeno 03. 02. 2017).
- [16] <http://www.nezavisne.com/novosti/bih/Krsmanovic-opozvan/6933> (Pristupljeno 04. 02. 2017).
- [17] <http://www.nezavisne.com/novosti/gradovi/Nacelnik-u-Sekovicima-dobio-podrsku-na-referendumu/131131> (Pristupljeno 06. 02. 2017).
- [18] <http://www.ntv.ba/referendum-u-miljanovcima-kod-kalesije-brdo-se-otcijepilo-od-miljanovaca/> (Pristupljeno 27. 01. 2017).
- [19] <http://pressrs.ba/info/vesti/opozvati-nerad-i-samovolju-nacelnika-jezera-13-08-2014> (Pristupljeno 07. 02. 2017).
- [20] <http://rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=125550> (Pristupljeno 12. 02. 2017).
- [21] <http://www.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=178174> (Pristupljeno 14. 02. 2017).
- [22] <http://www.rtvbn.com/325671/Referendum-o-opozivu-nacelnika-Kotor-Varosi> (Pristupljeno 12. 02. 2017).
- [23] https://www.slobodna-bosna.ba/vijest/22286/novi_poraz_dodikovog_snsd_a_gradjani_na_referendumu_opozvali_nacelnika_milica_zivojina_jurosevisa.html (Pristupljeno 13. 02. 2017).
- [24] <http://www.telegraf.rs/vesti/2372513-otvorena-glasacka-mesta-u-republici-srpskoj-referendum-o-danu-republike> (Pristupljeno 01. 02. 2017).

Mirjana Šmitran

THE POSSIBILITIES OF THE APPLICATION OF DIRECT DEMOCRACY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract

The paper deals with the possibilities of implementation of direct democracy in Bosnia and Herzegovina. The first part of the paper is devoted to the determination of idea of direct democracy and the definition of basic forms in which can occur, and its possible representation in Bosnia and Herzegovina.

In the second part of the paper analyzes the possibility of implementation direct democracy in Bosnia and Herzegovina, and advantages and disadvantages that will be stem from its implementaton.

Key words:

Direct democracy, implementation, advantages, disadvantages, Bosnia and Herzegovina.

Jovan Berić
Srpski politički forum

Kulturno-istorijsko nasleđe kao arhetip srpskog naroda i stožer opstanka nacije¹

Apstrakt

U ovom radu se analizira kulturno-istorijsko nasleđe Kosova i Metohije kroz vekove i značaj tog nasleđa, kako za opstanak srpskog naroda kroz četvorovekovno tursko ropstvo i izgradnju moderne srpske države, tako i za utemeljenje, u svakom čoveku, moralnih vrednosti prirodnog prava koje se danas pod uticajem američkog globalizma gube iz svesti pojedinaca. Takođe, analizira se i međunarodni okvir i položaj Republike Srbije u međuzavisnom svetu kako bi se na što bolji način sagledali pozitivni i negativni efekti odluke koja bi mogla poremetiti krhki mir na Balkanskom poluostrvu. Zaključak rada jeste da Srbija, kao zemlja sa bogatim kulturno-istorijskim nasleđem i predanjima koja vekovima opstaju kroz epsku poeziju, mora dobro promisliti o svakom postupku u budućnosti. Nepromišljene odluke bi mogle podeliti već dovoljno heterogen srpski narod, destabilizovati Srbiju i Balkan i trajno baciti ljagu na slavnu srpsku istoriju i njene velikane. Takođe, rešenje kosovskog problema i stav Republike Srbije po tom pitanju daće signal međunarodnoj zajednici za buduće odluke i postupke prema Srbiji.

Ključne reči:

Kosovo i Metohija, srpski narod, kulturno-istorijsko nasleđe, predanje, identitet, međunarodni okvir, položaj Srbije

---

¹ Sadržaj ovog teksta izložen je na stručnoj konferenciji Kosovo i Metohija kao nacionalno i državno pitanje Republike Srbije, održanoj na Fakultetu političkih nauka u Beogradu 12. januara 2018. godine.

UVOD

Prema rečima Milomira Stepića, primarno mesto u srpskom kolektivnom pamćenju Kosovo i Metohija zauzimaju zato što je unutar tog specifičnog kotlinskog prostora, okruženog i zaštićenog visokim planinskim vencima, formirana centralna teritorija, državotvorno jezgro, nacionalno, versko, kulturno i ekonomsko središte snažne srednjovekovne nemanjičke države.² Ovim slikovitim prikazom prof. Stepić pogađa suštinu kosovskog pitanja i pokazuje važnost i značaj Kosova i Metohije za srpski narod i Republiku Srbiju. Zato, Kosovo i Metohija kao ključno nacionalno pitanje današnje Republike Srbije zahteva kako naučni pristup konferencije i analize na fakultetima i institutima tako i uključivanje medija i otvorene debate ljudi različitih afiniteta i profesija, kako bi se šira javnost što bolje informisala i izgradila svoj stav, jer sumnjam da će rešenje ovog problema zaobići narod Republike Srbije. Naučna problematizacija pitanja Kosova i Metohije će doprineti lakšem donošenju političkih odluka koje će imati dalekosežne posledice po ovaj narod, ma kakve one bile.

Ovaj rad nastoji da predstavi analizu trenutnog stanja i kulturno-istorijskog nasleđa Kosova i Metohije, međunarodni okvir, kretanje i položaj Srbije u njemu. Naime, vekovne nedaće, represija i nemaština usloveli su permanentno povlačenje Srba sa prostora Kosova i Metohije na sever. Iako je taj prostor predstavljao centar srednjovekovne srpske države, danas imamo situaciju da na njemu živi nesrazmerno mali broj Srba u odnosu na stanovništvo druge etničke grupe. Demografskom ekspanzijom, vekovnim proterivanjem, zabranom vraćanja srpskoj etničkoj grupi na prostor Kosova i Metohije, kao i otvaranjem granice između Kosova i Metohije i Albanije tokom druge polovine 20. veka, „Arbanasi su sve više potencirali svoje etničko pravo na teritoriju gde su stekli numeričku prevagu, što im, po tribalističkom principu 'čije ovce, onoga i planina' – tobože automatski i prirodno daje pravo da se 'demokratski izjasne o državnom statusu'”³.

Sa druge strane, imamo konstantnu propagandu Albanaca koji nastoje da relativizuju autohtonost srpskog stanovništva na Kosovu i Metohiji i predstave kvaziistoriju prema kojoj su oni, kao potomci Ilira, doseljavanjem slovenskog stanovništva na Balkan potisnuti u planinske krajeve. „Albanizuju se toponimi, hidronimi, antroponimi i drugi geografski nazivi”⁴, što danas jasno

---

² Milimir Stepić, *Perspektive Kosova i Metohije u kontekstu globalnih geopolitičkih koncepcija*; Dostupno preko: <https://www.sanu.ac.rs/Izdanja/SrbiNaKosovu/18-StepicMilimir.pdf> (Pristupljeno 23. februara 2018).

³ Milimir Stepić, *Perspektive Kosova i Metohije u kontekstu globalnih geopolitičkih koncepcija*, nav. delo.

⁴ Isto.

možemo videti na Kosovu i Metohiji. Sa druge strane, Srbima u Albaniji se zabranjuje ćirilica, srpski jezik, kao i verski i kulturni običaji. Uništavaju se geografske karte koje svedoče o srpskom poreklu na ovim prostorima, kao i spomenici kulture, da bi se zatro svaki trag srpskog postojanja na tim prostorima.

Zato sam mišljenja da je jako važno sagledati kulturno-istorijsko nasleđe, vrednosti i mitove koje ovi krajevi nose i koji su duboko utemeljeni u srpskom narodu, bez kojih on, kao takav, ne bi ni postojao. Pored kulture i istorije, smatram da ovo pitanje nije moguće rešiti bez uticaja međunarodnog faktora i zato je jako važno sagledati međunarodni okvir ovog problema i analizirati postupke i mogućnosti koji se Republici Srbiji pružaju u konstelaciji ovakvih međunarodnih uslova.

ANALIZA TRENUTNOG STANJA

Mišljenja sam da je dijalog o Kosovu i Metohiji zakasnio i da posle svih ustupaka, a nabrojaću samo neke koje je država Srbija učinila: počevši od izmeštanja pregovora iz Saveta bezbednosti UN, preko potpisivanja briselskog sporazuma, pozivnog broja, posebnog izbornog sistema, pa sve do integracije srpskih sudija i tužilaca u kosovsko pravosuđe, vlast, u proteklih desetak godina, donekle pokazala u kom pravcu će se odvijati dalji pregovori o Kosovu i Metohiji. Svaki od ovih ustupaka je element koji Kosovo i Metohiju približava državnosti. Sa druge strane, Vlada Republike Srbije 2012. godine derogira Ministarstvo za Kosovo i Metohiju na nivo Kancelarije i time smanjuje značaj ovog problema, kako psihološki tako i na nivou organizovanosti i kadrova.

Nadam se samo da poziv na dijalog ne predstavlja, iako činjenice pokazuju drugačije, završni čin pred potpisivanje pravno obavezujućeg sporazuma o sveobuhvatnoj normalizaciji odnosa između Beograda i Prištine, koji zahteva EU, a koji će značiti međusobno neometanje Srbije i paradržave Kosovo u pristupanju međunarodnim organizacijama, pre svega prihvatanje Srbije da se paradržava Kosovo primi u UN. Tim činom bi stavili pečat i trajno se odrekli Kosova i Metohije.

Iako smo izmeštanjem pregovora iz Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija pod okrilje EU došli u situaciju da se na pregovore u Brisel ide u neravnopravnom odnosu (EU umesto uloge nepristrasnog arbitra otvoreno staje na stranu albanskih secesionista), moramo imati u vidu promene koje se danas, brže nego ikada u istoriji, dešavaju u međuzavisnom multipolarnom svetu. Zato ćemo u nastavku rada detaljnije analizirati kulturno-istorijski i međunarodni okvir kosovskog problema.

ANALIZA KULTURE I PREDANJA KAO TEMELJA SRPSKE DRŽAVNOSTI

Organizovanje konferencije o Kosovu i Metohiji na Fakultetu političkih nauka, iako su verovatno već mnoge odluke donete, jako je važno i vredno pohvale. Pre svega, institucija na kojoj se izučava teorija politike i međunarodnih odnosa, kao i socijalna i vrednosna komponenta mnogih problema današnjice mora izneti svoj stav i dati doprinos rešavanju ovog problema. Takođe, dokumentovani govori i radovi objavljeni u zborniku ostaće da svedoče budućim generacijama o ovom turbulentnom vremenu i ljudima koji su ostali dosledni i odani svom narodu, svojoj istoriji, tradiciji i kulturi, o ljudima koji su težili slobodi, istini, pravdi i moralu, koje danas srećemo vrlo retko.

Umesto toga, okrenuli smo se individualizmu, sebičnosti i pohlepi. U javnom životu je zavladao nemoral i primitivizam. Medijske kuće se takmiče koja će prikazati što vulgarniji sadržaj i pobediti u *igri niskih strasti*. Igru koja će svodno ovog društva izbaciti na površinu i pokazati ga širokim narodnim masama ne bi li ih utešio i skrenuo misli koje sežu nekoliko vekova unazad.

Predstavljaju se moderne vrednosti, a one univerzalne, svezremene su skrajnute i zbačene na marginu, na mesto koje se graniči sa ludošću. Međutim, modernost je kratkog daha, danas je jedno, a sutra drugo moderno, dok vrednosti poput morala, solidarnosti, pravde i slobodarskog duha, koji je duboko utkan u tkivo našeg naroda ne prolaze, samo se u zavisnosti od vremena i vlasti razlikuje njihova izraženost. One obitavaju u srpskom narodu upravo kroz kolektivno pamćenje velikih događaja i ponašanja srpskih velikana u njima, koji su takvim viteškim stavom dali primer i ostavili u amanet slobodarski i viteški duh srpskom narodu. Kukulja je uvek bilo, ali se srpski narod vraćao sa novim velikanima. Za to su zaslužni kultura i predanje koji nikada nisu prestali da struje među Srbima.

Kosovska bitka je upravo jedan od tih događaja. Krenula pre više od 600 godina, a još uvek aktuelna u svom punom zamahu i traje do današnjeg dana. Pod četvorovekovnim turskim ropstvom podigla je jednog Karađorđa, jednog Aleksu i Mateju Nenadovića, jednog Stanoja Glavaša, jednog Stevana Sindelića. Da nije postojala svest o Stefanu Nemanji, Rastku Nemanjiću, Stefanu Prvovenčanom, kralju Urošu, kralju Milutinu, Stefanu Dečanskom, caru Dušanu, knezu Lazaru teško da bi se pojavili ovi vitezovi srpskog roda.

Da nisu postojale brojne zadužbine Nemanjića i njihovih potomaka, kao živa slika slavne prošlosti, utočište srpskog naroda i kule koje govore da bitka još uvek traje, ne verujem da bi se tako dizali ustanci i vodile bitke za slobodu. Podignute tokom srednjeg veka one i danas blistaju u punom sjaju i svedoče o svim bitkama, stradanjima, rušenju, ali i o uskrsnuću, oslobođenju i obnovi istih. Teritorija i agresori su se menjali, ali duh Nemanjića i *Kosovski zavet*, plamen koji su oni zapalili, upravo kroz njihove hramove, gradove i utvrđenja nikad nije prestao da gori.

Upravo ta zdanja su održala kontinuitet srpskog naroda. Kroz predanje sa kolena na koleno, besedu roditelja svojoj deci o tim zdanjima i ljudima toga vremena koje deca ne upознаše, prenose se kultura, moral i ostale vrednosti naroda. Oduzmeš li mu kulturu oduzeo si mu život. Obezglavio si ga i obezličio svaku narednu generaciju koja će se oblikovati po standardima drugih, po standardima koji su nekom strancu potrebni. Oduzmeš li narodu kulturno predanje i spomenike oduzeo si mu generacije predaka koji radiše na njegovoj slobodi i ostavio na milost i nemilost šakalima globalizma, koji će ga razdeliti, uništiti mu kolektivni duh i pustiti da izbledi u sećanju svake jedinice, dok svaki pojedinac ne postane neko samom sebi neznan.

Međutim, i taj neznanac kada pogleda u zvezdano nebo, delovanjem podsvesti, moći će da vidi Kosovo u svakom sazvežđu, hram u svakoj zvezdi. Takođe, moći će da vidi i mlečni put kojim su se Srbi, zbog muka i stradanja, 1690, 1740, 1941, 1999. i 2004. iseljavali, ali i put kojim će se vratiti kada im se budu obezbedili ljudski uslovi. Svaka zvezda, svaki hram nosi ime jednog zaštitnika, ktitora i kako je Mile Medić predivno napisao:

Kad čovek zida kuću ne zida je za sebe, nego za svoju decu i unučad. Tako nastaje porodica i domaćinstvo.

Kad vladar zida crkvu ne zida je za sebe, ni za svoje sinove ni unučad, nego za narod koji će je kroz vekove pohoditi. Tako se stvara država.

Kuća je ono što ostaje posle čoveka.

Crkva je ono što ostaje posle vladara.

Kuća ostaje deci, crkva narodu.

A crkva je, čedo moje, velika lađa koja plovi prema dubokim i dalekim nama neznanim vremenima i ljudima. U koji god vek da doplovi dovešće i nas i pokazati nas – našim još nerođenim potomcima.⁵

Upravo su ti potomci, vođeni utemeljenim vrednostima, dizali ustanke protiv Turaka. Ustanke u kojima su ne žaleći život težili slobodi. Sloboda je neprocenjiv pojam u Srba, iako je mnogi jeftino prodadoše. Srpski narod je toliko skupo platio da ona više nema cenu.

O tome svedoči boj na Čegru i Čele-kula, sazidana od kostura glava srpskih junaka stradalih u njemu. Sazidana da plaši, ona je, po našem starom srpskom običaju, kod nas izazvala upravo suprotno. Probudila još veću hrabrost, bes, ljutnju i još jaču želju za slobodom, kao i snagu da se ona čuva bez obzira na posledice. O tome svedoči i govor majora Dragutina Gavrilovića i stradanja branilaca Beograda, Kolubara, Albanska golgota, Kajmakčalan, ali i stradanja u Drugom ratu.

---

⁵ Mile Medić, *Zaveštanja velikog župana srpskog Stefana Nemanje svom sinu svetom Savi*; Dostupno preko: https://www.rastko.rs/knjizevnost/umetnicka/mmedic/mmedic-zavestanja_c.html (Pristupljeno 23. februara 2018).

Lobanjama svih tih žrtava sazidali bi kulu dovoljno visoku da dosegne one zvezdane hramove i time uspostavi vertikalnu i horizontalnu srpskog naroda od koje se ne sme odstupati. Nema Srbina koji ne bi mogao da uperi prst u tu kulu i pokaže svog pretka.

I ko je taj ko ima istorijsko pravo da odlučuje o ovim svetinjama u koje su uzidani životi svih branilaca slobodarskog duha, morala i pravde? Ko ima pravo da trajno podeli već razdeljenu srpsku naciju?

Iako mi svakim odlaskom u Brisel sve više i više predajemo Kosovo, ono je mnogo moralnije, vekovima Srbe neprestano čuva. Zato nam se poručuje da se odrekemo mita, da se okrenemo budućnosti, jer, kako kaže Matija Bečković, u Evropsku uniju nećemo ući ako se budemo iščega sećali.

U skladu sa evropskim principom jednakosti i inkluzije, a i da se ne bih ogrešio i nabrojao samo ono što su Srbi ostavili svojoj, ali i evropskoj i svetskoj baštini, morao bih da spomenem i Albance sa Kosova i Metohije. Zapadna civilizacija je, pored bele, zahvaljujući njima, dobila i „žutu kuću” i spasila mnogo života. Naravno, zaboravićemo kako su do tih organa došli, jer, kao što sam naveo, prošlosti se moramo osloboditi i gledati u budućnost. Ljudi koji su dobili te organe sada nesmetano žive, dok su njihovi donori nestali negde u prošlosti.

MEĐUNARODNI OKVIR KOSOVSKOG PROBLEMA

U ovom delu bih napravio digresiju u odnosu na glavnu temu i osvrnuo se na geopolitički okvir međunarodne zajednice, čime bih dovršio celinu koja će pokazati da, pored svih istorijskih i kulturnih vrednosti koje nas emotivno vezuju za Kosovo i Metohiju, a koje sam već analizirao, ni realnost, na koju se pojedinci danas često pozivaju, ne ukazuje da treba žuriti sa brzopletim rešavanjem ovog istorijskog pitanja. Izloženi argumenti u daljem tekstu su ujedno i odgovor na argumente pojedinih „intelektualaca” da čekanjem pogoršavamo stanje naših ljudi koji žive na Kosovu i Metohiji, da će se priznanjem njihovi socio-ekonomski, životni i radni uslovi poboljšati i da je nama lako da pričamo iz Beograda, aludirajući na to da je Beograd nevažan činilac u rešavanju ovog pitanja, iako se nijedno rešenje ne može doneti bez saglasnosti Beograda kao centra srpske države.

Uzimajući u obzir da je geopolitička situacija nepredvidiva i da postoje *jata crnih labudova* koji se mogu u svakom trenutku pojaviti, ipak ću pokušati, sagledavajući trenutne međunarodne odnose, da iznesem viđenje međunarodnih kretanja i našeg mesta u njima. Naime, Srbija kao mala zemlja, sa dobrim geostrateškim položajem, slobodarskim duhom stanovništva koji se kroz vekove pokazao, i istorijskom tendencijom ujedinjenja srpskog naroda u jednu državu, vekovima unazad predstavlja trn u oku pojedinim zapadnim

zemljama koje jedino zanima njihov lični interes, ne gledajući na posledice koje će njihova dobit ostaviti na druge. Sa druge strane, tu je i istorijsko-religijska bliskost sa Rusima koja kod određenih zapadnih zemalja, instruisanih od strane establišmenta Sjedinjenih Američkih Država, dodatno pojačava animozitet prema Srbiji i Srbima. Cenu takvog gledišta, kao i nesposobnosti naše političke elite da sagleda međunarodne okolnosti, platili smo tokom devedesetih.

Delovanje te propagande moglo se videti i kroz paralisnost i nemogućnost međunarodnih institucija da deluju tokom devedesetih i početkom dve hiljaditih. Naime, one su tada bile sredstvo za izvršenje ciljeva najveće sile tog vremena. Ovu tezu potkrepljuje i bombardovanje SRJ 1999. godine bez odluke Saveta bezbednosti UN. Svoju drskost su pokazali i nazivom te akcije „Milosrdni anđeo”. Sa druge strane, vidimo nepoštovanje Konvencije o zaštiti svetske kulturne i prirodne baštine⁶, kao i Konvencije za zaštitu prirodnih dobara za vreme oružanih sukoba⁷. I jedna i druga konvencija jasno navode da se kulturna i prirodna baština moraju čuvati bez obzira na čijoj se teritoriji nalaze i da one predstavljaju ne samo vrednost nacije kojoj pripadaju već i vrednost čitavog čovečanstva. Naime, „oblast Kosova i Metohije (Raško-prirenska episkopija) spada u Evropi, pa i svetu, u prostor sa najvećim brojem hrišćanskih objekata po jednom kvadratnom kilometru”.⁸

---

⁶ Konvencija o zaštiti svetske kulturne i prirodne baštine, „Službeni list SFRJ”, Međunarodni ugovori, br. 56/74; Dostupno preko: [http://www.kultura.gov.rs/docs/stranice/82128418889499865927/10.%20Konvecija%20o%20zastiti%20svetske%20kulturne%20i%20prirodne-bastine%20\(1972\).pdf](http://www.kultura.gov.rs/docs/stranice/82128418889499865927/10.%20Konvecija%20o%20zastiti%20svetske%20kulturne%20i%20prirodne-bastine%20(1972).pdf)

⁷ Konvencija za zaštitu kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba, „Službeni list FNRJ” – dodatak, br. 4/56; Dostupno preko: [http://www.kultura.gov.rs/docs/stranice/82128418889499865927/8.%20Konvencija%20za%20zastitu%20kulturnih%20dobara%20u%20slucaju%20oruzanih%20sukoba\(%20Hag,%201954\).pdf](http://www.kultura.gov.rs/docs/stranice/82128418889499865927/8.%20Konvencija%20za%20zastitu%20kulturnih%20dobara%20u%20slucaju%20oruzanih%20sukoba(%20Hag,%201954).pdf)

⁸ Slobodan Mileusnić, *Duhovni genocid – kulturna katastrofa*; Dostupno preko: <https://www.sanu.ac.rs/Izdanja/SrbiNaKosovu/04MileusnicSlobodan.pdf> (Pristupljeno 20. februara 2018). Ukupna površina Kosova i Metohije iznosi 10887 km², što znači da se na svakih 7,23 km² (=840m x 840m) nalazi po jedan pravoslavni hrišćanski objekt.

Slika 1. Karta važnijih crkava i manastira Kosova i Metohije⁹

Međutim, današnji svet se promenio. Živimo u multipolarnom svetu gde Srbija, kao mala reka tražeći put kroz veliko stenje, treba pronaći mesto za svoj interes u svetu. Udarivši, na prvi pogled, u nesalomivu stenu, ona će je zaobići i pronaći alternativni put, ali će je decenijama polako kruniti i probijati, tako da stena toga i ne bude svesna. Ovim slikovitim prikazom želeo bih da pokažem da treba duboko i detaljno analizirati sva kretanja u međunarodnim odnosima, koja se danas u međuzavisnom svetu menjaju iz dana u dan, i uhvatiti priliku za naš interes. Sa druge strane, moramo sagledati i interese velikih sila i detaljnom analizom pronaći nama najbliže. Zatim se treba postaviti tako da podržavajući interes neke velesile ostvarimo i naš sopstveni. Činjenicu da

⁹ Izvor: Antonijević V. Snežana, *Mogućnosti unapređenja zaštite i očuvanja srpske nacionalne baštine prostora Metohije na početku 21. veka*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti, 2013, str. 82.

u međunarodnim odnosima vladaju interesi trebalo bi lukavstvom i umešnošću usmeriti u našu korist.

Da brzo rešavanje ovog problema ne ide nama u prilog govore i stalni pritisci zemalja koje ubrzavaju pregovore u smeru priznanja Kosova i Metohije kao nezavisne države. Zato moramo dobro razmisliti za šta se borimo i šta jednom ili drugom odlukom dajemo do znanja svetu, tj. kakvu im latentnu poruku šaljemo. Tom porukom ćemo pokazati koliko smo spremni da autonomno delamo u budućnosti.

Takođe, ne smemo zaboraviti i na srpsko stanovništvo koje živi na Kosovu i Metohiji. Iako mnogi zagovornici priznavanja nezavisnosti govore da to ide u prilog stanovnicima Kosova i Metohije srpskog etničkog porekla, imamo valjane razloge da sumnjamo i dovedemo u pitanje takav stav. Analizirajući položaj srpske etničke grupe koja žive na području današnje Albanije možemo, opravdano, imati strah za budućnost srpskog stanovništva u slučaju stvaranja druge albanske države.

Sa druge strane, ne možemo sporti ni težnje za stvaranje velike Albanije koje vidimo u mnogim izjavama aktuelnih političara. To bi dovelo do destabilizacije Balkana i, verovatno, prekrajanja granica koje uslovljavaju novi rat. Međutim, toga očigledno nisu svesni albanski političari koji u javnost šalju izjave takvog sadržaja koje bi lako mogle zapaliti ekstremnije orijentisano stanovništvo albanske nacionalnosti. Nisu svesni toga da su i oni stradali od radioaktivnih bombi koje su bačene na prostor južne srpske pokrajine na kojoj upravo oni sada većinski žive. Međutim, ta kvazidržava je pod vođstvom ratnih zločinaca koji gledaju samo interes svoje klike, dok mnogi stanovnici muslimanske veroispovesti žive u strahu od njih i zbog toga čute. Za takvo stanje možemo okriviti srpsko rukovodstvo koje se permanentno ne oglašava na optužbe upućene od strane političara okolnih zemalja i ne reaguje na ponašanje međunarodne zajednice prema osvedočenim zločincima. Svedoci smo da je prećutkivanje genocida u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i njegovo prikrivanje sredinom prošlog veka dovelo do toga da se danas genocid apsolutno negira i govori da su egzekutori dece bili humanisti koji su decu spasavali dovodeći ih u radne logore. Do kojih granica se fabrikuje istina možemo videti i iz primera gde pojedini „eksperti“ govore kako su u Jasenovcu deci prikazivane čak i predstave. Možemo zamisliti šta će se o nekažnjanim zločincima u zadnjem ratu govoriti krajem ovog veka.

Zato srpski narod mora ostati jak i u savremenim uslovima masovnih medija vršiti pritisak na vlast povodom ovih istorijskih pitanja. Srpski narod je 400 godina bio pod Turcima, povlačio se u Velikom ratu sa prostora Srbije, ali se ipak vraćao uz pomoć vrednosti, kulture i mitova koji su duboko usađeni u svakom od nas. Ta snaga se mora probuditi i u savremenom narodu koji je svedok ogromnih „erupcija“ na svetskoj sceni. Srpska reka mora pronaći put, a da se ne uprlja. Da li će to biti tako što će uskladiti interese sa nekom velikom silom ili uspeti da napravi meandar i izbori se za vlastiti put manje je

važno. Važno je da ne menja svoj istorijski krševiti tok. U suprotnom joj pretili nestanak u sušnim predelima, utapanje u neke podzemne tokove naroda za koje samo istorija zna.

ZAKLJUČAK

Na osnovu analize kulturno-istorijskog nasleđa srednjovekovne srpske države, čije je jezgro zahvatalo područje Kosova i Metohije, utvrdili smo izuzetan značaj crkava, manastira, kao i predanja toga vremena, o kojima ova zdanja svedoče, na identitet i vrednosti srpskog naroda. „Po hrišćansko-pravoslavnom verovanju, crkve i manastiri ne umiru, već samo, usled neprijateljskog razaranja ili neke druge nedaće, zamiru. Prođe i po nekoliko vekova ili decenija pa se ta crkvišta obnove, odnosno zažive. Primer: Manastir Svetih arhangelâ kod Prizrena, zadužbina cara Dušana, razrušen je u 16. veku. Od materijala s ovog manastira podignuta je Sinan-pašina džamija u Prizrenu, koja i danas postoji. Ovaj manastir delom je obnovljen pre nekoliko godina, da bi ponovo stradao marta 2004. godine. Nedavno, ponovo je duhovno obnovljen”.¹⁰ Na osnovu ove tradicije i vrednosti hrišćanstva srpski narod je uspeo da prebrodi mnoge zločine, istrebljenja, pogrome i opstane do današnjeg dana. Upravo iz tog razloga, danas su na sceni drugačiji, perfidniji načini asimilacije. Smanjio se pritisak na narod putem sile i krenulo se na uništavanje identiteta i homogenizaciju sveta, upravo putem uništavanja spomenika kulture koji svedoče o vekovnom postojanju tog naroda i promocijom nemorala i autodestrukcije uvijenih u formu modernosti.

Međutim, bez tih svetinja, priče o njima i ljudima koji su ih izgradili i vodili srpski narod kroz vekove on, kao takav, ne bi postojao. Zato se kulturno-istorijska baština na ovim prostorima mora sačuvati po svaku cenu, a to propisuju i već pomenuti međunarodni dokumenti (Konvencija za zaštitu kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba, Konvencija o zaštiti svetske kulturne i prirodne baštine). Pozivajući se na te dokumente možemo, zajedno sa osveštavanjem međunarodne zajednice, pokazivanjem naučnih radova, slika i video materijala koji svedoče o tome šta se zaista dešavalo na Kosovu i Metohiji, izboriti da ta baština nikada ne padne u ruke onih koji su je vekovima sknavili.

Sa druge strane, analizirana je sadašnjost, želje srpskog naroda kako na prostoru severne i centralne Srbije tako i Srba na Kosovu i Metohiji. Imajući u vidu da je većina stanovništva za očuvanje Kosova i Metohije u sastavu Srbije, kao i položaj srpskog stanovništva u današnjoj Albaniji, može se izvući zaključak

---

¹⁰ Slobodan Mileusnić, *Duhovni genocid – kulturna katastrofa*; Dostupno preko: <https://www.sanu.ac.rs/Izdanja/SrbiNaKosovu/04MileusnicSlobodan.pdf> (Pristupljeno 20. februara 2018).

kakvim uslovima života bi bili izloženi Srbi u drugoj albanskoj državi i kakvu podelu bi to izazvalo u srpskom narodu. Takođe, htenja i želje naroda su od velike važnosti ne samo za društveni, već i za ekonomski prosperitet. O značaju saglasnosti između volje naroda i ljudi koji su na vlasti govori Milan Matić. „Kad god bi u istoriji dolazilo do saglasnosti i harmonije između izvornih osećanja i nadanja naroda i nastojanja njihovih vodećih ljudi ka pravdi, slobodi, jednakosti i vrlinama u državi, to je dovodilo do velikog napretka i slave države i društva.”¹¹

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Antonijević V. Snežana, *Mogućnosti unapređenja zaštite i očuvanja srpske nacionalne baštine prostora Metohije na početku 21. veka*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti, 2013.
- [2] Antonijević Snežana, Čvorović Zoran, *Zaštita i očuvanje srpske nacionalne baštine na prostoru Metohije*; Dostupno preko: <http://srbinaokup.info/?p=65732> (Pristupljeno 22. februara 2018).
- [3] Janković Đorđe, *Srednji vek Kosova i Metohije – Arheološka istraživanja*; Dostupno preko: <https://www.rastko.rs/arheologija/djankovic-kosmet.html> (Pristupljeno 20. februara 2018).
- [4] Kočović Dragoslav, *Socijalna politika* (Drugo dopunjeno izdanje), Fakultet političkih nauka, Beograd, 2007.
- [5] *Konvencija o zaštiti svetske kulturne i prirodne baštine*, „Službeni list SFRJ”, Međunarodni ugovori, br. 56/74; Dostupno preko: [http://www.kultura.gov.rs/docs/stranice/82128418889499865927/10.%20Konvecija%20o%20zastiti%20svetske%20kulturne%20i%20prirodne-bastine%20\(1972\).pdf](http://www.kultura.gov.rs/docs/stranice/82128418889499865927/10.%20Konvecija%20o%20zastiti%20svetske%20kulturne%20i%20prirodne-bastine%20(1972).pdf)
- [6] Konvencija za zaštitu kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba, „Službeni list FNRJ” – dodatak, br. 4/56; Dostupno preko: [http://www.kultura.gov.rs/docs/stranice/82128418889499865927/8.%20Konvencija%20za%20zastitu%20kulturnih%20dobara%20u%20slucaju%20oruzanih%20sukoba\(%20Hag,%201954\).pdf](http://www.kultura.gov.rs/docs/stranice/82128418889499865927/8.%20Konvencija%20za%20zastitu%20kulturnih%20dobara%20u%20slucaju%20oruzanih%20sukoba(%20Hag,%201954).pdf)
- [7] Medić Mile, *Zaveštanja velikog župana srpskog Stefana Nemanje svom sinu svetom Savi*; Dostupno preko: https://www.rastko.rs/knjizevnost/umetnicka/mmedic/mmedic-zavestanja_c.html (Pristupljeno 23. februara 2018).
- [8] Mileusnić Slobodan, *Duhovni genocid – kulturna katastrofa*; Dostupno preko: <https://www.sanu.ac.rs/Izdanja/SrbiNaKosovu/04MileusnicSlobodan.pdf> (Pristupljeno 20. februara 2018).

---

¹¹ Dragoslav Kočović, *Socijalna politika* (Drugo dopunjeno izdanje), Fakultet političkih nauka, Beograd, 2007, str. 94.

- [9] Stepić Milomir, *Perspektive Kosova i Metohije u kontekstu globalnih geopolitičkih koncepcija*; Dostupno preko: <https://www.sanu.ac.rs/Izdanja/SrbiNaKosovu/18StepicMilomir.pdf> (Pristupljeno 23. februara 2018).

Jovan Berić

CULTURAL AND HISTORICAL HERITAGE AS
THE ARCHETYPE OF THE SERBIAN PEOPLE
AND THE PIVOT OF NATION'S SURVIVAL

Abstract

This paper attempts to analyze cultural and historical heritage throughout centuries, while also focusing on the importance of this heritage – not only in terms of the survival of Serbs during the four centuries of Turkish slavery and the construction of the modern Serbian republic, but also in terms of ingraining moral values of the natural law in all individuals, as they seem to be fading from their conscience under the influence of American globalization. It will also analyze the international frame and position of the Republic of Serbia in the interdependent world, so as to help us grasp both the positive and the negative effects of the decision which could disrupt the fragile peace on the Balkan Peninsula. This paper, thus, concludes that Serbia, as a country with the rich cultural and historical heritage and traditions that have been kept alive through epic poetry for centuries, needs to consider all of its future actions carefully. Hasty decisions could divide the already heterogeneous Serbs even further, thus defaming the glorious history of Serbia and its notable figures. Furthermore, the solution to the Kosovo issue and the stand the Republic of Serbia chooses to take will dictate the decisions and proceedings of the international community towards Serbia in the future.

Key words:

Kosovo and Metohija, Serbian people, cultural and historical heritage, tradition, identity, international frame, the position of Serbia.

Hristina Cvetinčanin Knežević*

*Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka*

Žensko lice desnice: studija slučaja Srpskog pokreta Dveri¹

Apstrakt

Kraj dvadesetog veka obeležila je promena epohalne svesti koja je, između ostalog, podrazumevala i promenu shvatanja političkih opcija levog i desnog spektra. U kontekstu savremenog srpskog društva koje je formirano na nasleđu građanskih ratova podjednako kao i na kapitalističkoj transformaciji, desni ekstremizam postaje legitimna politička opcija. Cilj ovog rada je da istraži narativ o mestu žene iz perspektive Srpskog pokreta Dveri, jedine parlamentarne desne stranke koja je značajan deo svoje političke agende posvetila ženskom pitanju. Analizom narativa o mestu žene pokušaću da ukažem na to kako se retorika desnih političkih partija menja, kooptirajući feminističke politike u cilju privlačenja što većeg broja potencijalnih glasača, pri čemu tradicionalno shvaćena desnica postaje desnica sa ženskim licem.

Ključne reči:

desnica, levica, desni ekstremizam, ideologija, materinstvo, Srpski pokret Dveri, feminističke politike, mesto žene, studije roda

Kraj XX veka obeležilo je duboko izmenjeno gledanje država, etničkih i socijalnih grupa na svoju prošlost, što je dovelo do promene same epohalne svesti. Ove promene epohalne svesti, shvaćene kao preovlađujuće idejno-političke i moralno-političke svesti omeđenog šireg vremenskog razdoblja o pravcu poželjnog razvoja društva i glavnim neželjenim smetnjama tom

---

* hcknezevic@gmail.com

¹ Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti. Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2002, str. 30.

razvoju, a pod uticajem prilagođavanja okvirima parlamentarne višepartijske demokratije, dovele su i do promena u razumevanju termina levice i desnice.² Smeštajući ove tendencije u lokalni kontekst, kontekst Srbije s početka XXI veka, kontekst koji obeležavaju i dalje žive rane ratova devedesetih podjednako koliko i neuspela postsocijalistička transformacija, izbor između „leve” i „desne” političke orijentacije, kreirajući nove frontove borbe između njih dve, dovodi do rasprava o samom (nacionalnom) identitetu.³ Kako Kuljić zaključuje, nacionalna solidarnost istiskuje klasnu, relativizam zamenjuje ideju napretka a ideju pravde potiskuje konkurencija – struktura postaje kapitalistička, a nova liberalna i konzervativna misao o društvu pravda zaokret ka kapitalizmu.⁴ Nacionalni identitet pod pritiskom kapitalizma, u konkretnom kontekstu duboke društveno-ekonomske krize, u jednom „razorenom sistemu”, počinje sve više i više da koketira sa ekstremno desnim ideologijama.⁵ Imajući ovo u vidu, sasvim je jasno zašto pitanje (nacionalnog) identiteta (p)ostaje centralna tačka javnopolitičkog delovanja svakog desnog društvenopolitičkog pokreta, međutim, za razliku od devedesetih godina prošlog veka kada su, u kontekstu ratova koji su rezultirali raspadom SFRJ, desničarske organizacije delovale prvenstveno kao paravojne formacije, danas desne politike, čak i u svom ekstremnom, fašisoidnom obliku, postaju deo javnog društvenopolitičkog diskursa. (Ne)reagovanje države na širenje verske, nacionalne i rasne mržnje i pomirljiv stav prema nasilnim incidentima koje ove grupacije izazivaju, daju legitimitet njihovom delovanju i postavljaju desni ekstremizam u legalne i legitimne okvire političkog mišljenja i delovanja.⁶

DESNICA I DESNI EKSTREMIZAM U SRBIJI

U odnosu prema jednakosti i slobodi, u Francuskoj građanskoj revoluciji 1789. godine nastaje podela na levicu i desnicu. Za levicu je vezivan „grozd”

² Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti. Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, str. 9–13. Mladen Lazić, „Postsocijalistička transformacija i restratifikacija u Srbiji”, *Politička misao*, Vol. 58, br. 3, str. 125.

³ Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti. Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, nav. delo, str. 13.

⁴ Jelena Višnjić, „Pogledaj me nevernice”: desnica o ženama, žene u desnici, slučaj Srbija”, u: *Ekstremizam. Kako prepoznati društveno zlo*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2014, str. 82.

⁵ Isidora Stakić, *Odnos Srbije prema ekstremno desničarskim organizacijama*.

⁶ Vladimir Goati, *Političke partije i partijski sistemi*, Podgorica, CEMI, Porgorica, 2007, str. 41.

stavova/vrednosti, u koje spadaju sloboda, jednakost, bratstvo, prava, napredak, reforme i internacionalizam, a za desnicu autoritet, hijerarhija, poredak, obaveze, tradicija, reakcija i nacionalizam.⁷ Teorijski gledano, prisutna su dva različita osnovna poimanja levice i desnice – sadržinsko i formalističko. Sadržinsko shvatanje levice/desnice u obzir uzima različite dimenzije – antropološku, ideološku, saznanjno-sociološku, teorijsku i empirijsku. U skladu sa navedenim, leвица brani jednakost, iz čega proističe jasna antikapitalistička perspektiva, a desnica se zalaže za postojanje različitih društvenih hijerarhija, te samim tim podržava kapitalizam; leвица kritikuje religijske i crkvene autoritete, a desnica ih pravda i oslanja se na njih; leвица je okrenuta budućnosti, desnica se stalno vraća u prošlost kao rezervoar svojih političkih stavova; leвица traži alternativu tradiciji, a desnica zahteva nastavljanje tradicije; leвица brani višekulturalnost i pravo na razliku životnih stilova, mišljenja i načina mišljenja, a desnica se zalaže za nacionalnu, rasnu, seksualnu istovrnost i uobičajeno seksualno i porodično ponašanje. Sa druge strane, formalističko shvatanje levice/desnice definiše ih kao opozite – definiše jedno u odnosu na drugo, pri čemu leвица i desnica predstavljaju dihotomije, binarnost, ili/ili.⁸

Formalističko razjašnjenje pojmova levice/desnice na prostorima SFRJ nije bilo moguće sve do 1990. godine, jer je od 1945. pa do 1990. u jednostranačkom sistemu postojala samo jedna stranka, KPJ, odnosno SKJ, te je bilo nemoguće definisati je kao opozit u odnosu na neku drugu partiju u SFRJ. Tek uspostavljanjem višestranačja možemo govoriti o desnim političkim partijama, iako su desničari, kao i disidentski oblici levice, postojali i za vreme KPJ, odnosno SKJ, ali su bili stavljeni van zakona, nije im bilo dozvoljeno praktično političko organizovanje.

Kada je reč o prelasku na višestranački sistem, Pavlović navodi deset negativnih karakteristika/otežavajućih okolnosti konteksta u Srbiji. Na prvom mestu, tu je nacionalizam, za koji tvrdi da predstavlja „jedno od mogućeg opšteg obeležja višestranačkog sistema u Srbiji“; zatim, autoritarnost političkog poretka kome je nacionalizam bio osnovna pogonska snaga; uspostavljanje ratničkog društva koje je dovelo do toga da se decenijama nakog uvođenja političkog pluralizma Srbija i dalje suočava sa postratnim traumama, koje karakteriše i nedovoljno političko suočavanje sa prošlošću koje predstavlja snažnu socijalnu osnovu za desne političke opcije; međunarodna ekonomska i politička izolacija Srbije dovela je do toga da je destigmatizacija Srbije i Balkana i dalje nezavršen proces; siromaštvo koje, sa jedne strane, dovodi do toga da se mali broj ljudi odlučuje za aktivno članstvo u političkim partijama a, sa

⁷ Jovo Bakić, „Leвица i desnica – pokušaj teorijskog određenja i iskustvene primene na slučaju Srbije (1990–2014)“, *Sociologija*, Vol. 57, br. 1, str. 46.

⁸ Vukašin Pavlović, „Programski identitet političkih partija“, u: *Partije i izbori u Srbiji: 20 godina*, Čigoja štampa, Beograd, 2011, str. 142.

druge, oni koji se odluče to čine iz lukrativnih motiva; dominacija tradicionalnih vrednosti dovele su do toga da je čitav politički spektar političkog sistema pomeren udesno; nizak nivo političke kulture predstavlja ozbiljno odsustvo uslova neophodnih za uspešno funkcionisanje višepartijskog sistema; nerazvijeno civilno društvo, na koje partije gledaju sa „visine“, dovodi do toga da saradnja između njih izostaje; organizovani kriminal i nasilje; i, na kraju, strah od promena i gubitak privilegija u „siromašnu državu blagostanja kakav je bio socijalizam”.⁹ S obzirom na navedeno, primetan je zaokret udesno na planu političkih ideologija (nacionalizam, postratne traume, tradicionalne vrednosti i autoritarnost). U ovom oligarhijskom sistemu, karakterističnom za periferiju svetskog kapitalističkog sistema, levica u Srbiji više ne postoji, dok desnica iz marginalizovanih društvenih pokreta i pozicija (jedno vreme poput SRS i DSS, ali i poput Srpskog narodnog pokreta 1389 i Srpskog pokreta Dveri) postaje sve više zastupljena na političkoj sceni, te ulazi u Skupštinu, kao i u ministarstva.

*

U eseju „Vječni fašizam” Umberto Eko je pisao: „Iako politički režimi mogu biti srušeni, iako se ideologije mogu kritizirati i može ih se odricati, ipak iza režima i njegove ideologije uvijek postoji način mišljenja i osjećanja, mješavina kulturnih navika, opskurnih instinkata i nedokučivih nagona. Postoji li još uvijek neki drugi duh koji se šunja Evropom (o drugim dijelovima svijeta da ne govorim)?”.¹⁰ Vođeni ovom linijom, možemo se zapitati da li postoji (još uvek) neki drugi duh koji se „šunja” Srbijom, pored onog demokratskog, proevropskog i građanskog duha, koga neretko vidamo u programima i agendama političkih stranaka? Kako Višnjić navodi, živimo u vremenu militarizma, rastućeg nasilja, dominantnog diskursa nacionalizma, rasizma i tradicionalizma, što doprinosi (ali je i posledica) jačanju ultradesničarskih i fašističkih ideologija u javnom diskursu.¹¹ Počeci savremenih desnih ideologija na prostoru Srbije vezuju se za devedesete godine prošlog veka i ratna dešavanja na ovim prostorima, s jednom važnom razlikom između tog perioda i danas – tokom ratnih dešavanja na prostoru bivše SFRJ ultradesničarske grupe su delovale prvenstveno kao paravojne formacije, a današnje desničarske organizacije, u očito izmenjenim, mirnodopskim okolnostima, nastavljaju da šire rasnu i versku mržnju i da učestvuju u brojnim nasilnim incidentima, pri čemu je neophodno postaviti pitanje uloge i politike države koja doprinosi

---

⁹ Umberto Eko, *Vječni fašizam*, 2016; Dostupno preko: <http://pecanik.net/vjecni-fasizam/>

¹⁰ Jelena Višnjić, „Pogledaj me nevernice”: desnica o ženama, žene u desnici, slučaj Srbija”, nav. delo, str. 83.

¹¹ Isidora Stakić, *Odnos Srbije prema ekstremno desničarskim organizacijama*, nav. delo.

uspostavljanju desnog ekstremizma kao legitimnog okvira političkog mišljenja i delovanja.^{12,13}

Za potrebe ovog rada, pojam desnog ekstremizma, odnosno desnice, definišaćemo kao „čitav niz srodnih ideologija kojima je zajedničko suprotstavljanje principu fundamentalne jednakosti svih ljudi i prihvatanje nasilja kao legitimnog načina prevazilaženja sukoba.¹⁴ Za desni ekstremizam je karakteristično to da se uspešno prilagođava tekućoj političkoj retorici, da se ispoljava na različite i prikrivene načine, te, po pravilu, odriče svaku vezu sa nepopularnim fašizmom – ideološka retorika nove ekstremne desnice je modernizovana i danas je „obuzdavaju” tendencije globalizacije, za razliku od stanja između dva svetska rata kada se desni ekstremizam podudara sa moćnim imperijalističkim reakcijama nacionalno homogenog krupnog kapitala.¹⁵

Koja je veza između fašizma i savremene ekstremne desnice? Sa jedne strane, fašizam je „autoritarni nacionalizam koji sadrži rasizam, antisemitizam, antikomunizam, brani korporativnostalešku viziju sitnoburžoaskog kapitalizma, a u organizacionom pogledu raspolaže militarističkom partijom sa oružanim partijskim trupama i harizmatskim vođom; prepoznatljiv je i po snažnom šovinističkom romantičarskom veličanju vlastite tobože ugrožene nacije uz žestoku kritiku kosmopolitskih struja koje iznutra razaraju zajednicu krvi i tla”. Sa druge strane, savremena ekstremna desnica osporava kosmopolitizam i dekadenciju moderne, protivi se mešanju naroda i rasa (bastardiziranju) jer to ugrožava nacionalni identitet, vraća se mitu i predprosvetiteljskoj tradiciji, protivi se materijalizmu atlantsko-američkog zapada i ističe borbeni panhrišćanski pogled na svet. Ipak, ispod modernizovane fašističke retorike nove ekstremne desnice kriju se dobro poznati motivi i ciljevi identični klasičnom fašizmu – ove novine na desnici nisu ni ideološke ni idejne, već su taktičke, kako bi se reakcione namere prilagodile duhu vremena.¹⁶

---

¹² Zbog prostornih ograničenja, ovaj rad se neće baviti istorijom i korenima desnih ideologija u Srbiji. Za dalje čitanje preporučujem Oliveru Milosavljević, „U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o 'nama' i 'drugima'” (2002), „Savremenici fašizma 1: Percepcija fašizma u beogradskoj javnosti 1933–1941” (2010) i „Savremenici fašizma 2: Jugoslavija u okruženju 1933–1941” (2010).

¹³ Heitmeyer prema Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti. Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, nav. delo, str. 127.

¹⁴ Todor Kuljić, „O fašizmu, desnom ekstremizmu i teorija o fašizmu krajem 20. veka”, *Sociologija*, Vol. 41, br. 4, str. 430.

¹⁵ Isto, str. 444.

¹⁶ Isto, str. 432.

Unutrašnje diferenciranje desnice se može izvesti na stupnju prihvatanja nasilja – nasilje se uglavnom prihvata, postoji uverenost o neophodnosti sile, toleriše se i privatno i državno represivno nasilno ponašanje i postoji spremnost da se nasilje počini, te se ono redovno koristi. Nasilje je normalizovano kao normalan način rešavanja sukoba, odbacuje se racionalna rasprava, te se ističe svakodnevna neprestana borba za opstanak, poriču se demokratski obrasci i ističe se autoritarni i militaristički stil.¹⁷ Kult nacije i nacionalnog preporoda, tradicionalizam, iracionalizam, antiliberalizam, antiegalitarizam, rasizam i militarizam predstavljaju osnovne karakteristike fašizma, koje, u svom novom obliku, savremena desnica prilagođava duhu vremena. Ukoliko govorimo o desnici u zemljama EU, kao glavne karakteristike izdvajaju se ekonomska, politička i/ili identitetska kriza koje pogoduju jačanju desnice. Sve ove tendencije se prelamaju i na slučaju Srbije, međutim, imajući u vidu da Srbiju karakteriše neuspela postsocijalistička transformacija, ove krize su dodatno pothranjene ekonomsko-političkom situacijom, ali su i u pratnji nekih lokalnih specifičnosti. Kao lokalne specifičnosti Stakić navodi raspad SFRJ i nasleđe etničkih sukoba, istorijski revizionizam i anti-antifašizam, odnos države i SPC i pravnu neuređenost države.¹⁸ Ratna dešavanja, glorifikacija ratnih zločina i destruktivni nacionalizam upravo čine *differentia specifica* desnice u Srbiji.

ŽENSKO LICE DESNICE

Imajući u vidu istorijsko-politički kontekst devedesetih godina prošlog veka, kontekst izranjavan građanskim ratovima i raspadom SFRJ, slogan „Ona da rađa, on da brani”, slogan desničarskog pokreta Obraz, možda i najbolje ilustruje desnu retoriku o ženskom pitanju, o mestu žene. Žena se posmatra kao inkubator u svrsi rađanja, pri čemu je rađanje posmatrano dvostruko instrumentalno – i kao obnavljanje nacije ali i kao odbrana nacije. U tom kontekstu, bilo kakav vid kontrole rađanja (osim u medicinski opravdanim slučajevima, u slučaju opasnosti po zdravstveno stanje žene) i zaštite reproduktivnih prava posmatra se kao izdajnički, kao antipatriotski. Abortus više nije lična odluka čije se posledice ograničavaju na privatni život žene – žensko telo nije

---

¹⁷ Isidora Stakić, *Odnos Srbije prema ekstremno desničarskim organizacijama*, nav. delo.

¹⁸ Ovde bi bilo zanimljivo povući paralelu sa diktaturom Nikolae Čaušeskog u Rumuniji – za vreme njegove vlasti, abortus je bio zabranjen pod pretnjom da je fetus „državna svojina”, a takođe je bila na snazi i zabrana kontraceptivnih sredstava. Hiljade žena su umirale prilikom tajnih i nelegalnih zahvata abortusa a sirotišta su bila puna neželjene dece. (Nikola Samardžić, *Drugi dvadeseti vek*, Službeni glasnik, Beograd, 2008, str. 133)

samo žensko, ono je vlasništvo nacije i igra važnu ulogu u nacionalnom preporodu, te odluka o namernom prekidu trudnoće postaje čin izdaje.¹⁹ Iz ove paradigme žene kao dvostruke obnoviteljke nacije proističe i izrazito negativan stav prema LGBT populaciji, pogotovo prema ženama koje sopstvenim izborom seksualnih praksi, a u skladu sa trenutnim zakonskim regulativama, sebi svesno odriču mogućnost rađanja. Lezbejke se posmatraju kao izdajice, kao žene koje nisu žene jer odbijaju da ispune najvažniju žensku funkciju, da budu majke – pre nekoliko godina je poslanik u Skupštini Srbije, Marijan Rističević, izjavio da su „lezbejke najopasnije, zbog toga što su najkrivlje za pad nataliteta. Za razliku od pedera, koji jesu zlo, ali ne ugrožavaju natalitet, lezbejke bih sudski gonio”.²⁰ Iz ovoga proističe izuzetno negativan stav koji svoj vrhunac dostiže u „razbijanju” Parade ponosa 2001. godine od strane huligana i predstavnika desničarskih organizacija (članova pokreta Obraz, Svetosavske omladine), navijača Crvene zvezde, Partizana i Rada, kao i predstavnika SPC-a.²¹ Sledeću organizovanu Paradu ponosa pratili su isti nasilni verbalni motivi – ulice Beograda su bile ispisane grafitima koji su pozivali na sprečavanje ove manifestacije, Obraz je javno pretio da će „po svaku cenu” sprečiti održavanje, a SPC se oglosio rečima da je Parada ponosa „povorka srama, povorka Sodome i Gomore” i da je ovakva istopolna ljubav „drvo koje ploda ne rađa, siječe se i u oganj baca”.²²

Žene koje spašavaju Srbiju kao briga o porodici: studija slučaja političkog programa Srpskog pokreta Dveri

Žena koja (ploda) ne rađa, „siječe se i u oganj baca” – jasna je dominantna retorika vezana za mesto i ulogu žene u desničarskim društvenim konstalacijama. Ukoliko žena ne rađa, ona nije samo oštećena, ona je pretnja nacionalnom preporodu. Odluka o (ne)rađanju, u skladu sa tim, ženi se poriče kao osnovno ljudsko, ali i zakonom zagarantovano, pravo, bez obzira da li je reč

¹⁹ Jasmina Stevanović, „Reproduktivna prava u Srbiji”, u: *Neko je rekao feminizam*, Heinrich Böll Stiftung, Beograd, 2008, str. 90.

²⁰ „Ko je odgovoran za prebijanje učesnika”, *B92*, 30. jun 2001; Dostupno na: http://www.b92.net/specijal/gay-parada/tema_dana.phtml. „Gej parada – press clipping i saopštenja”, *Gayecho*, 9. februar 2006; Dostupno na: <http://www.gayecho.com/aktivizam.aspx?id=3215>

²¹ „Povorka srama”, *SPC*, 16. septembar 2009; Dostupno na: http://www.spc.rs/sr/povorka_srama

²² Katarina Đorđević, „U Beogradu skoro polovina tridesetogodišnjakinja nema dete”, *Politika*, 6. decembar 2014; Dostupno na: <http://www.politika.rs/sr/clanak/312709/U-Beogradu-skoro-polovina-tridesetogodisnjakinja-nema-dete>

o njenoj seksualnoj orijentaciji ili „hedonističkom obrascu življenja”.²³ I u skladu sa tim, desničarske organizacije, i pokreti i partije, kroje svoje političke agende. Dok, sa jedne strane, Srpski narodni pokret 1389 svoj stav prema ženskom pitanju/ženskim ljudskim reproduktivnim pravima više nego jasno ističe organizacijom šetnje protiv abortusa (2015), čijoj je litiji „delimičan blagoslov” dao i patrijarh Irinej, neke druge, parlamentarne desničarske stranke, poput Srpskog pokreta Dveri, u svoje izborne agende, pored „Porodičnih šetnji”, uključuju i program pod nazivom „Žena će spasiti Srbiju”.²⁴

*

Da bismo razumeli kako će to žena spasiti Srbiju neophodno je detaljnije i šire promatranje programske agende ove stranke. U okviru programskog dela „brige o porodici”, koja predstavlja „suštinu politike” ove stranke, Dveri postižu specifičan eklektičan spoj levog i desnog, mizoginog i feminističkog, koji se nastavlja i u programu „žene će spasiti Srbiju”.

U programu „brige o porodici” oni navode: „Položaj porodice u Srbiji je danas lošiji nego ikada. Kao posledica nedovoljne brige države i društva, porodice u Srbiji su u velikoj duhovnoj, ekonomskoj, zdravstvenoj, moralnoj, kulturnoj i obrazovnoj krizi i na udaru novih antiporodičnih ideologija, što za posledicu ima krizu društva u celini. Preživljavamo demografsku katastrofu: broj građana Srbije svake godine je manji za 35.000 stanovnika. Nedostaje politička volja da se porodica vrati gde joj je i mesto – na prvo mesto, u centar društvene i političke odgovornosti”.²⁵

Kao rešenje za ovaj mračni pesimistični desničarski narativ propasti porodice, a samim tim i nacije, Dveri imaju rešenje u 13 tačaka. Na prvom mestu, tu je osnivanje Ministarstva za brigu o porodici, nešto što bi, izgleda, bilo sasvim slično Ministarstvu „za dozvolu abortusa”, ako imamo u vidu da je jedna od tačaka i „upoznavanje sa posledicama abortusa”. Pored uobičajenih desničarskih motiva, poput „strategija borbe protiv bele kuge” ili „podizanja svesti o značaju porodice”, gorespomenuta eklektika se oslikava u uplivu nekih, naoko levičarskih, feminističkih i pro-ženskih ideja, u ovih trinaest tačaka za „vraćanje porodice na prvo mesto – u centar društvene i političke odgo-

---

²³ „U Beogradu održana šetnja protiv abortusa”, *Blic*, 7. april 2015; Dostupno na: <http://www.blic.rs/vesti/drustvo/u-beogradu-odrzana-setnja-protiv-abortusa/7j78ks3>

²⁴ „Briga o porodici”, *Dveri*; Dostupno na: <https://dveri.rs/briga-o-porodici> (Pristupljeno 3. februara 2018).

²⁵ *Zakon o zabrani diskriminacije*. („Službeni glasnik RS”, br. 22/2009), Čl. 16 i 20; *Zakon o radu* („Službeni glasnik RS”, br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014, 13/2017 – odluka US i 113/2017), Čl. 18, 19 i 20.

vornosti". Pored „sprečavanja diskriminacije žena”, tu je i tačka „majčinskog kapitala”, kao i „materinstva kao zanimanja”, ali i tačke „konkretne pomoći samohranim porodicama” i „zabrane promocije homoseksualizma”.

„Sprečavanje diskriminacije žena” podrazumeva krivično gonjenje svih poslodavaca koji vrše diskriminaciju žena pri zapošljavanju na osnovu bračnog statusa i u zavisnosti od broja postojeće ili planirane dece (iako je ovo već područje jasno označeno zakonskim aktima).²⁶ Imajući u vidu da živimo u zemlji u kojoj „poštovanje” ovih zakona „rezultira” otpuštanjem trudnica, „sprečavanje diskriminacije žena” doista predstavlja jednu pro-žensku borbu. Međutim, ovaj zahtev se može čitati kao feministički samo na prvi pogled – kategorija žena se ograničava samo na one žene koje su majke ili planiraju da to uskoro postanu. Sa druge strane, Zakon o radu i Zakon o zabrani diskriminacije kategoriju žene posmatraju mnogo širom od kategorije majke, a i samu diskriminaciju mnogo složenijim fenomenom od otpuštanja (potencijalnih) majki.²⁷ Svođenje žene na majku, odnosno celokupne složene ženine ličnosti, preferencija, želja, izbora, kompetencija na materinstvo, predstavlja gorespomenut desničarski narativ žene kao inkubatora sa dvostrukom funkcijom obnove i odbrane nacije. Sa druge strane, svođenje žene na majku, i korišćenje majčinstva kao determinante ženskosti, između ostalog, predstavlja i kršenje gorenavedenog Zakona o diskriminaciji.

---

²⁶ Zakon o zabrani diskriminacije diskriminaciju na osnovu pola definiše na sledeći način: *Diskriminacija postoji ako se postupa protivno načelu ravnopravnosti polova, odnosno načelu poštovanja jednakih prava i sloboda žena i muškaraca u političkom, ekonomskom, kulturnom i drugom aspektu javnog, profesionalnog, privatnog i porodičnog života. Zabranjeno je uskraćivanje prava ili javno ili prikriveno priznavanje pogodnosti u odnosu na pol ili zbog promene pola. Zabranjeno je i fizičko i drugo nasilje, eksploatacija, izražavanje mržnje, omalovažavanje, ucenjivanje i uznemiravanje s obzirom na pol, kao i javno zagovaranje, podržavanje i postupanje u skladu sa predrasudama, običajima i drugim društvenim obrascima ponašanja koji su zasnovani na ideji podređenosti ili nadređenosti polova, odnosno stereotipnih uloga polova.* Zakon o radu u Članu 18. kaže: *Zabranjena je neposredna i posredna diskriminacija lica koja traže zaposlenje, kao i zaposlenih, s obzirom na pol, rođenje, jezik, rasu, boju kože, starost, trudnoću, zdravstveno stanje, odnosno invalidnost, nacionalnu pripadnost, veroispovest, bračni status, porodične obaveze, seksualno opredeljenje, političko ili drugo uverenje, socijalno poreklo, imovinsko stanje, članstvo u političkim organizacijama, sindikatima ili neko drugo lično svojstvo.* Zakon o zabrani diskriminacije („Službeni glasnik RS”, br. 22/2009), Čl. 20; Zakon o radu („Službeni glasnik RS”, br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014, 13/2017 – odluka US i 113/2017), Čl. 18.

²⁷ Marjana Stevanović, „Uplašeni Romi”, *Danas*, 13. januar 2014; Dostupno na: http://www.danas.rs/danasrs/kultura/uplaseni_romi.11.html?news_id=274361 „Dveri: Porodice u Srbiji nisu više bezbedne – migranti sve agresivniji”, *Srbinfo*, 11. decembar 2017; Dostupno na: <http://srbinfo.com/2017/12/11/dveri-porodice-u-srbiji-nisu-vise-bezbedne-migranti-sve-agresivniji/?lang=lat>

I na ovo se nadovezuje sledeća tačka, koja vidi „materinstvo kao zanimanje” – „Za svaku nezaposlenu majku koja je rodila troje i više dece sleduje nacionalna penzija. Materinstvo će imati status zanimanja”. Sa jedne strane, ako materinstvo posmatramo kao izbor, dakle, ako se izolujemo od desničarskog konteksta koji vidi majčinstvo kao jedini način legitimizacije žene, ideja nacionalne penzije za sve one žene koje su odlučile da život posvete materinstvu umesto plaćenom radu, odnosno profesionalnoj karijeri, može delovati progresivno i feministički. Ali sa strane koja u obzir uzima i kontekst, te ovu tačku posmatramo u celini i sa drugim tačkama (pogotovo onom o zabrani diskriminacije), ali i sa dominantnim desničarskim narativima o zatvaranju žena u privatnu sferu i svodjenja ih na inkubatore, postavlja se pitanje da li izbor zaista i postoji ili Dveri vide materinstvo kao jedino moguće žensko „zanimanje”?

Sledeća navedena tačka za „spas porodice” izuzetno objektivizuje ženu, svodeći je na funkciju inkubatora, ali odlazi i korak dalje, majčinstvo više nije slobodan izbor žene i njenog partnera, već postaje potencijalni kapital. „Majčinski kapital” i nema toliko veze sa samim majkama koliko sa porodicama sa više dece koje će „dobijati majčinski kapital: besplatnu zemlju i državnu pomoć za izgradnju kuće”. Ono što je važno ovde istaći je da nije svaka žena u Srbiji žena koja će spasiti Srbiju, čak iako je majka – imajući u vidu skorije Dverjanske ksenofobne ispade vezane za migrante koji su prolazili kroz Srbiju, ali i one jasno rasističke prema Romima od pre nekoliko godina, jasno se može zaključiti da sve one žene koje nisu „bele” ili su pripadnice neke nacionalne manjine neće moći da računaju na majčinski kapital, iako su, sasvim izvesno, romske porodice sa više dece i nerešenim stambenim pitanjem najbrojnije.²⁸

Slična linija eklektike spoja emancipacije i retradicionalizacije je vidljiva i u tački koja se tiče „konkretne pomoći samohranim porodicama” a koja navodi da će Dveri rešiti „egzistencijalne probleme sa kojima se suočavaju samohrane porodice – porodice u kojima nijedan član nije zaposlen”. Iako nije baš najjasnije šta termin „samohrana porodica” podrazumeva, jer je u literaturi poznat i priznat isključivo termin „samohrani roditelj”, statistički to je najčešće majka, trebamo se upitati da li bi se ova tačka primenjivala i na jednoroditeljske porodice, i ukoliko da, da li bi se primenjivala na sve „samohrane porodice” među kojima, opet, najveći procenat čine one romske? Sa druge strane, da li je politika zapošljavanja jedne zemlje uopšte uspešna ukoliko ona dozvoljava da postoje porodice u kojima nema zaposlenih? Ako se ova tačka

---

²⁸ Ustav Republike Srbije („Službeni glasnik RS”, br. 98/2006), Čl. 21. „Dveri: Seksualno opredeljenje nije ljudsko pravo – institucije da prekinu sa LGBT afirmacijom”, *Dveri*, 9. septembar 2016; Dostupno na: <https://dveri.rs/dveri-seksualno-opredeljenje-nije-ljudsko-pravo#cyr>

zaista odnosi na samohrane roditelje, pre svega majke koje odaberu „materinstvo kao zanimanje“, zašto to u samom programu nije i naznačeno?

Dakle, žene koje nisu majke možda i nisu žene, kao ni žene koje nisu bele, već su pripadnice nacionalnih manjina, ali šta je sa svim onim ženama koje su seksualne orijentacije drugačije od heteroseksualne, a koje su do sada uvek bile na meti desničarskih pokreta kao „drvo koje ploda ne rađa, siječe se i u oganj baca“? Zar i te žene, s obzirom na reproduktivni potencijal koje imaju, ne mogu biti obnoviteljske nacije i boriti se protiv bele kuge? Dveri smatraju da ne mogu, te se u okviru „brige o porodici“ kao posebna tačka ističe i „zabrana promocije homoseksualizma“ kao „antiporodične ideologije“. Važno je naglasiti da je ova tačka protivustavna, jer podstiče diskriminaciju na osnovu seksualne orijentacije, pogotovo ako imamo u vidu da Dveri smatraju da seksualno opredeljenje nije ljudsko pravo.²⁹

*

U programu naziva „Žena će spasiti porodicu“ Dveri navode sledeće – „Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku, stopa nezaposlenosti majki koje imaju decu mlađu od 15 godina starosti iznosi 42,1 odsto. Zaposlene žene za svoj rad primaju i za trećinu manje novca nego što bi za isti rad bili plaćeni muškarci. Prava trudnica, porodilja, majki više dece i samohranih majki veoma su mala. Žena koja ne može da nađe posao ili odluči da se posveti svojoj porodici obavlja celodnevni posao koji nije vrednovan i nije cenjen; te žene su ostavljene bez adekvatne socijalne zaštite i bez sopstvenih prihoda. Po broju žena obolelih od raka dojke Srbija zauzima drugo mesto u Evropi. U Srbiji svakoga dana umre po jedna žena, a četiri ih se razboli od raka grlića materice. Lažni feminizam je doveo ženu u neprirodno tešku situaciju da usled nepotrebnog poistovećivanja sa muškarcima ona radi teške poslove uz sve majčinske i porodične potrebe i obaveze koje je čekaju kod kuće“.

Eklektika levog i desnog je u ovom programu možda i najvidljivija – sa jedne strane, otvaraju se ozbiljna pitanja koja feministkinje već godinama postavljaju a koja i dalje ostaju bez jasnih institucionalnih odgovora. To su pitanja neplaćenog kućnog rada, diskriminacije prilikom zapošljavanja, razlike u platama, prava na zdravstvenu zaštitu žena. Ali, sa druge strane, upravo se iz ovih osnovnih feminističkih zahteva izbacuje „lažni feminizam“ koji se osuđuje za loš položaj žena a (borba za) ravnopravnost polova se predstavlja kao „poistovećivanje sa muškarcima“. Kooptiranje ženskog pitanja podrazumeva i kooptiranje feminizma, sa obaveznim označavanjem izvornog feminizma kao „lažnog“ a legitimisanja sopstvenog, desnog, kao „pravog“.

---

²⁹ Engl. *glass ceiling* – postojanje prepreka napredovanja u karijeri na osnovu (ženskog) pola ili pripadnosti manjinskoj grupi.

Program „Žena će spasiti Srbiju” nudi rešenje u šest tačaka. Na prvom mestu se, očekivano, kotira majčinstvo, te prva tačka obuhvata „pravo na izbor majki sa više dece” i glasi: „Omogućićemo ženama pravo na izbor između karijere i odluke da budu majke većeg broja dece i da za ovu odluku dobiju zasluženno društveno priznanje, materijalni status i puno pravo na odgovarajuću socijalnu zaštitu”. Svakako da materinstvo u zemlji u kojoj trudnice dobijaju otkaz jer su trudne čini žene koje se odluče za materinstvo izuzetno ranjivom kategorijom, ali, da li „odgovarajuća socijalna zaštita” treba da postoji samo za one žene sa većim brojem dece? Da li to znači da je rađanje dece nešto poput građenja karijere, imajući u vidu da Dveri ne nude opciju „i karijera i deca” već samo izbor između ta dva? Da li ovo predstavlja ponovno zatvaranje žena u privatnu sferu, decenijama nakon što su se izborile za pravo na rad a u trenutku u kome su fenomeni poput staklenog plafona³⁰, manje zaposlenosti i razlike u platama žena i muškaraca vrlo aktuelni?³¹

Sledeća tačka koja se tiče „jednakih uslova za rad” trebalo bi da nam reši ovu dilemu, ali, nažalost, u tome ne uspeva. Ona glasi – „Zaposlene žene imajuće apsolutnu zaštitu od gubitka posla zbog odluke da rađaju. Žene koje se posvete karijeri u privredi, umetnosti ili sportu imajuće jednake uslove za rad i jednaka priznanja kao i muškarci”. Opet, rađanje se i ovde ponavlja kao determinanta ženskosti, ali se takođe i spominju jednaki uslovi za rad i jednaka priznanja za žene kao i za muškarce. Međutim, neka nas ovo ne navede na krivi put – oblasti rezervisane za jednakost su privreda, umetnost i sport. Druge oblasti, poput npr. obrazovanja ili politike, oblasti u kojima je koncentrisana moć, se ne spominju. Možda će teniserke imati iste uslove za rad kao i teniseri, ali da li to važi i za žene u politici ili na Univerzitetu?

Sledeće dve tačke se tiču bezbednosti žena – „puna zaštita od nasilja” podrazumeva zalaganje za „donošenje zakona koji će ženama obezbediti punu zaštitu od fizičkog i svakog drugog oblika nasilja”, dok sledeća tačka, simbolično nazvana „porodica na prvom mestu”, kazuje – „Protiv smo svakog oblika urušavanja porodičnih vrednosti. Sigurna kuća za ženu mora biti njena poro-

³⁰ Lj. Bukvić, „Žene rade više, ali manje zarađuju”, *Danas*, 20. jun 2017; Dostupno na: http://www.danas.rs/drustvo.55.html?news_id=348944&title=%C5%B Dene+rade+vi%C5%A1e%2C+ali+manje+zara%C4%91uju.

³¹ „Femicid u Srbiji”, *Mreža žena protiv nasilja*; Dostupno na: <http://www.zeneprotiv-nasilja.net/femicid-u-srbiji>; „Nova tragedija u Centru za socijalni rad: Muškarac ubio ženu i dete, ranjene tri osobe”, *Blic*, 12. jul 2017; Dostupno na: <https://www.blic.rs/vesti/hronika/nova-tragedija-u-centru-za-socijalni-rad-muskarac-ubio-zenu-i-dete-ranjene-tri-osobe/r2yr2em>
„Užas na Novom Beogradu: Muž naočigled dece ženu ubio kamenom, pa odsetao”, *Blic*, 5. jul 2017; Dostupno na: <https://www.blic.rs/vesti/hronika/uzas-nanovom-beogradu-muz-naocigled-dece-zenu-ubio-kamenom-pa-odsetao-video/r8wmzp0>

dica". Dakle, sa jedne strane, imamo dosta jasan i glasan otpor nasilju, ali, sa druge, nas dočekuje ideja da je porodica za ženu sigurno mesto, njena sigurna kuća. Imajući u vidu da je porodica za ženu sve samo ne sigurno mesto, jer je za prva tri meseca 2018. godine čak 10 žena ubijeno od strane partnera, a 2017. su obeležila dva slučaja femicida u centrima za socijalni rad koja su se desila u roku od nedelju dana, postavlja se pitanje da li porodica baš uvek treba da bude „na prvom mestu”?³² Ako je porodica „sigurna kuća”, a očito to nije, da li to znači da Dveri predviđaju, u slučaju da dođu na vlast, prestanak podrške sigurnim kućama i ostalim institucijama koje pomažu ženama da izađu iz nasilja?

Tačka koja obuhvata „posebne programe za obrazovanje žena” takođe zahteva kompleksnije čitanje. Ona podrazumeva „razvijanje posebnih programa za obrazovanje žena iz oblasti reproduktivnog zdravlja, za njihove rekreativne i kulturne aktivnosti, kao i pokretanje sopstvenog posla, zanatskih i drugih porodičnih radnji”. Pre svega, da li nam zaista trebaju posebni programi za obrazovanje žena iz oblasti reproduktivnog zdravlja ili nam je potrebno javno obrazovanje iz ove oblasti? I da li obrazovanje zaista menja činjenice da u Srbiji svakog dana jedna žena umre a četiri obole od raka grlića materice, te da je Srbija treća u Evropi po smrtnosti od ovog raka, ili promene možemo očekivati samo ako redovni ginekološki pregledi budu dostupni svim ženama, kao i imunizacija i adekvatna zaštita tokom seksualnih odnosa?³³ Dalje, da li su rekreativne i kulturne aktivnosti zaista prioritet žena u Srbiji, ako imamo u vidu već pomenut femicid ili feminizaciju siromaštva?³⁴ I na kraju, da li pokretanje sopstvenog posla i zanatskih radnji spada u oblast „porodičnog” ili će žene biti ohrabrivane u ovom smeru čak i ukoliko nisu deo porodice kao supruge i majke?

Poslednja tačka programa „Žena će spasiti porodicu” možda najbolje i sumira šta žena za Dveri podrazumeva i predstavlja – Dveri kažu da su uvereni da će „žena i majka spasiti Srbiju” te da „zato žena mora da ima poštovanje i podršku države i društva”. Da li je žena koja spašava Srbiju žena ako nije majka, i da li je upravo spašavanje Srbije kroz majčinstvo, jer se taj aspekt

---

³² „Srbija treća u Evropi po smrtnosti od raka grlića materice”, *Danas*, 26. januar 2018; Dostupno na: http://www.danas.rs/drustvo.55.html?news_id=368977&title=Srbija+tre%C4%87a+u+Evropi+po+smrtnosti+od+raka+grli%C4%87a+materice; „Prevenција od velike važnosti za borbu protiv raka grlića materice”, *Blic*, 28. januar 2018; Dostupno na: <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/prevencija-od-velike-vaznosti-za-borbu-protiv-raka-grlica-materice/hg2gqyx>

³³ Dragica Vujadinović, Vojislav Stanimirović, „Rodni odnosi u Srbiji u doba tranzicije – između emancipacije i retradicionalizacije”, *Studije roda*, Pravni fakultet, Beograd, str. 203.

³⁴ *Ustav Republike Srbije* („Službeni glasnik RS”, br. 98/2006), Čl. 1.

ženskosti u programima ove stranke toliko potencira da je „biti žena” izgleda nemoguće bez „biti majka”, ono najviše što žena može da pruži, pa samim tim i njena dužnost koja joj jedina može obezbediti poštovanje i podršku, i države i društva?

Esencijalističko shvatanje žene kao materice, kao inkubatora, kao isključivo majke, dominantan je narativ žene u programima Dveri. Iako je naoko ovaj narativ maskiran pro-levim i pro-feminističkim idejama, poput plaćenog kućnog rada, zaštite od diskriminacije ili nasilja, ili važnosti reproduktivne zaštite žena, on je i dalje u svojoj srži desničarski, fašistički i mizogin. Žena je žena isključivo ako je majka, u suprotnom, ona nije ništa. I to ne bilo koja majka, već bela majka, srpske nacionalnosti, obavezno udata, ona koja će da rađa one koji će potom braniti i na taj način biti i stub porodice ali i nacije. Svako drugo shvatanje žene, a pogotovo žene koja poriče majčinstvo ili samostalno odlučuje o rađanju, što joj zakonski akti i garantuju, ne dolazi u obzir, takva ne-žena može biti samo izdajica nacije.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Desničarski pokreti koriste žene na jedan izuzetno instrumentalizovan način na koji žensko lice desnice postaje ljudsko lice samog pokreta. Oni koriste žene kao dokaz progresivnosti, kao težnju civilizacijskim pomacima ili evropskim vrednostima, ali i kako bi se ogradili od potencijalnih feminističkih kritika. Sa jedne strane, žena je jednaka, vredna poštovanja, ali samo ako sama zna koje joj je mesto, gde i šta treba da radi – žena je ljudsko biće samo ako ispunjava svoju ulogu žene, a kao što smo imali prilike da vidimo, za desnicu je ta uloga isključivo majčinstvo. Sa druge strane, pripadnost određenoj etničkoj grupi, religiji, pa čak i seksualna orijentacija, postaju važne tačke razdvajanja žena od „žena”. Ipak, žene su desnici potrebne, i u svojim redovima, kao „živi dokazi” ispravnosti njihovih politika, ali pre svega unutar glasačke mase koje će ovim partijama obezbediti učešće na vlasti. Kooptiranje ženskog pitanja i feminističkih politika postaje način da se prelazak cenzusa obezbedi, iako se ovaj „desni feminizam” jasno ograđuje od izvornog feminizma na čijim tekovinama i nastaje nazivajući ga „lažnim feminizmom”, kao što smo imali prilike da vidimo u programu Srpskog pokreta Dveri.

Događanja iz februara i marta 2018. godine, na prvom mestu objavljivanje rezultata konkursa za izradu slogana koji će biti korišćeni u kampanji za promociju mera populacione politike sa ciljem podsticanja rađanja u Republici Srbiji Ministarstva kulture i informisanja, a zatim i najavljivanje mera koje će sprovesti Vlada Srbije u cilju podsticanja nataliteta i ograničavanja abortusa, govore nam da su ove politike (re)definisanja žene postale vladajući državno-politički diskurs. Naša obaveza je, kao građana i građanki Republike Srbije, ali i članova akademske zajednice, da ukažemo na ovo kooptiranje (ženskih)

ljudskih prava u cilju njihovog ograničavanja – Ustav Republike Srbije, u svom prvom članu, jasno navodi da je „Republika Srbija država srpskog naroda i svih građana koji u njoj žive, zasnovana na vladavini prava i socijalnoj pravdi, načelima građanske demokratije, ljudskim i manjinskim pravima i slobodama i pripadnosti evropskim principima i vrednostima”.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Bakić Jovo, „Levica i desnica – pokušaj teorijskog određenja i iskustvene primene na slučaju Srbije (1990–2014)”, *Sociologija*, Vol. 57, br. 1, str. 46–71.
- [2] Eko, Umberto, *Vječni fašizam*, 2016; Dostupno preko: <http://pescanik.net/vjecni-fasizam/> (Pristupljeno 13. marta 2018).
- [3] Goati, Vladimir, *Političke partije i partijski sistemi*, Podgorica, CEMI, 2007.
- [4] Kuljić, Todor, „O fašizmu, desnom ekstremizmu i teorija o fašizmu krajem 20. veka”, *Sociologija*, Vol. 41, br. 4, str. 415–448.
- [5] Kuljić, Todor, „Činioci izmene epochalne svesti krajem 20. veka”, *Sociologija*, Vol. 42, br. 3, str. 451–464.
- [6] Kuljić, Todor, *Prevladavanje prošlosti. Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2002.
- [7] Lazić, Mladen, „Postsocijalistička transformacija i restratifikacija u Srbiji”, *Politička misao*, Vol. 58, br. 3, str. 123–144.
- [8] Pavlović, Vukašin, „Programski identitet političkih partija”, u: *Partije i izbori u Srbiji: 20 godina*, Čigoja štampa, Beograd, 2011, str. 137–151.
- [9] Samardžić, Nikola, *Drugi dvadeseti vek*, „Službeni glasnik”, Beograd, 2008.
- [10] Stakić, Isidora, *Odnos Srbije prema ekstremno desničarskim organizacijama*; Dostupno preko: http://www.bezbednost.org/upload/document/odnos_srbije_prema_ekstremno_desniarskim_organizac.pdf (Pristupljeno 13. marta 2018).
- [11] Stevanović, Jasmina, „Reproduktivna prava u Srbiji”, u: *Neko je rekao feminizam*, Heinrich Böll Stiftung, Beograd, 2008, str. 83–90.
- [12] Višnjjić, Jelena, „Pogledaj me nevernice”: desnica o ženama, žene u desnici, slučaj Srbija”, u: *Ekstremizam. Kako prepoznati društveno zlo*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2014, str. 82–96.
- [13] Vujadinović, Dragica, Stanimirović Vojislav, „Rodni odnosi u Srbiji u doba tranzicije – između emancipacije i retraditionalizacije”, *Studije roda*, Pravni fakultet, Beograd, str. 189–215.
- [14] *Ustav Republike Srbije* („Službeni glasnik RS”, br. 98/2006).
- [15] *Zakon o radu* („Službeni glasnik RS”, br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014, 13/2017 – odluka US i 113/2017).
- [16] *Zakon o zabrani diskriminacije* („Službeni glasnik RS”, br. 22/2009).

Internet izvori

- [1] „U Beogradu održana šetnja protiv abortusa”, *Blic*, 7. april 2015; Dostupno preko: <http://www.blic.rs/vesti/drustvo/u-beogradu-odrzana-setnja-protiv-abortusa/7j78ks3> (Pristupljeno 13. marta 2018).
- [2] „Nova tragedija u Centru za socijalni rad: Muškarac ubio ženu i dete, ranjene tri osobe”, *Blic*, 12. jul 2017; Dostupno preko: <https://www.blic.rs/vesti/hronika/nova-tragedija-u-centru-za-socijalni-rad-muskarac-ubio-zenu-i-dete-ranjene-tri-osobe/r2yr2em> (Pristupljeno 13. marta 2018).
- [3] „Užas na Novom Beogradu: Muž naočigled dece ženu ubio kamenom, pa odšetao”, *Blic*, 5. jul 2017; Dostupno preko: <https://www.blic.rs/vesti/hronika/uzas-na-novom-beogradu-muz-naocigled-dece-zenu-ubio-kamenom-pa-odsetao-video/r8wmzp0> (Pristupljeno 13. marta 2018).
- [4] „Prevenција od velike važnosti za borbu protiv raka grlića materice”, *Blic*, 28. januar 2018; Dostupno preko: <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/prevencija-od-velike-vaznosti-za-borbu-protiv-raka-grlica-materice/hg2gqyx> (Pristupljeno 13. marta 2018).
- [5] „Ko je odgovoran za prebijanje učesnika”, *B92*, 30. jun 2001; Dostupno preko: http://www.b92.net/specijal/gay-parada/tema_dana.phtml (Pristupljeno 13. marta 2018).
- [6] „Srbija treća u Evropi po smrtnosti od raka grlića materice”, *Danas*, 26. januar 2018; Dostupno preko: http://www.danas.rs/drustvo.55.html?news_id=368977&title=Srbija+tre%C4%87a+u+Evropi+po+smrtnosti+od+raka+grli%C4%87a+materice (Pristupljeno 13. marta 2018).
- [7] „Briga o porodici”, *Dveri*; Dostupno preko: <https://dveri.rs/briga-o-porodici> (Pristupljeno 13. marta 2018).
- [8] „Dveri: Seksualno opredeljenje nije ljudsko pravo – institucije da prekinu sa LGBT afirmacijom”, *Dveri*, 9. septembar 2016; Dostupno preko: <https://dveri.rs/dveri-seksualno-opredeljenje-nije-ljudsko-pravo#cyr> (Pristupljeno 13. marta 2018).
- [9] „Gej parada – press clipping i saopštenja”, *Gayecho*, 9. februar 2006; Dostupno preko: <http://www.gayecho.com/aktivizam.aspx?id=3215> (Pristupljeno 13. marta 2018).
- [10] „Femicid u Srbiji”, *Mreža žena protiv nasilja*; Dostupno preko: <http://www.zene-protivnasilja.net/femicid-u-srbiji> (Pristupljeno 13. marta 2018).
- [11] „Povorka srama”, *SPC*, 16. septembar 2009; Dostupno preko: http://www.spc.rs/sr/povorka_srama (Pristupljeno 13. marta 2018).
- [12] „Dveri: Porodice u Srbiji nisu više bezbedne – migranti sve agresivniji”, *Srbin Info*, 11. decembar 2017; Dostupno preko: <http://srbin.info/2017/12/11/dveri-porodice-u-srbiji-nisu-vise-bezbedne-migranti-sve-agresivniji/?lang=lat> (Pristupljeno 13. marta 2018).
- [13] Bukvić, Lj., „Žene rade više, ali manje zarađuju”, *Danas*, 20. jun 2017; Dostupno preko: http://www.danas.rs/drustvo.55.html?news_id=348944&title=%C5

- %BDene+rade+vi%C5%A1e%2C+ali+manje+zara%C4%91uju (Pristupljeno 13. marta 2018).
- [14] Đorđević, Katarina, „U Beogradu skoro polovina tridesetogodišnjakinja nema dete”, *Politika*, 6. decembar 2014; Dostupno preko: <http://www.politika.rs/sr/clanak/312709/U-Beogradu-skoro-polovina-tridesetogodisnjakinja-nema-dete> (Pristupljeno 13. marta 2018).
- [15] Stevanović, Marjana, „Uplašeni Romi”, *Danas*, 13. januar 2014; Dostupno preko: http://www.danas.rs/danasrs/kultura/uplaseni_romi.11.html?news_id=274361 (Pristupljeno 13. marta 2018).

Hristina Cvetinčanin Knežević

THE FEMALE FACE OF THE RIGHT: CASE STUDY OF THE SERBIAN MOVEMENT DVERI

Abstract

The end of the 20th century was marked by the change in epochal consciousness which also implied the change in understanding of political options of the left and right spectrum. In the context of modern Serbian society, which was built on the heritage of civil wars as well as capitalist transformation, right-wing extremism became a legitimate political option. The aim of this paper is to analyze the woman's place narrative from the perspective of the Serbian movement Dveri, the only parliamentary right-wing political party which dedicated a significant part of its political agenda to the woman question. With the analysis of a woman's place narrative, I will try to point out how the rhetoric of right-wing political parties co-opts feminist politics with a goal to attract as many potential voters as possible, while transforming the traditional Right into Right with female face.

Key words:

right, left, right-wing extremism, ideology, motherhood, Serbian movement Dveri, feminist politics, woman's place, gender studies.

Bogdan Urošević*

Beogradski fond za političku izuzetnost

Upotreba i razumevanja koncepta „četvrta vlast”**

Apstrakt

Ovaj rad se prvenstveno bavi diskurzivnom analizom upotreba pojma „četvrta vlast” u savremenoj domaćoj naučnoj i stručnoj literaturi i javnosti u kontekstu razmatranja sistema podele i kontrole vlasti, kao i analizom konkurentnih značenja koje prilikom ovih upotreba pojam poprima. Nakon analize sadržaja i konotacije termina „četvrta vlast”, pristupamo pojedinačnoj analizi pojmova nezavisnih tela, medija i civilnog društva, kao i značenja ovih pojmova prilikom njihove upotrebe kao sinonima za termin „četvrte vlasti”. Analiza nastoji da pokaže da, uprkos naizgled sasvim raznorodnim pojavnim oblicima i značenjima četvrte vlasti koji su u upotrebi u javnom diskursu, ovaj pojam u svakoj od upotreba odlikuju zajedničke karakteristike koje ukazuju na dublju vezu posmatranih pojmova koji se u javnom diskursu koriste kao sinonimi za četvrtu vlast. Zajedničke karakteristike se identifikuju analizom značenja, ciljeva i konteksta upotrebe relevantnih pojmova, kao i prilagođenom metodom istorijske logike pitanja i odgovora. Zaključuje se da svi analizirani pojavni oblici pojma „četvrta vlast” predstavljaju odgovor na istu ili izuzetno sličnu grupu pitanja, ali i izraz potrage za adekvatnim rešenjem postojećeg društveno-političkog problema u vidu nedostatka demokratske kontrole vlasti.

Ključne reči:

četvrta vlast, podela vlasti, nezavisna tela, mediji, civilno društvo, kontrola vlasti

---

* bogdan.urosevic@gmail.com

** Rad je nastao kao deo istraživanja u okviru kursa „Norma, tekst i kontekst” na doktorskim studijama politikologije Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu.

OKVIRI ANALIZE

Pojam „četvrta vlast” se na početku XXI veka u političkoj i pravnoj nauci pretežno upotrebljava prilikom razmatranja izmena u odnosu na tradicionalno shvatanje principa podele vlasti, kao i u svrhu određivanja različitih oblika novih državnih institucija koje se ne mogu u potpunosti identifikovati sa parlamentom, egzekutivom ili pravosuđem.¹ U novije vreme, i prevashodno na nemačkom govornom području, termin „četvrta vlast” korišćen je i u nastavi o državnom pravu, u nauci o komunikacijama, kao i u sociologiji. Kao primer može se uzeti austrijski profesor državnog prava i filozof prava Rene Marcic, koji je šezdesetih godina XX veka svojim akademskim i novinarskim radom uticao na građenje diskursa oko pojma Četvrte vlasti². U naučnu i javnu debatu u Srbiji, ovaj pojam ulazi nakon demokratskih promena iz 2000. godine, što ne predstavlja slučajnost, budući da je ovim činom stvoreno „povoljnije političko okruženje u kome se akcenat stavlja na konstitucionalizaciju političkog poretka sa jasno definisanim demokratskim pravilima – poštovanje ljudskih prava, vladavinu prava, podelu vlasti, političku kompetitivnost i autonomno građansko društvo”³, kako primećuje Lazarević. Upravo je takvo okruženje doprinelo razmatranju koncepta četvrte vlasti, često dovođenjem pojma u vezu sa mehanizmima kontrole izvršne vlasti i novoosnovanim nezavisnim telima, što Orlović sumira u svom tekstu iz 2010. godine sledećom tvrdnjom: „nezavisna tela se nalaze u rasponu između ‘četvrte grane vlasti’ i vodećih institucija u pogledu kontrole i nadziranja vlasti”⁴. Dodatno, svest o značaju građanskog društva i njegovom mogućem uticaju na političku vlast razvila se već tokom građanskih protesta u poslednjoj deceniji XX veka u SR Jugoslaviji, te se civilno društvo, ali i građani i javnost uopšte takođe pominju kao značajan kontrolni akter i dodatak postojećim nadzornim mehanizmima.⁵

---

¹ Igor Šoltes, „Mogućnost uređenja pristupa informacijama od javnog značaja”, *Arhiv za pravne i društvene nauke* 91, 3/4, 2005, str. 422–425.

² Rene Marcic, *Der Auftrag des Journalisten*, Festrede zum 25-Jahrbestandsjubiläum der Salzburger Nachrichten, am 24. Oktober 1970. Salzburg, Landespressebüro, 1979, pp. 35–46.

³ Marko Lazarević, „Evolucija i širenje nadležnosti Zaštitnika građana kao nacionalne institucije za zaštitu ljudskih prava u Srbiji”, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, 18/2017, str. 29.

⁴ Slaviša Orlović, „Nezavisna tela: četvrta grana vlasti ili kontrolor vlasti”, u: Vukašin Pavlović i Zoran Stojiljković (urs.), *Savremena država: struktura i socijalne funkcije*, Fondacija Konrad Adenauer i Centar za demokratiju Fakulteta političkih nauka, Beograd, 2010, str. 231.

⁵ Čedomir Čupić (ur.), *Duh vedrine: kultura protesta – protest kulture* (1998), Fakultet političkih nauka, Beograd.

Na tragu uloge javnosti javlja se i tumačenje „četvrte vlasti” kao medija, ali samo ukoliko su oni, kako tvrdi Veljanovski „potpuno samostalni, autonomni, što svakako znači i odgovorni”.⁶ U domaćem javnom diskursu javljaju se i alternativna tumačenja ovog koncepta, poput shvatanja „četvrte vlasti” kao one koja bi trebalo da ispoljava karakteristike sve tri preostale grane vlasti: „'četvrta' grana vlasti, efikasna kao dobra vlada, racionalna kao idealni parlament, pravno potkovan kao najviši sud”⁷, kako je zamišlja i opisuje Petrov. Pešićeva je, sa druge strane, opisala svojevrsnu koncepciju četvrte vlasti kao vrednosno-idealističke, nacionalno opredeljene romantizirane kontrateže postojećim, realnim i opipljivim granama vlasti.⁸ Iako je moguće pratiti značajan broj upotreba termina „četvrta vlast”, u ovom radu se ograničavamo na dublju analizu onih tumačenja termina koja referišu na postojeći sistem podela vlasti i doprinos uspostavljanju balansa između različitih grana vlasti u demokratskom društvu.

Polazeći od metode analize diskursa kao proučavanja značenja koje deljujemo jeziku prilikom njegove upotrebe u različitim kontekstima⁹, postoji nekoliko mogućih objašnjenja za pojavu različitih značenja koja se javljaju prilikom upotrebe termina „četvrta vlast” u domaćoj literaturi i javnosti. Prvo, moguće je da je ovo sasvim fluidan termin, koji je na različitim mestima u upotrebi u svrhu opisivanja različitih svojstava i pojava, te da se njegova denotacija (značenje) u potpunosti menja od slučaja do slučaja, u najvećoj meri zaviseći od konteksta u kome je upotrebljen. Drugo, moguće je da je četvrta vlast pojam sa potpuno fiksiranim značenjem, što bi impliciralo da postoji jedinstvena ispravna upotreba ovog koncepta, kao i upotrebe koje, u manjoj ili većoj meri, čine grešku odstupajući od ove ispravne upotrebe. Konačno, moguće je da je po sredi i treća opcija – da pojam četvrte vlasti predstavlja razvojni pojam, koji uz zadržavanje izvesnog osnovnog značenja dodaje, menja ili nadograđuje svoj sadržaj, prilagođavajući se odgovarajućem društvenom kontekstu i postojećim potrebama, kao i da se u različitim okolnostima može ispostaviti da različite institucije u najvećoj meri oslikavaju suštinu sadržaja pojma koji je u pitanju. U ovom istraživanju će biti zastupano treće stanovište, pri čemu istraživanje nastoji da odgovori na pitanje koje značenje čini

---

⁶ Rade Veljanovski, „Republička radiodifuzna agencija – četvrta vlast ili simulacija nezavisnosti”, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, 8/2012, str. 45.

⁷ Vladan Petrov, „Ustavni sud je četvrta grana vlasti”, Dnevni list *Danas*, Beograd; Dostupno preko: <http://www.paragraf.rs/dnevne-vesti/010714/010714-stampa1.html> (Pristupljeno 21. septembra 2017).

⁸ Vesna Pešić, „Četvrta državna vlast”. Portal *Peščanik*, Beograd; Dostupno preko: <http://pescanik.net/cetvrta-drzavna-vlast/> (Pristupljeno 21. septembra 2017).

⁹ James, Paul Gee, Handford, Michael, *The Routledge Handbook of Discourse Analysis*, Routledge, New York, 2014, p. 1.

nepromenjivo jezgro pojma „četvrte vlasti”, odnosno koje značenje igra ulogu vezivnog tkiva između različitih iteracija ovog pojma, kao i na koji način taj pojam evoluirao. Rad prvenstveno nastoji da analizira različita razumevanja pojma „četvrta vlast” u upotrebi ovog pojma u kontekstu doprinosa sistemu podele i međusobne kontrole vlasti u domaćoj naučnoj i stručnoj literaturi novog datuma, ali i širem polju javnosti, budući da „javnost ne čine samo naučnici, niti se javne rasprave vode samo u naučnom diskursu”.¹⁰

Nakon semantičke analize sintagme „četvrta vlast”, kao i analize tri konkurentne upotrebe ovog termina – u kontekstu nezavisnih institucija, medija i civilnog društva, istraživanje nastoji da identifikuje konstantne činioce u okviru raznorodnih upotreba ovog pojma, čije bi prisustvo potvrdilo početnu pretpostavku o značenju pojma „četvrte vlasti” – pretpostavku da analizirane upotrebe reflektuju veoma bliske ideje i nastojanje da se artikuliše odgovor na istu društvenu potrebu i nedostatak političkog sistema, te da ovaj odgovor jednostavno poprima različitu formu u zavisnosti od konteksta i subjekta koji pitanje postavlja. Koristeći postavljanje pitanja u vezi sa samim tekstom kao osnovno oruđe analize diskursa¹¹, ovom prilikom postavljamo pitanje na koju potrebu ili manjkavost uvođenje još jedne, „četvrte”, vlasti predstavlja odgovor.

U metodološkom smislu, oslanjamo se i na pristup „istorijske logike odgovora i pitanja”, postuliran od strane Konlingvuda kao oruđe za analizu i razumevanje teksta u odgovarajućem kontekstu prilikom analize teksta sa istorijske distance¹², uz dve ograde: Prvo, premošćavanje jaza između istraživača koji analizira pitanje i subjekta koji je pitanje postavio je, u našem slučaju, daleko lakše usled činjenice da se radi o savremenima koji u najvećem delu dele istovetan društveno-politički kontekst; drugo, analiza je modelovana tako da se analiziraju modaliteti odgovora koji potencijalno predstavljaju reakciju na isto ili makar značajno slično pitanje. Na kraju, postoji mogućnost da mnoštva različitih upotreba pojma „četvrta vlast” nastaju kao rezultat manjka komunikacije i razmene mišljenja između različitih autora, ili tumačenja uslovljenih profesionalnim i vrednosnim preferencama pojedinačnih autora – slično načinu na koji Hiršman implicira da je moguće dospeti u zabludu kada se istom pojmu (u njegovoj analizi slobodnom tržištu) unakrsno

¹⁰ Đorđe Pavićević, „Javnost”, u: Đorđe Vukadinović i Predrag Krstić (urs.), *Kritički pojmovnik civilnog društva*, Grupa 484, Beograd, 2003, str. 157.

¹¹ James Paul Gee, *How to do Discourse Analysis*, Routledge, New York, 2014, p. 2.

¹² Robin George Collingwood, „Historical Logic of Question and Answer”, in: Preston King (ed.), *History of Ideas: An Introduction to Method*, Barnes and Noble Books New Jersey, 1983, pp. 135–152.

dodeljuju značenja različitih modaliteta.¹³ Stoga i naša napomena o pluralizmu razumevanja pojma „četvrte vlasti” nije usmerena na mogućnost ili grešku u bilo kom pojedinačnom razumevanju navedenog pojma. Njome se zapravo ukazuje na nedostatak sameravanja i međusobne komunikacije – dovođenja u logičku i sadržajnu vezu različitih upotreba koncepta četvrte vlasti, koji bi mogli poslužiti boljem razumevanju ovog pojma, bilo da se radi o varijacijama iste ideje, bilo da je reč o izražavanju potpuno razdvojenih koncepcija. Kada je reč o praktičnoj i društvenoj upotrebljivosti, verujemo da analiza značenja četvrte vlasti sa relativno bliske vremenske distance može ponuditi dodatno razumevanje ne samo ovog pojma, već i razumevanja strukture i funkcija sistema podele vlasti u Srbiji kao novoj demokratiji, ali i same demokratije kao političkog poretka u ovoj zemlji.

STRUKTURA I SADRŽAJ SINTAGME „ČETVRTA VLAST”

Četvrta vlast je očigledno jezička sintagma, koja se najčešće pojavljuje u dve konkurentne forme, sastavljene od dva, odnosno tri činioca – „četvrta vlast” ili „četvrta grana vlasti”. Međutim, nastavice da referišemo o ovoj sintagmi kao o pojmu usled pretpostavke da se u svakom od posmatranih slučajeva odnosi na izvesnu zaokruženu koncepciju, čiji je sadržaj uvek moguće jasno pokazati. U pojedinim tumačenjima, sintagma se sastoji od čak četiri reči, te tako Gajin¹⁴ piše o „četvrtoj grani javne vlasti”, kako ne bismo došli u zabludu pomislivši da je reč o, na primer, odnosu patrijarhalne dominacije unutar privatne sfere pojedinca.

U svakom slučaju, pojam „četvrte vlasti”, nezavisno od oblika u kome se terminološki javlja, uvek se sastoji od dve oznake:

1. *Četvrta ili Četvrta grana.*
2. *Vlast.*

1. Prva oznaka, očigledno brojčana odrednica, implicira postojanje tri prethodno postojeća elementa istog skupa, čiji je naš posmatrani pojam četvrti član. Kada se posmatra u svojoj produženoj formi „četvrta grana”, postaje prilično jasno da je reč o jednom od osnovnih principa

---

¹³ Albert Hirschman, “Rival Views of Market Society”, in: Jeremy Aldeman (ed.), *The Essential Hirschman*, Princeton University Press, New Jersey, 2013, pp. 215–225.

¹⁴ Saša Gajin, *Položaj i uloga četvrte grane javne vlasti u sadašnjem i budućem ustavnom uređenju Republike Srbije*, Istraživački forum Evropskog pokreta u Srbiji, Beograd, 2014, str. 1.

horizontalne organizacije vlasti¹⁵ – sistemu podele vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku vlast, koji je jedan od konstanti interesovanja političkih teoretičara i praktičara, od svojih začetaka u Lokovoj „Drugoj raspravi o vladi”, i zaokruživanju u Monteskejevom „Duhu zakona”, do savremenih rasprava o insuficijenciji parlamenta i dominaciji izvršne vlasti. Svakako, sasvim je opravdano postaviti pitanje postojanja kontinuiteta između Lokove i Monteskejeve koncepcije i principa podele vlasti koji je u savremenoj upotrebi u kontekstu liberalno-demokratske, socijaldemokratske ili nekonsolidovane demokratske države XXI veka. Srećom, nismo preuzeli na sebe odgovornost bavljenja ovim pitanjem. Ovo nije jedino objašnjenje značenja „četrto” u posmatranoj sintagmi, o čemu će više reči biti u Poglavlju 4, ali je svakako shvatanje koje koristimo kao analitičku polaznu osnovu. Budući da svaka od tri postojeće grane vlasti ima svoje svojstvo u vidu osnovne (svakako ne i jedine) uloge koju igra u političkom sistemu – zakonodavno, izvršno i sudsko, verujemo da je, ukoliko želimo makar i teorijski da postuliramo postojanje četvrte grane vlasti, nužno odrediti slično svojstvo i za četvrtu granu vlasti, koje bi opravdalo njeno eventualno uključivanje u vekovima održavan trijumvirat sistema podele vlasti.¹⁶ Ova funkcija bi upravo morala biti kontrolna, kako zbog funkcionalnog usmerenja svih subjekata kojima se pripisuje uloga protagoniste četvrte vlasti, tako i zbog postojanja potrebe za „zauzdavanjem” egzekutive u okviru postojećeg sistema.

2. Dva izazova nesrazmernosti pri vršenju vlasti u savremenim demokratskim režimima su kao prepreke uočili domaći istraživači još i pre demokratskih promena u Srbiji. Tako Bataveljić¹⁷ (1999) ukazuje na jačanje „stvarne vlasti državne birokratije na štetu demokratskih prerogativa parlamenta”. Bataljević upravo usmerava na dva izazova: „U jednom slučaju, to je nadmoćnost vlade prema parlamentu, u drugom samostalnost administracije prema vladi”¹⁸. Kada je reč o disbalansu moći između različitih grana vlasti, prevagu uvek odnosi egzekutiva, što narušava funkcionalnost tradicionalnih koncepcija o sistemu „kontrola i kočnica” između različitih grana vlasti. Kako bi se ovo

---

¹⁵ Vučina Vasović, *Savremene demokratije*, Službeni glasnik, Beograd, 2008.

¹⁶ Bogdan Urošević, „Kontrolna funkcija Narodne skupštine i nezavisna državna tela – unapređenje kapaciteta ili četvrta vlast?”, u: Zoran Stojiljković, Jelena Lončar i Dušan Spasojević (urs.), *Parlament i demokratija*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2015, str. 79–92.

¹⁷ Dragan Bataveljić, *Načelo podele vlasti od antičkog polisa do modernih država*, Zadužbina Andrejević, Beograd, 1999.

¹⁸ Isto, str. 42.

donekle ispravilo, kao neka vrsta korektivnog faktora, uvodi se koncepcija o „četvrtoj grani vlasti”, nove varijable koja bi mogla da obnovi jednakost u jednačini sistema podele vlasti. Prostor za njeno uvođenje nastaje usled insuficijencije parlamenta da efikasno i u punom obimu sprovede svoju kontrolnu funkciju, o čemu svedoči kako teorijska analiza¹⁹ tako i politička praksa iz perspektive parlamenta. Tako je jedan od predsednika Narodne skupštine Republike Srbije zapisao: „Momenat gde se postojeće stanje ne može nazvati zadovoljavajućim je parlamentarna kontrola izvršne vlasti”²⁰. Takođe, za oblikovanje koncepcije „četvrte vlasti” od značaja je odrediti šta se uopšte podrazumeva pod pojmom vlasti. Sledeći široko zastupljenu tezu da ona predstavlja izvestan oblik institucionalizovane moći, bilo bi razložno očekivati da bi nosioci četvrte vlasti morali biti, u određenom smislu, institucionalizovani subjekti, što je uslov koji većina shvatanja ovog pojma zapravo može da ispuni, doduše u različitim modalitetima.

NEZAVISNA TELA KAO ČETVRTA GRANA VLASTI

Posmatranje nezavisnih kontrolnih organa koji deluju u okviru zaštite ljudskih prava²¹ ili šire konglomeracije kontrolnih, regulatornih i nezavisnih tela kao četvrte grane vlasti²² predstavlja najaktuelnije određenje pojma četvrte vlasti. Uistinu, pojavni oblik četvrte vlasti u vidu nezavisnih tela najlakše je zamisliti i predstaviti kao entitet koji bi mogao da bude četvrta grana u okviru sistema podele vlasti. U ovom pogledu, Vujačić čak eksplicitno nagoveštava ovu mogućnost opisujući ovlašćenja i funkcije nezavisnih tela: „ona ne samo da doprinose boljoj ravnoteži vlasti, već i direktno učestvuju u zaštiti ljudskih prava, a indirektno i u funkcionisanju podele vlasti”²³. Na taj način, veza ovih

---

¹⁹ Zoran Stojiljković, „Moć i nemoć parlamenta”, u: Zoran Stojiljković, Jelena Lončar i Dušan Spasojević (urs.), *Parlament i demokratija*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2015, str. 7–20.

²⁰ Oliver Dulić, „Narodna skupština Republike Srbije – otvorena za napredak”, u: Danko Čosić (ur.), *Držanje vlade odgovornom: tražimo uspešna rešenja*, ProConcept, Beograd, 2008, str. 37–38.

²¹ Tara Tepavac, *Živo slovo na papiru: Nezavisni organi u procesu revizije Ustava*, Istraživački forum Evropskog pokreta u Srbiji, Beograd, 2017.

²² Ilija Vujačić, „Odnos parlamenta i samostalnih kontrolnih tela”, u: Slaviša Orlović (ur.), *Iskušenja parlamentarizma*, Fondacija Fridrih Ebert i Centar za demokratiju Fakulteta političkih nauka, Beograd, 2013, str. 47–57.

²³ Isto, str. 52.

institucija sa četvrtom vlašću putem uticaja na sistem podele vlasti postaje očigledna. Pa ipak, za nas je još zanimljiviji način na koji Vujačić određuje razloge zbog kojih se nezavisna tela imaju smatrati četvrtom vlašću: „nezavisna kontrolna tela mogu imati i kontrolna ovlašćenja nad upravom, pa su stoga, pored parlamenta, važan faktor nadzora nad upravom, zbog čega se o njima govori kao o četvrtoj vlasti”²⁴. Ovakva perspektiva se potencijalno dobro uklapa u pretpostavku o fundamentalnom značenju četvrte vlasti kao izraza permanentne nezavisne kontrolne funkcije usmerene ka vlasti u demokratskom društvu. U argumentu u korist obezbeđivanja ustavnih prerogativa za određeni kontigent nezavisnih tela, Tepavac je ponudila slično objašnjenje veze funkcionalne usmerenosti nezavisnih tela i njihovog određenja kao četvrte grane vlasti: „Nezavisni organi, koji se često nazivaju i *četvrtom granom vlasti*, ne samo da štite građane i njihova prava već istovremeno obezbeđuju snažan mehanizam za delotvornu kontrolu izvršne vlasti”²⁵. Ovakvo viđenje dodatno naglašava značaj udela ideja direktne i indirektn²⁶ kontrole javne vlasti, a naročito njene izvršne grane u konceptu četvrte vlasti. Značajno je napomenuti da dok nezavisna tela vrše direktnu nezavisnu kontrolu organa vlasti i državne uprave, ona istovremeno pružaju samim građanima kanale da se uključe i postanu deo sistema kontrolne uprave i vlasti. Ili, kako to u slučaju Poverenika za informacije od javnog značaja objašnjava Milenković, „radi se o tome da se građanima omogući da uz pomoć slobode pristupa informacijama iskažu, zaštite i zadovolje svoje interese”²⁷. Na taj način nezavisna tela, ili preciznije, nezavisni kontrolni organi, omogućavaju i građanima i građanskom društvu da uzmu učešće u konceptu „četvrte vlasti”, o čemu će više reći biti u petom poglavlju. Institucionalizaciju četvrte vlasti u Ustavu u vidu nezavisnih organa sa kontrolnom ulogom koje nije moguće svrstati ni u jednu od postojeće tri grane vlasti zagovara i Gajin.²⁸

---

²⁴ Ilija Vujačić, „Odnos parlamenta i samostalnih kontrolnih tela”, u: Slaviša Orlović (ur.), *Iskušenja parlamentarizma*, Fondacija Fridrih Ebert i Centar za demokratiju Fakulteta političkih nauka, Beograd, 2013, str. 47–57.

²⁵ Tara Tepavac, *Živo slovo na papiru: Nezavisni organi u procesu revizije Ustava*, Istraživački forum Evropskog pokreta u Srbiji, Beograd, 2017, str. 2.

²⁶ Koncepti direktne i indirektn²⁶ kontrole izloženi na ovom mestu donekle se podudaraju sa podelom na horizontalnu i vertikalnu odgovornost javne vlasti koju je ponudio Bitam (2013: 95–96).

²⁷ Dejan Milenković, *Javna uprava: odabrane teme*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2013, str. 254.

²⁸ Saša Gajin, *Položaj i uloga četvrte grane javne vlasti u sadašnjem i budućem ustavnom uređenju Republike Srbije*, Istraživački forum Evropskog pokreta u Srbiji, Beograd, 2014.

Istraživači imaju različit pristup prilikom određivanja koje institucije spadaju u grupu nezavisnih tela ili nezavisnih kontrolnih organa koji se označavaju kao četvrta vlast – spisak se kreće od ekskluzivne grupe „nezavisnih organa koja deluje u oblasti zaštite ljudskih prava i borbe protiv diskriminacije”²⁹, preko nešto šire grupe nezavisnih tela koja obavljaju kontrolnu funkciju³⁰, sve do uključivanja širokog spektra organa od kojih neki ne zadovoljavaju osnovne uslove nezavisnosti i samostalnosti³¹. Ipak, konstanta u svim posmatranim slučajevima je postojanje izvesne kontrolne ili regulatorne uloge koja se izdvaja u odnosu na tradicionalne prerogative izvršne vlasti. Zanimljivo je da pojedini teoretičari vide i Ustavni sud kao instancu četvrte grane vlasti. Međutim, prilikom opisivanja nadležnosti i razloga zbog kojih je potrebno da se ovaj organ tako pozicionira, oni pribegavaju isticanju detalja rada i funkcionisanja Ustavnog suda koji su u funkcionalnom smislu najbliži nezavisnim telima. Tako Petrov ističe da se: „Ustavni sud ‘legitimise’ kao organ koji daje jasne smernice na putu izgradnje vladavine prava”.³² Kako je autor već analizirao, rad na zaštiti i unapređenju vladavine prava predstavlja jedan od osnovnih ishodišta delovanja nezavisnih tela.³³ Sa druge strane, nije iznenađujuće da se Ustavni sud javlja u ulozi nezavisnog tela, pa samim tim i dela koncepta četvrte vlasti, budući da neke karakteristike ovog tela upućuju na to da je on bliži nezavisnim telima nego sistemu sudske vlasti u političkom sistemu Republike Srbije.

Konačno, nezavisni kontrolni organi su i dalje državni organi, u njima rade javni službenici, a njihov rad se finansira iz budžeta. U tom pogledu, ovo shvatanje četvrte vlasti sasvim sigurno u najvećoj meri odgovara kriterijumu postojanja institucionalizacije kao preduslova za legitimno svrstavanje entiteta u okvire sistema podele vlasti. Dakle, nezavisna tela su najintuitivniji

---

²⁹ Tara Tepavac, *Živo slovo na papiru: Nezavisni organi u procesu revizije Ustava*, Istraživački forum Evropskog pokreta u Srbiji, Beograd, 2017, str. 2.

³⁰ Ilija Vujačić, „Odnos parlamenta i samostalnih kontrolnih tela”, u: Slaviša Orlović (ur.), *Iskušenja parlamentarizma*, Fondacija Fridrih Ebert i Centar za demokratiju Fakulteta političkih nauka, Beograd, 2013, str. 51–52.

³¹ Slaviša Orlović, „Nezavisna tela: četvrta grana vlasti ili kontrolor vlasti”, u: Vukašin Pavlović i Zoran Stojiljković (urs.), *Savremena država: struktura i socijalne funkcije*, Fondacija Konrad Adenauer i Centar za demokratiju Fakulteta političkih nauka, Beograd, 2010, str. 235–258.

³² Vladan Petrov, „Ustavni sud je četvrta grana vlasti”, Dnevni list *Danas*, Beograd; Dostupno preko: <http://www.paragraf.rs/dnevne-vesti/010714/010714-stampa1.html> (Pristupljeno 21. septembra 2017).

³³ Bogdan Urošević, *Institucionalizacija nezavisnih kontrolnih organa kao agens konsolidacije demokratije u Republici Srbiji nakon 2000. godine*, master teza, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, 2017.

primer nosioca četvrte vlasti, budući da stoje u jasnoj vezi kako sa oznakom „četvrte grane”, jer im se priznaje uticaj na podelu vlasti, ali i sa samom oznakom „vlasti” u smislu da predstavljaju državne institucije – oblik institucionalizovane moći.

MEDIJI KAO ČETVRTA VLAST

Mediji često predstavljaju prvu asocijaciju na pominjanje pojma „četvrta vlast”. Kako Veljanovski napominje, „više od dva veka u svakodnevnom govoru, ali i u teoriji medija, zadržao se pojam o medijima kao četvrtoj sili ili vlasti”³⁴. Međutim, različita označavanja medija kao „četvrte sile” ili „četvrte vlasti” nisu uvek praćena istim značenjem. Tako Nils Bajer tvrdi da je upravo kontrolna uloga medija element funkcije četvrte vlasti. Pod kontrolnom funkcijom podrazumeva se „delovanje u okviru podele vlasti” medija na sve zainteresovane strane u političkom procesu, pri čemu ovaj teoretičar razdvaja indirektnu kontrolu medija u obliku istraživačkog novinarstva od direktne kontrole koju mediji obavljaju kada se njihova uloga posmatra u okviru sistema podele vlasti.³⁵ Iako iz politikološke perspektive poistovećivanje „četvrte vlasti” sa četvrtom granom vlasti u okviru horizontalne podele političke vlasti može zvučati samorazumljivo, u javnom diskursu postoje i drugačija objašnjenja porekla i značenja pojma četvrta vlast. Tako, na primer, Vukić nudi jednostavno objašnjenje i odgovor na pitanje: „Zašto novinare nazivaju četvrtom vlašću?”, u sledećem obliku: „U društvima koja su imala tri staleža, novinstvo je proglašavano četvrtim, tj. kao referenca na društvene grupe koje su bile zastupljene u organima vlasti Francuske pred revoluciju (prvi stalež – svećenstvo; drugi stalež – plemstvo; treći stalež – obični građani)”³⁶. Označavanje medija kao četvrtog staleža nije novost, budući da je ovo tumačenje, kako navodi Gocini, prisutno još u delima engleskih konzervativaca poput Edmunda Berka.³⁷ Paralela četvrte vlasti sa četvrtim staležom je donekle različita od paralele sa četvrtom granom u podeli vlasti. Četvrti stalež bi, uistinu, u navedenom kontekstu Francuske revolucije podrazumevao i ozbiljnu dozu uticaja u ovako redefinisanoj skupštini staleža, učešće u vršenju političke vlasti, pa čak

³⁴ Rade Veljanovski, „Republička radiodifuzna agencija – četvrta vlast ili simulacija nezavisnosti”, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, 8/2012, str. 45.

³⁵ Nils Baier, *Die Medienpolitik der EU: Die Medien im Spannungsfeld zwischen Liberalisierung und Rolle als Vierte Gewalt in der Demokratie*, Basler Schriften zur europäischen Integration, Nr. 101, Europa Institut der Universität Basel, Oktober 2012.

³⁶ Vukić, Lea, „Novinari – četvrta vlast, sedma sila?”, Portal *Djeca medija*; Dostupno preko: <http://www.djecamedija.org/?p=2868> (Pristupljeno 21. septembra 2017).

³⁷ Đovani Gocini, *Istorija novinarstva*, Clío, Beograd, 2001, str. 11.

bi i istakao značaj novinarske profesije na nivou koji je konkurentan plemstvu, sveštenstvu ili građanstvu. Međutim, ne možemo se složiti sa ovakvim poređenjem iz više razloga: pre svega, društveni staleži predstavljaju oblike društvene stratifikacije, što bi potencijalno impliciralo da bi ovakva „četvrta vlast” zauzimala različit društveni položaj u odnosu na ostale delove stanovništva i glavne aktere društvene stratifikacije. Takođe, primećujemo da bi ovakvo predstavljanje novinara ujedno značilo i njihovo razdvajanje od građana, pa tom analogijom i od građanskog društva. Ipak, ovo nije jedino tumačenje medija kao četvrte vlasti koje se spominje u delima sa kraja XVIII veka – pobornici građanske revolucije u Britaniji, za razliku od Berka, posmatrali su kontrolu medija kao četvrtu silu u odnosu na već prihvaćenu ideju o postojanju trodelne podele vlasti³⁸, što je dosta bliže značenju koje analiziramo. I u javnom diskursu javlja se viđenje medija kao integralnog dela građanskog društva i ključnog posrednika između pojedinačnih građana i njihovih izabranih predstavnika – vlasti. „Mediji su u tom poslu neka vrsta posrednika... koji ima dvostruku ulogu – da građanima prenese informacije iz vlasti, ali i da vlastima prenese informacije iz civilnog sektora.”³⁹ Ovakvo viđenje dele i mnogi inostrani istraživači i stručnjaci koji raspravljaju o medijima kao četvrtoj vlasti, te tako Šmit Glezer veruje da je moguće u značajnoj kontroli koju mediji vrše videti element podele vlasti, ali ukoliko su sami mediji, pre svega masovni mediji, pluralistički strukturirani i pre svega kao kontrolni objekat jasno razdvojeni od države i njenih organa.⁴⁰ Ostvarivanje autonomije i samostalnosti medija kao preduslova za njihovo označavanje kao „četvrte vlasti” prisutno je i u domaćem javnom diskursu: „Samo ako su mediji potpuno samostalni, autonomni, što svakako znači i odgovorni, tek tada su četvrta vlast”.⁴¹ Potonja koncepcija je daleko bliža našem razumevanju konceptualnog povezivanja medija i četvrte grane vlasti. Mi tu vezu vidimo upravo u efikasnom uspostavljanju kontrolne funkcije u obliku četvrte grane vlasti. Kao što smo već napomenuli, svaka od grana vlasti ima svoje odlučujuće funkcionalno svojstvo, a to bi svojstvo u slučaju četvrte grane vlasti moglo biti upravo kontrolna uloga. I sama Lea Vukić, koja je aludirala na vezu četvrtog staleža i četvrte vlasti u kontekstu medija, ipak se u drugom delu svog teksta priklanja

---

³⁸ Dovani Gocini, *Istorija novinarstva*, Clio, Beograd, 2001, str. 10–11.

³⁹ Miša Brkić, „Civilni sektor i mediji”, u: Danko Čosić (ur.), *Držanje vlade odgovorom: tražimo uspešna rešenja*, ProConcept, Beograd, 2008, str. 19–20.

⁴⁰ Walter Schmitt Glaeser, *Die Macht der Medien in der Gewaltenteilung*, in: Kippenberg, Martin, *Die Representative Demokratie und die Macht der Medien*, Zukunftforum Politik, Nr. 48, Sankt Augustin: Konrad-Adenauer-Stiftung e. V. Oktober 2002, p. 25.

⁴¹ Rade Veljanovski, „Republička radiodifuzna agencija – četvrta vlast ili simulacija nezavisnosti”, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, 8/2012, str. 46.

shvatanju medija kao vršilaca uloge kontrolne vlasti, pa priznaje kako: „Ipak, novinstvo ima prilično stanovitu ulogu provjere i nadzora u suvremenoj građanskoj kulturi, posebno ako je ona demokratskoga tipa”⁴², a produžava postulirajući i specifičnu posredničku ulogu medija u kojoj je već bilo reči – „Funkcija je novinara biti posrednik između publike i elite koja oblikuje politiku na način da publici objašnjava jednostavno, eliti obrazlaže što narod misli, a u isto vrijeme u ime publike pazi kao pas čuvar (watchdog) na eventualne nepodopštine političke elite”⁴³. I upravo je ova posrednička i kontrolna (nadzorna, *watchdog*) uloga ono što na idejnom planu svrstava nezavisne kontrolne organe i medije u zajedničku kategoriju u kontekstu četvrte vlasti. Oba entiteta predstavljaju instrument koji se upotrebljava u unapređenju odgovornosti vršilaca javne vlasti i sprovođenja kontrole nad poslovima koje oni vrše. Takođe, oba entiteta predstavljaju sponu između građana i njihovih izabranih predstavnika, mehanizme koji mogu biti upotrebljeni u svrhu pozivanja na odgovornost u svakom trenutku i koji predstavljaju nadogradnju „minimalnog”, ili „izbornog” shvatanja demokratije u Šumpeterovskom smislu, pružajući mogućnosti, u krajnjoj liniji, samim građanima da svoje izabrane predstavnike, ali i celokupan sistem državnih funkcionera i službenika, pozove na odgovornost i politički sankcioniše i izvan okvira periodične izborne utakmice.

Konačno, možemo naslutiti da zvanični izvestilac Evropske unije za Srbiju ima slično viđenje uloge medija kao četvrte vlasti, stavljajući ulogu „sedme sile” u vezu sa političkim sistemom i demokratskim političkim poretom. Tako se on u intervjuu za Dojče Vele poziva na primer nemačkog razumevanja medija kao četvrte vlasti kao primer na koji bi Srbija trebalo da se ugleda: „U Nemačkoj se ne nazivaju mediji uzaludno četvrtom granom vlasti. Oni su elementarni za funkcionalnu demokratiju”⁴⁴ (Mekalister, 2017). Dakle, kada se mediji određuju u kontekstu četvrte vlasti, to se čini na takav način da se oni dovedu u vezu sa obezbeđivanjem demokratske kontrole i nadzora i osiguravanjem stabilnog funkcionisanja demokratskog poretka, što upućuje kako na sistem podele vlasti tako i na eventualnu kontrolnu ulogu u okviru istog.

---

⁴² Vukić, Lea, „Novinari – četvrta vlast, sedma sila?”, Portal *Djeca medija*; Dostupno preko: <http://www.djecamedija.org/?p=2868> (Pristupljeno 21. septembra 2017).

⁴³ Isto.

⁴⁴ Dejvid Mekalister, „Mediji su elementarni za demokratiju”, Portal *Insajder*, Beograd; Dostupno preko: <https://insajder.net/sr/sajt/vazno/6487/Mekalister-Mediji-su-elementarni-za-demokratiju.htm> (Pristupljeno 21. septembra 2017).

GRAĐANI I CIVILNO DRUŠTVO KAO ČETVRTA VLAST

Ideja o civilnom društvu, pa i samim građanima (u određenim situacijama) kao nosiocima četvrte vlasti predstavlja momenat u kome se ova analiza mora okrenuti drugačijem načinu pokazivanja povezanosti između pomenutih koncepata, kao i utvrđivanju postojanja podudarnosti između razloga za konstatovanje četvrte vlasti u vidu civilnog društva, sa jedne, i prethodno analiziranih koncepcija – nezavisnih kontrolnih tela i medija, sa druge strane. Ključna razlika u tome je što se civilno društvo najčešće ne naziva otvoreno četvrtom vlašću, ali nam se čini da se u velikom broju slučajeva definiše na način koji ga stavlja u poziciju koja je izuzetno funkcionalno bliska poziciji ostalih subjekata koji su poneli epitet četvrte vlasti.

Polazište ove pretpostavke ćemo potražiti u Bitamovoj klasifikaciji instrumenata demokratske odgovornosti. Pišući o demokratskoj odgovornosti i ideji „polaganja računa”, on pravi klasifikaciju odgovornosti razdvajajući je na horizontalnu i vertikalnu: „Horizontalna odgovornost se ostvaruje preko regulatornih i drugih nadzornih tela (...) Vertikalna odgovornost se ostvaruje odozdo, od strane javnosti, preko raznih mehanizama, uključujući izbore... aktivnosti organizacija civilnog društva”.⁴⁵ Iako ovo verovatno nije bila primarna namera ni fokus Bitama, možemo zaključiti da je prema izloženom stanovištu moguće pronaći zajedničko funkcionalno ishodište civilnog društva i nezavisnih tela kao četvrte vlasti. Naime, kako je u javnosti i civilnom društvu koncentrisana „vertikalna” odgovornost, dok su nezavisna tela ta koja osiguravaju „horizontalnu” odgovornost, a da pri tome i horizontalna i vertikalna odgovornost predstavljaju dva lica iste medalje – osiguravanja odgovornosti i transparentnosti rada izabranih predstavnika i vlasti u celini, možemo zaključiti da, makar u ovom delu svojih funkcija, civilno društvo i nezavisna tela suštinski služe istoj svrsi.

Razmotrićemo još neka određenja civilnog društva i njegove uloge u demokratskom društvu, izuzimajući ona svojstva koja su takođe široko prihvaćena od strane dela naučne javnosti, a to je da civilni sektor obezbeđuje participaciju i socijalni kapital nužan za razvoj demokratskih institucija.⁴⁶ Nama je interesantnije zapažanje na koje ukazuje Molnar, a koje nalaže da civilno društvo predstavlja odgovor na pitanje: „kako odbraniti postojeće i omiljene slobode i demokratske ustanove i čvrsto proširiti demokratsku kontrolu

---

⁴⁵ Dejvid Bitam, *Parlament i demokratija u XXI veku: Vodič ka dobroj praksi*, Interparlamentarna unija i Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) Srbija, Beograd, 2013, str. 95.

⁴⁶ Robert Patnam, *Kako demokraciju učiniti djelotvornom*, Civilne tradicije u modernoj Italiji, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2003.

društva”.⁴⁷ Ukazujemo da je pitanje koje Molnar postavlja suštinski pitanje demokratske kontrole, što je istovetno pitanje koje postavlja Bitam kada naznači da se odgovori imaju tražiti u nezavisnim telima i javnosti, u koju ubraja i civilno društvo. U nastavku citiranog teksta još decidnije se istupa sa ovom idejom: „Civilno društvo je u savremenim prilikama nužna i neizbežna dopuna i sredstvo kontrole države i građanskog društva... građanske inicijative (se – B.U.) javljaju kao dopuna i kontrola funkcionisanju političkog sistema predstavničke demokratije”.⁴⁸ Molnar u svom drugom tekstu ističe uverenje da bi građanin kroz svoj angažman u okviru civilnog društva zakoračio u sferu javnosti „i počeo da stiče one obrise etičkog ideala koji ima za cilj da koriguje ograničenja državljanjskog statusa”.⁴⁹ Na ovom primeru je moguće primetiti kako i sam građanin kao pojedinac, uz izvestan naboj republikanskog ideala, može svojim delovanjem, ponovo kroz kanal civilnog društva, izvršiti politički uticaj, koji ponovo ima korektivnu prirodu i koji se ponovo ispoljava kao oblik stalne političke kontrole.

Tragajući za instrumentima unapređenja kontrolne funkcije koju vrši Narodna skupština, Dulić⁵⁰ poziva i na potrebe unapređenja političke kulture, ali i učešću građana u ovom procesu. Na taj način čak i sami političari u Srbiji nakon 2000. okvirno stvaraju predstavu o potrebi uključivanja građana i civilnog društva kao kontrolnog faktora u političke procese, kontrolnog faktora koji bi pospešio odgovornost i transparentnost rada vlasti i smanjio verovatnoću pojave loše uprave, korupcije i zloupotreba službenog položaja. Kada je reč o uspostavljanju uloge civilnog društva kao kontrolora vlasti, ključni period je bio transformacija civilnog sektora nakon demokratskih promena, kada su organizacije civilnog društva redefinisale svoj dotadašnji cilj koji se ogledao u oštrom oponiranju vlasti i zamenile ga kontrolom i pozivanjem na odgovornost: „Od kada je narodni pokret Otpor u prvoj godini vladavine nove vlasti (2000) postavio parolu: Samo vas gledamo! nevladine organizacije u Srbiji su organizovale još nekoliko kampanja kojima su pozivale državu na odgovornost”.⁵¹

---

⁴⁷ Aleksandar Molnar, „Civilno društvo”, u: Đorđe Vukadinović i Predrag Krstić (ur.), *Kritički pojmovnik civilnog društva*, Grupa 484, Beograd, 2003, str. 48.

⁴⁸ Isto, str. 50..

⁴⁹ Aleksandar Molnar, „Građanin”, u: Predrag Krstić (ur.), *Kritički pojmovnik civilnog društva II*, Grupa 484, Beograd, 2004, str. 33.

⁵⁰ Oliver Dulić, „Narodna skupština Republike Srbije – otvorena za napredak”, u: Danko Ćosić (ur.), *Držanje vlade odgovornom: tražimo uspešna rešenja*, ProConcept, Beograd, 2008, str. 38.

⁵¹ Milivojević, Zdenka, „Držanje vlade odgovornom: (ne)odgovorna vlada – (ne)odgovorni građani”, u: Danko Ćosić (ur.), *Držanje vlade odgovornom: tražimo uspešna rešenja*, ProConcept Beograd, 2008, str. 32.

Naglašavanje postojanja paralele između uloge građana i organizacija civilnog društva i kontrolne uloge koju vrši parlament ogleda se i u sledećem shvatanju: „Građani i poslanici su partneri na istom poslu i njihova saradnja ne bi trebalo da se svede samo na period izborne kampanje”.⁵² Ova napomena nas vraća na tezu o četvrtoj vlasti kao izrazu potrebe za obezbeđivanjem permanentne kontrole nad političkim radom izabranih predstavnika i celokupnog sistema vlasti, kao i pozivanju na njihovu stalnu odgovornost. U tom smislu, verujemo da zamisao o civilnom društvu kao nosiocu ove uloge predstavlja jedan od mogućih rezultata istovetne potrage koja rezultira oblikovanjem koncepta četvrte (grane) vlasti.

ZAKLJUČAK

Četvrta vlast se u domaćoj literaturi dovodi u konceptualnu vezu sa raznovrsnim pojavama i institucijama, među kojima su i nezavisna državna tela, ustavni sud, mediji i civilno društvo. Kao što je pokazano, navedeni pojmovi mogu imati različita značenja, te se tako javnost i civilno društvo mogu razumeti jako široko, dok se pod terminom medija, ili čak medijske kontrole često podrazumeva objektivno informisanje i istraživačko novinarstvo. Uprkos širokom rasponu značenja i velikom obuhvatu analiziranih pojmova, prilikom njihove upotrebe kao sinonima za četvrtu vlast, može se osnovano tvrditi da svi oni poprimaju zajednički skup odrednica koje upućuju na kontrolnu funkciju kao dodatak postojećem sistemu podele i ograničenja vlasti. Tako se prilikom upotrebe četvrte vlasti kao epiteta nezavisnih tela ističe da ona doprinose boljoj funkciji i ravnoteži podele vlasti i ističe se njihova kontrolna uloga naspram regulatorne; prilikom analize medija ističe se njihov uticaj na sve zainteresovane strane u političkoj areni i „direktne” kontrole kao dodatnog balansa sistemu podele vlasti nasuprot indirektnim oblicima medijske kontrole, dok se civilno društvo posmatra kao akter koji doprinosi poboljšanju demokratske kontrole vlasti. Istraživači koji su upotrebljavali koncept četvrte vlasti u različitim kontekstima, bilo kako bi označili novi tip nezavisnih državnih institucija, ulogu medija u demokratskom društvu ili „vočdog” (*watchdog*) ulogu organizacija civilnog društva, na umu su po pravilu imali slično pitanje – „šta je instrument koji može efikasno unaprediti kontrolu i odgovornost vlasti?” Po pravilu, prilikom upotrebe „četvrte vlasti”, u javnom i stručnom diskursu, referiše se ili na demokratsku kontrolu kao nadzor i ograničavanje vlasti, pre svega izvršne; kao i na unapređenje mehanizama kontrole kao doprinosa ravnoteži sistemu podele vlasti.

---

⁵² Orlović, Slaviša, „Parlament i građani – partnerstvo za dobru vladavinu”, u: Danko Ćosić (ur.), *Držanje vlade odgovornom: tražimo uspešna rešenja*, ProConcept, Beograd, 2008, str. 54.

Činjenica da se opisana značenja misle kada se referiše na „četvrtu granu vlasti” može biti indikator potrebe javnosti za osnaživanjem demokratske kontrole, te nedostatka ili neadekvatnosti funkcionisanja ovih sistema u praksi. Dodatno, ovakvi nalazi upućuju da postoji potreba za unapređenjem ili nadogradnjom postojećeg trodelnog sistema podele vlasti utemeljavanjem dodatnih kontrolnih elemenata u ovaj tradicionalni sistem. Da „četvrta vlast” u javnom diskursu zapravo predstavlja odraz potrage za efikasnim sistemom obezbeđivanja nezavisne kontrolne funkcije u okviru političkog sistema pokazuju i primeri zajedničke upotrebe nekih ili čak i sva tri osnovna analizirana pojma (nezavisnih tela, medija i civilnog društva) kada je potrebno postaviti model najefikasnije kontrole. Tako Bitam, u nastojanju da iznađe najbolji model osiguravanja odgovornosti javnih funkcionera kada je reč o korupciji, primećuje da je najbolje rešenje primena različitih mehanizama: „suzbijanje korupcije među javnim funkcionerima obično iziskuje primenu kombinacije komisija za borbu protiv korupcije, koje imaju nezavisna pravna i istražna ovlašćenja, i aktivnih tela građana, kontrolnih grupa (*watchdog groups*) i istraživačkih medija”.⁵³ Nije slučajnost da se u agregaciji mogućih odgovora na problem manjka nezavisne kontrole pojavljuju upravo nezavisna tela, civilno društvo i mediji, kao subjekti koji su u određenom momentu ili u odgovarajućem kontekstu bili označeni kao četvrta vlast ili kao četvrta grana vlasti.

Zaključujemo da četvrta vlast u brojnim relevantnim upotrebama predstavlja odgovor na pitanje „koja je funkcija sistema podele vlasti deficitarna u kontekstu političkog sistema koji promišljamo?”, na šta se funkcija kontrole nameće kao odgovor. Međutim, kada se postavi pitanje „koje društvene i političke institucije mogu najbolje odigrati i unaprediti ulogu demokratske kontrole?”, javljaju se različiti odgovori, te je tako moguće zamisliti nezavisna tela, medije, civilno društvo ili čak i ustavni sud u ovoj ulozi. Nijedan od odgovora na ovo pitanje nije pogrešan po sebi, budući da svaki za sebe ispituje aspekte i domete kontrolne funkcije u sistemu podele vlasti i demokratske kontrole u političkom sistemu, za šta se kao krovni termin u javnom i stručnom diskursu nametnuo koncept „četvrte vlasti”.

---

⁵³ Dejvid Bitam, *Parlament i demokratija u XXI veku: Vodič ka dobroj praksi*, Interparlamentarna unija i Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) Srbija, Beograd, 2013, str. 96.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Baier, Nils, *Die Medienpolitik der EU: Die Medien im Spannungsfeld zwischen Liberalisierung und Rolle als Vierte Gewalt in der Demokratie*, Basler Schriften zur europäischen Integration, Nr. 101, Europa Institut der Universität Basel, Oktober 2012.
- [2] Bataveljić, Dragan, *Načelo podele vlasti od antičkog polisa do modernih država*, Zadužbina Andrejević, Beograd, 1999.
- [3] Bitam, Dejvid, *Parlament i demokratija u XXI veku: Vodič ka dobroj praksi*, Interparlamentarna unija i Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP) Srbija, Beograd, 2013.
- [4] Brkić, Miša, „Civilni sektor i mediji“, u: Danko Ćosić (ur.), *Držanje vlade odgovornom: tražimo uspešna rešenja*, ProConcept, Beograd, 2008, str. 19–20.
- [5] Collingwood, Robin George, „Historical Logic of Question and Answer“, in: Preston King (ed.), *History of Ideas: An Introduction to Method*, Barnes and Noble Books New Jersey, 1983, pp. 135–152.
- [6] Čupić, Čedomir (ur.), *Duh vedrine: kultura protesta – protest kulture*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 1998.
- [7] Dulić, Oliver, „Narodna skupština Republike Srbije – otvorena za napredak“, u: Danko Ćosić (ur.), *Držanje vlade odgovornom: tražimo uspešna rešenja*, ProConcept, Beograd, 2008, str. 37–38.
- [8] Gajin, Saša, *Položaj i uloga četvrte grane javne vlasti u sadašnjem i budućem ustavnom uređenju Republike Srbije*, Istraživački forum Evropskog pokreta u Srbiji, Beograd, 2014.
- [9] Gocini, Đovani, *Istorija novinarstva*, Clio, Beograd, 2001
- [10] Hirschman, Albert, „Rival Views of Market Society“, in: Jeremy Aldeman (ed.), *The Essential Hirschman*, Princeton University Press, New Jersey, 2013, pp. 214–247.
- [11] Lazarević, Marko, „Evolucija i širenje nadležnosti Zaštitnika građana kao nacionalne institucije za zaštitu ljudskih prava u Srbiji“, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, 18/2017, str. 25–42.
- [12] Marcic, Rene, *Der Auftrag des Journalisten*. Festrede zum 25-Jahrbestandsjubiläum der Salzburger Nachrichten, am 24. Oktober 1970. Salzburg, Landespressebüro, 1979, pp. 35–46.
- [13] Milenković, Dejan, *Javna uprava: odabrane teme*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2013.
- [14] Milivojević, Zdenka, „Držanje vlade odgovornom: (ne)odgovorna vlada – (ne)odgovorni građani“, u: Danko Ćosić (ur.), *Držanje vlade odgovornom: tražimo uspešna rešenja*, ProConcept Beograd, 2008, str. 31–33.
- [15] Molnar, Aleksandar, „Civilno društvo“, u: Đorđe Vukadinović i Predrag Krstić (urs.), *Kritički pojmovnik civilnog društva*, Grupa 484, Beograd, 2003, str. 17–56.

- [16] Molnar, Aleksandar, „Građanin”, u: Predrag Krstić (ur.), *Kritički pojmovnik civilnog društva II*, Grupa 484, Beograd, 2004, str. 11–38.
- [17] Orlović, Slaviša, „Parlament i građani – partnerstvo za dobru vladavinu”, u: Danko Ćosić (ur.), *Držanje vlade odgovornom: tražimo uspešna rešenja*, ProConcept, Beograd, 2008, str. 39–55.
- [18] Orlović, Slaviša, „Nezavisna tela: četvrta grana vlasti ili kontrolor vlasti”, u: Vukašin Pavlović i Zoran Stojiljković (urs.), *Savremena država: struktura i socijalne funkcije*, Fondacija Konrad Adenauer i Centar za demokratiju Fakulteta političkih nauka, Beograd, 2010, str. 231–269.
- [19] Patnam, Robert, *Kako demokratiju učiniti djelotvornom, Civilne tradicije u modernoj Italiji*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2003.
- [20] Pavićević, Đorđe, „Javnost”, u: Đorđe Vukadinović i Predrag Krstić (urs.), *Kritički pojmovnik civilnog društva*, Grupa 484, Beograd, 2003, str. 139–180.
- [21] Paul Gee, James, Handford, Michael, *The Routledge Handbook of Discourse Analysis*, Routledge, New York, 2014.
- [22] Schmitt Glaeser, Walter: Die Macht der Medien in der Gewaaenteilung in: Kippenberg, Martin: *Die Representative Demokratie und die Macht der Medien*, Zukunftforum Politik, Nr. 48, Sankt Augustin: Konrad-Adenauer-Stiftung e. V. Oktober 2002.
- [23] Stojiljković, Zoran, „Moć i nemoć parlamenta”, u: Zoran Stojiljković, Jelena Lončar i Dušan Spasojević (urs.), *Parlament i demokratija*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2015, str. 7–20.
- [24] Šoltes, Igor, „Mogućnost uređenja pristupa informacijama od javnog značaja”, *Arhiv za pravne i društvene nauke* 91, 3/4, 2005, str. 422–425.
- [25] Tepavac, Tara, *Živo slovo na papiru: Nezavisni organi u procesu revizije Ustava*, Istraživački forum Evropskog pokreta u Srbiji, Beograd, 2017.
- [26] Urošević, Bogdan, „Kontrolna funkcija Narodne skupštine i nezavisna državna tela – unapređenje kapaciteta ili četvrta vlast?”, u: Zoran Stojiljković, Jelena Lončar i Dušan Spasojević (urs.), *Parlament i demokratija*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2015, str. 79–92.
- [27] Urošević, Bogdan, *Institucionalizacija nezavisnih kontrolnih organa kao agens konsolidacije demokratije u Republici Srbiji nakon 2000. godine*, master teza, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, 2017.
- [28] Urošević, Bogdan, „Predsednik Republike, Ustavni sud i Narodna banka Srbije kao nezavisna tela: granice i obuhvat pojma nezavisno telo”, *Administracija i javne politike*, III/7, broj 2–3/2017, str. 61–80.
- [29] Vasović, Vučina, *Savremene demokratije*, Službeni glasnik, Beograd, 2008.
- [30] Veljanovski, Rade, „Republička radiodifuzna agencija – četvrta vlast ili simulacija nezavisnosti”, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, 8/2012, str. 43–54.

- [31] Vujačić, Ilija, „Odnos parlamenta i samostalnih kontrolnih tela”, u: Slaviša Orlović (ur.), *Iskušenja parlamentarizma*, Fondacija Fridrih Ebert i Centar za demokratiju Fakulteta političkih nauka, Beograd, 2013, str. 47–57.
- [32] Mekalister, Dejvid, „Mediji su elementarni za demokratiju”, Portal *Insajder*, Beograd; Dostupno preko: <https://insajder.net/sr/sajt/vazno/6487/Mekalister-Mediji-su-elementarni-za-demokratiju.htm> (Pristupljeno 21. septembra 2017).
- [33] Petrov, Vladan, „Ustavni sud je četvrta grana vlasti”, Dnevni list *Danas*, Beograd; Dostupno preko: <http://www.paragraf.rs/dnevne-vesti/010714/010714-stampa1.html> (Pristupljeno 21. septembra 2017).
- [34] Pešić, Vesna, „Četvrta državna vlast”, Portal *Peščanik*, Beograd; Dostupno preko: <http://pescanik.net/cetvrta-drzavna-vlast/> (Pristupljeno 21. septembra 2017).
- [35] Vukić, Lea, „Novinari – četvrta vlast, sedma sila?”, Portal *Djeca medija*; Dostupno preko: <http://www.djecamedija.org/?p=2868> (Pristupljeno 21. septembra 2017).

Bogdan Urošević

THE USAGE AND UNDERSTANDING OF THE CONCEPT OF “FOURTH POWER”

Abstract

This paper is primarily focused on the discourse analysis the usage of the concept “fourth power” in the contemporary domestic scientific and professional literature in the context of discussing the system of separation and control of powers, as well as on the analysis of competitive meanings that this term takes on in various usages. Following analysis of content and connotation of the “fourth power” concept, an individual examination of meanings of concepts “independent public bodies”, “the media” and “civil society” when used as synonyms for “fourth power” will be conducted. This paper argues that, in spite of the seemingly diverse usages of “fourth power” in public discourse, this concept remains determined by common characteristics in each usage, implying the deeper connection between the observed concepts that are used as synonyms for “fourth power” in the public discourse. Common characteristics are identified through analysis of meaning, purposes and the context of usage of relevant concepts, as well as through the usage of an adapted method of historical logic of question and answer. Author concludes that all of the analyzed usages of the “fourth power” concept represent an answer to the same group of questions, or reflect a result of the search for solution of a existing sociopolitical issue in form of democratic control shortcomings.

Key words:

Fourth power, division of power, independent public bodies, the media, civil society, government control.

Olga Pavković*

Institut za političke studije, Beograd

Uticaj energetske revolucije na politiku administracija predsednika Baraka Obame prema Bliskom istoku**

Apstrakt

Energetska revolucija koja je otpočela u SAD 2008. godine imala je značajan uticaj na spoljnu politiku ove države na Bliskom istoku. Usled ogromnog povećanja domaće proizvodnje nafte i prirodnog gasa eksploatacijom uljanih i gasnih škriljaca, smanjena je energetska zavisnost ove države od naftonosnog regiona Bliskog istoka. Održavanje ravnoteže moći na Bliskom istoku više nije od presudnog značaja za američku energetska bezbednost, što rezultira sve manjom potrebom za vojnim i političkim prisustvom u regionu. Za vreme predsednika Baraka Obame sprovedena je politika postepenog povlačenja iz Iraka i politika neutralnosti u odnosu na Arapsko proleće koje se proširilo Bliskim istokom i Severnom Afrikom. Kao direktna posledica energetske revolucije, nastala je situacija u kojoj SAD imaju mnogo veću slobodu izbora u spoljnoj politici.

Ključne reči:

energetska revolucija, uljani i gasni škriljci, frekovanje, spoljna politika, Bliski istok, Arapsko proleće

---

* pavkovicolga@gmail.com

** Tekst je proistekao iz autorkinog master rada „Smanjenje energetske zavisnosti i spoljna i bezbednosna politika Sjedinjenih Američkih Država na Bliskom istoku za vreme administracija Baraka Obame”, odbranjenog na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu.

ENERGETSKA REVOLUCIJA U SJEDINJENIM AMERIČKIM DRŽAVAMA

Predmet ovog istraživanja bio je uticaj energetske revolucije na politiku SAD prema Bliskom istoku za vreme administracija predsednika Baraka Obame. U prvom delu rada ponuđen je opis energetske revolucije u SAD, dok se drugi i treći deo odnose na objašnjenje posledica koje je ona imala na Obaminu spoljnu politiku prema državama Bliskog istoka.

Rečnik međunarodne bezbednosti definiše energetska bezbednost kao „garantovani pristup pouzdanim izvorima energije po pristupačnim cenama” i svrstava je u vitalne nacionalne interese svake države.¹ U drugim izvorima pod energetska bezbednošću podrazumeva se „osigurana isporuka odgo-varajućih zaliha pristupačne energije za zadovoljenje vitalnih potreba države, čak i u vreme međunarodne krize ili konflikta.”² Energetska revolucija ili revolucija škrljaca obuhvata tehnološke inovacije u bušenju horizontalnih bunara u uljanim i gasnim škrljcima i hidrauličnom frakturisanju (frekovanju)³ koja se u kombinaciji primenjuju u SAD od 2008. godine. Prema Robertu Meningu (Robert Manning), energetska revolucija je *najtransformativniji socio-ekonomski-politički događaj u poslednjih nekoliko decenija.*⁴

Robert Blekvil (Robert Blackwill) i Dženifer Haris (Jennifer Harris) energetska revoluciju u SAD vide kao „istorijsku promenu koja će preoblikovati geopolitički prostor.”⁵ Prema Blekvilu i Harisovoj, nafta i gas predstavljaju geoekonomske instrumente kojima države ostvaruju svoje geopolitičke ciljeve kroz pojačavanje moći u pregovorima sa rivalima i saveznicima, trgovinskim pregovorima i sankcijama.⁶ U skladu sa time, energetska revolucija je omogućila SAD da prave slobodnije izbore u spoljnoj politici i da smanje prisustvo u regionima koji su bogati naftom. Na sličnom stanovištu stoji i Majkl Kler (Michael Klare), koji govori o energetska moći kao posebnom obliku koji se

¹ Paul Robinson, *The Dictionary of International Security*, Polity Press, USA, 2008, p. 69.

² Michael T. Klare, “Energy Security”, in: Paul D. Williams (ed.), *Security Studies: An Introduction*, Routledge, USA, 2008, p. 484.

³ Satish Kumar Sinha and Ankit Sharma, “Shale Gas in the Energy Basket”, in: Amritanshu Shukla and Atul Sharma (ed.), *Energy Security and Sustainability*, p. 205.

⁴ John R. Deni, “The Military Implications of 21st Century Energy Security”, in: John R. Deni, (ed.), *New Realities: Energy Security in the 2010s and Implications for the U.S. Military*, p. 5.

⁵ Robert D. Blackwill and Jennifer M. Harris, *War by Other Means: Geoeconomics and Statecraft*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, United States of America, 2016, p. 204.

⁶ *Ibidem*, p. 216.

nalazi između tvrde i meke moći.⁷ On definiše energetska moć kao „eksploataciju prednosti države u proizvodnji energije i tehnologiji u svrhu promoviranja sopstvenih globalnih interesa i podriivanja interesa svojih rivala”.⁸

U radu se prihvata stav da predsednik ima dominantnu ulogu u kreiranju i realizaciji spoljne politike koja proizlazi iz prirode američkog predsedničkog sistema, odnosno striktno podele vlasti i monocefalne egzekutive. To ne znači da je on jedini učesnik u ovom procesu niti da je njegova moć neograničena, s obzirom na to da i drugi institucionalni i vaninstitucionalni akteri imaju ovlašćenja ili uticaj u odnosu na donošenje i sprovođenje spoljnopolitičkih odluka kojima mogu da balansiraju moć predsednika. Ipak, njegova uloga je ojačana sledećim svojstvima. Pre svega, predsedniku je potčinjen izvršni aparat, pa on imenuje i razrešava članove kabineta, između ostalog i državnog sekretara koji je nadležan za spoljnu politiku. Drugo, on predsedava Savetom za nacionalnu bezbednost. Treće, na osnovu tumačenja Vrhovnog suda, predsednik predstavlja zemlju u inostranstvu.⁹ Četvrto, iako nije formalno ovlašćen, predsednik de facto koristi pravo objave rata.¹⁰ Peto, iako Senat mora da da svoj pristanak za sklapanje međunarodnih sporazuma dvotrećinskom većinom, predsednik može da ublaži ovu odredbu kroz sklapanje kongresno-izvršnih sporazuma (*congressional-executive agreements*), za koje je dovoljna prosta većina u oba doma ili da je zaobiđe kroz sklapanje sporazuma same egzekutive (*sole executive agreements*) koji su u nadležnosti samog predsednika.¹¹

*

Početakom 21. veka došlo je do razvoja teorija o „kraju nafte”¹² (odnosno o njenom iscrpljivanju u bliskoj budućnosti), a SAD su kao najveći potrošač

---

⁷ Michael T. Klare, *Hard Power, Soft Power and Energy Power: The New Foreign Policy Tool*, Foreign Affairs, 2015; <https://www.foreignaffairs.com/articles/United-States/2015-03-03/hard-power-soft-power-and-energy-power> (Accessed 18 January 2018).

⁸ Ibidem.

⁹ Ivo Visković, *Između zavere i birokratskog haosa: kako se stvara spoljna politika SAD*, IP Dobar naslov, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2007, str. 88.

¹⁰ Isto, str. 89.

¹¹ Daniel Bodansky, Peter Spiro, Executive Agreements+, *Vanderbilt Journal of Transnational Law*, Vol. 49, Number 4, 2016, pp. 885–929.

¹² Robert A. Manning, “The Shale Revolution and The New Geopolitics of Energy”, in: John R. Deni (ed.), *New Realities: Energy Security in the 2010s and Implications for the U.S. Military*, p. 114.

ove robe bile pod izrazitim pritiskom da pronađu rešenje. Zapravo, energetska bezbednost bila je jedna od najvećih američkih slabosti jer bi svaki prekid protoka u naftovodima i gasovodima usled političke nestabilnosti imao višedimenzionalne (vojne, ekonomske, političke, socijalne) posledice na SAD. Pretnja američkoj energetske bezbednosti za vreme mandata Džordža Buša Mlađeg (George Walker Bush) podstakla je primenu strategije direktnog balansiranja u regionu Bliskog istoka, odnosno neposredno angažovanje američkih trupa radi održavanja ravnoteže moći.

Međutim, izbor Baraka Obame (Barack Obama) za američkog predsednika krajem 2008. godine značio je promenu kursa spoljne politike SAD. Već na početku svog prvog mandata Obama je zavisnost od strane nafte nazvao jednom od najvećih pretnji američkoj nacionalnoj bezbednosti.¹³ Okosnica Obamine spoljne politike sadržana je u njegovoj izjavi da: *Amerika neće biti talac izvora energije u nestajanju, neprijateljskih režima i globalnog zagrevanja*¹⁴. Od samog početka Obama je bio odlučan u nastojanju da oslobodi SAD zavisnosti od stranih izvora energije koji su decenijama imali snažan uticaj na američke spoljnopolitičke aktivnosti, nekad kroz stvaranje nezamislivih koalicija, a nekad kroz upotrebu sile.

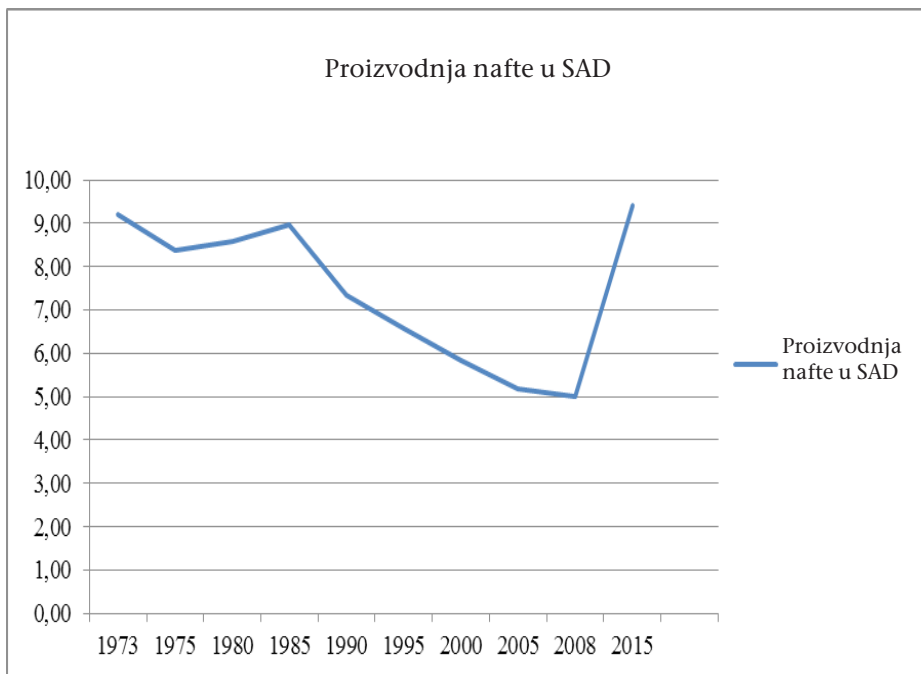
On je svoju energetske politiku započeo zalaganjem za prelaz na alternativne oblike energije, što je otvorilo jedan broj radnih mesta i omogućilo primenu savremenih ekoloških standarda. Olakšavajuća okolnost za sprovođenje Obamine inicijative bio je Kongres, koji je do 2011. godine imao demokratsku većinu u oba doma. Međutim, ova opcija nije bila dugoročno održiva, s obzirom na to da fosilna goriva i dalje ostaju primarni izvor energije, koji se koristi kako u komercijalne tako i u vojne svrhe. Okolnosti ekonomske krize i rast cena nafte, kao i višegodišnje ratovanje na Bliskom istoku bez vidljivog uspeha, oživelili su ideju o upotrebi nekonvencionalnih fosilnih goriva. Nakon 2008. godine, energetska revolucija je omogućila otvaranje novih nalazišta nafte i gasa na američkom tlu. U narednoj deceniji proizvodnja nafte i gasa iz škriljaca doživela je ogroman rast, sa stalnim napredovanjem u tehnologiji koje smanjuje troškove i ekološke rizike.

---

¹³ Barack Obama, *Remarks on Energy January, 26, 2009*; <https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/PPP-2009-book1/pdf/PPP-2009-book1-Doc-pg14-2.pdf> (Accessed 3 September 2017).

¹⁴ Ibidem.

Grafikon 1. Prosečna proizvodnja sirove nafte u SAD u milionima barela dnevno u periodu od 1973. do 2015. godine

Izvor podataka: Administracija za informacije o energiji/
Energy Information Administration¹⁵⁾

U aprilu 2015. godine proizvodnja sirove nafte u SAD dostigla je 9.700.000 barela dnevno, što je najveća vrednost još od 1971. godine.¹⁶ Može se zaključiti da se SAD vraća na nivoe proizvodnje koji su postojali u zemlji pre prvog naftnog šoka zahvaljujući eksploataciji škriljaca. Naime, tokom 2016. godine skoro polovina ukupne sirove nafte koja je proizvedena u SAD dobijena je frekovanjem uljanih škriljaca.¹⁷ Prema izveštaju Kongresnog komiteta za budžet

¹⁵ *World Crude Oil Production: Persian Gulf Nations, Non-OPEC, and World (Thousand Barrels per Day)*, EIA; https://www.eia.gov/totalenergy/data/monthly/pdf/sec11_5.pdf (Accessed 2 September 2017).

¹⁶ Matt Egan, *U.S. oil boom isn't dead. It's plotting a 2017 comeback*, CNN Money, 2016; <http://money.cnn.com/2016/07/06/investing/us-oil-boom-2017-rebound/index.html?iid=EL> (Accessed 2 September 2017).

¹⁷ *How much shale (tight) oil is produced in the United States?*, EIA, 2017; <https://www.eia.gov/tools/faqs/faq.php?id=847&t=6> (Accessed 9 September 2017).

(Congressional Budget Office), proizvodnja nafte i gasa iz uljanih i gasnih škriljaca će nastaviti da raste do 2024. godine, 30% i 60% respektivno.¹⁸

Sa procvatom proizvodnje nafte i gasa, Obamin stav se polako menjao od potpune posvećenosti ekološki čistim oblicima energije ka pragmatičnijem pristupu energetske politici. Do 2012. godine, Obama je usvojio pristup „sve gorenavedeno“ (all-of-the-above) koji je značio razvoj svakog mogućeg oblika energije koji SAD ima.¹⁹ Iako kritičari umanjuju njegovu ulogu u povećanju američke energetske nezavisnosti, Obama je ipak značajno doprineo tom rezultatu. Pre svega, Obamina administracija nije zabranila frekovanje, uprkos lobiranju brojnih ekoloških organizacija, već je pokušala da omogući odgovornu eksploataciju domaćih resursa. Smatra se da je Obamin doprinos energetske revoluciji u tome što se, za razliku od svojih kolega u Demokratskoj stranci, nije zalagao za preteranu regulaciju nekonvencionalnih izvora energije. Drugo, on je kontinuirano promovisao upotrebu prirodnog gasa iz škriljaca tokom svog drugog mandata. Treće, Kongres je usvojio zakon koji je Obama podržao, a kojim su postavljeni brojni ekološki standardi i standardi efikasnosti, što je delimično smanjilo uvoz strane nafte. Konačno, zahvaljujući promenama koje su se odigrale na polju energetike, Obaminom izvršnom naredbom zabrana izvoza sirove nafte ukinuta je 2016. godine.²⁰ SAD još uvek prodaju naftu uglavnom Meksiku i Kanadi, ali postoje indicije da će u bliskoj budućnosti proširiti svoje prisustvo na globalnom tržištu nafte, naročito u Istočnoj Aziji.²¹

Energetska revolucija je omogućila SAD da smanje svoju zavisnost od stranih energenata. Neto uvoz nafte i naftnih derivata iz stranih zemalja kao udeo u ukupnoj potrošnji 2005. godine iznosio je 60.3%.²² U 2016. godini, udeo neto uvoza nafte i njenih derivata iz stranih zemalja u ukupnoj potrošnji

---

¹⁸ *The Economic and Budgetary Effects of Producing Oil and Natural Gas From Shale*, Congressional Budget Office, 2014; <https://www.gov/sites/default/files/113th-congress-2013-2014/reports/49815-effectsofshaleproduction.pdf> (Accessed 2 September 2017).

¹⁹ Barack Obama, “Fact Sheet: President Obama’s Blueprint to Make The Most of America’s Energy Resources” January 25, 2012. *The American Presidency Project*; <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=122707>. (Accessed 2 September 2017).

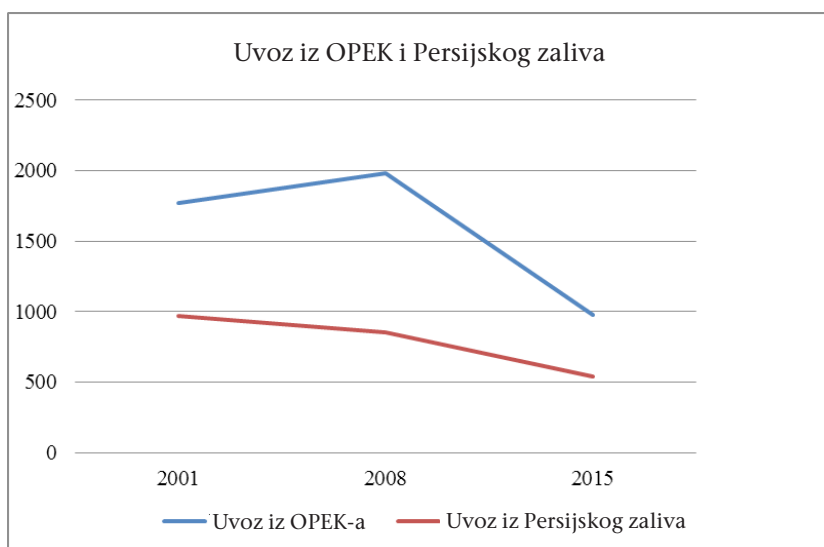
²⁰ Matt Egan, *After 40-year ban, U.S. starts exporting crude oil*, CNN Money, 2016; <http://money.cnn.com/2016/01/29/investing/us-oil-exports-begin/> (Accessed 25 May 2017).

²¹ *How much petroleum does the United States import and export?*, EIA, 2017; <https://www.eia.gov/tools/faqs/faq.cfm?id=727&t=6> (Accessed 15 September 2017).

²² *U.S. Oil Import Dependence: declining no matter how you measure it*, EIA, 2011; <https://www.eia.gov/petroleum/weekly/archive/2011/110525/twiprint.html> (Accessed 9 September 2017).

u SAD iznosio je svega 25%.²³ Iako uvoz nije u potpunosti nestao, njegova struktura je značajno promjenjena, u smislu manjeg oslanjanja na države koje su politički nestabilne i koje SAD opažaju kao neprijateljske. Vrlo važna činjenica koja doprinosi smanjenju američke zavisnosti od neprijateljskih režima je da više od trećine ukupnog uvoza nafte dolazi iz Kanade (38% ukupnog uvoza), dok uvoz iz Saudijske Arabije iznosi 11%.²⁴ Ovaj procenat je još manji kad je reč o uvozu iz drugih zemalja Bliskog istoka.

Grafikon 2. Uvoz sirove nafte u milionima barela godišnje iz zemalja članica OPEK i Persijskog zaliva u periodu od 2001. do 2015. godine

Izvor podataka: Administracija za informacije o energiji/
Energy Information Administration²⁵)

²³ *How much oil consumed by the United States comes from foreign countries?*, EIA, 2017; <https://www.eia.gov/tools/faqs/faq.php?id=32&t=6> (Accessed 9 September 2017).

²⁴ Ibidem.

²⁵ *U.S. Imports from Persian Gulf Countries of Crude Oil (Thousand Barrels)*, EIA; <https://www.eia.gov/dnav/pet/hist/LeafHandler.ashx?n=PET&s=MCRIMUSPG1&f=A>; *U.S. Imports from OPEC Countries of Crude Oil (Thousand Barrels)*, EIA; <https://www.eia.gov/dnav/pet/hist/LeafHandler.ashx?n=PET&s=MCRIMXX1&f=A> (Accessed 2 September 2017).

Energetska revolucija je imala višestruke posledice na unutrašnju i spoljnu politiku SAD, kao i na položaj ove države u međunarodnoj areni. Kao jedna od najvažnijih posledica može se izdvojiti povećanje ekonomske moći ove države u odnosu na OPEK, kao i političkog uticaja koji iz nje proizlazi. Naime, nakon ulaska američkih proizvođača škriljaca na tržište, OPEK je prvo pokušao sa strategijom istiskivanja²⁶, odnosno sa povećanjem proizvodnje. Međutim, niska cena nije uspjela da sa tržišta izbaci američke proizvođače, a najviše je oštetila upravo države članice kartela koje nemaju visokodiverzifikovane privrede, već se oslanjaju na prihode od nafte. Ni strategija akomodacije²⁷, koja je kasnije primenjena nije delotvorna, jer američki proizvođači ubiru najviše koristi iz smanjene proizvodnje OPEK i Rusije. To ukazuje na smanjenu mogućnost OPEK da kontrolom proizvodnje menja cenu, a time i na smanjeni ucenjivački potencijal kartela.

POVLAČENJE SAD IZ IRAKA

SAD su od polovine prošlog veka imale četiri nacionalna interesa koji se vezuju za Bliski istok: energetske izvore sa Bliskog istoka, zadržavanje širenja SSSR tokom Hladnog rata (containment), terorizam i oružje masovnog uništavanja i održavanje specijalnih veza sa Izraelom.²⁸ Energetska revolucija u SAD je smanjila geopolitički značaj Bliskog istoka za ovu državu. Iako i dalje postoji interesovanje za politiku na Bliskom istoku, zbog nacionalnih interesa koji se tiču borbe protiv terorizma i specijalnih odnosa sa Izraelom, spremnost da se utiče na razvoj događaja u državama izvoznicama nafte je daleko manja jer ne postoji način da ove države uslove SAD, sada kada je vodeći proizvođač nafte i prirodnog gasa. Dakle, ponovila se situacija iz 1956. i 1967. godine, kada su SAD imale dovoljno energenata da naftna politika zemalja sa Bliskog istoka ne utiče na njihove spoljnopolitičke odluke. Amerika je ponovo dobila polugu moći u pregovorima. Da je situacija bila obrnuta, tj. da se energetska revolucija nije dogodila u SAD, Obami bi verovatno bilo mnogo teže da vodi spoljnu politiku koja isključuje vojnu intervenciju, a oslanja se na diplomatiju, jer bi i dalje zavisila od slobodnog protoka nafte na Bliskom istoku. Odnosno,

---

²⁶ Alberto Behar and Robert A. Ritz, "OPEC vs. US shale: Analyzing the shift to a market-share strategy 2017", *Energy Economics*, 63 (2017), pp. 185–198. Takođe navedeno u seminarskom radu Olga Pavković, *Smanjenje energetske zavisnosti Sjedinjenih Američkih Država*, odbranjenom na predmetu Privredni sistem SAD, FPN, 2017.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Eugenio Lilli, *New Beginning in US-Muslim Relations: President Obama and the Arab Awakening*, Palgrave Macmillan, New York, 2016.

parafrazirajući Džozefa Naja, deluje da je ponovo došlo do promene u međunarodnom naftnom režimu, ovog puta u korist SAD.

Obamina doktrina je nazvana „vladanje iz senke“ (*leading from behind*) jer je značila da će SAD ostati pasivne u međunarodnim odnosima i koristiti druge države da bi obuzdale konkretne pretnje.²⁹ Zapravo, značila je promenu od direktnog balansiranja ka prebacivanju odgovornosti za održavanje ravnoteže moći na same države regiona, kao i na druge aktere koji imaju interesa na Bliskom istoku.

Obama je u svom čuvenom govoru na Univerzitetu u Kairu obećao „Novi početak“ u američkoj spoljnoj politici prema regionu.³⁰ Iza ovakve promene bilo je Obamino shvatanje da su se „SAD dugo ponašale agresivno i arogantno prema ostatku sveta“.³¹ Američka intervencija se vremenom pretvorila u rat koji je crpeo mnogo sredstava iz budžeta. Osim toga, nakon početnog odobravanja, počelo je da se javlja nezadovoljstvo među stanovništvom zbog ljudstva koje je bilo angažovano na Bliskom istoku. Po Obaminim rečima, iako su ovi „ratovi započeti neodgovorno, moraju se okončati odgovorno“.³² Situacija u SAD je bila veoma teška, ekonomska kriza je bila u jeku, što je zahtevalo da se smanje izdaci koji nisu prekopotrebni. Međutim, iznad svega bila je njegoa odluka da ne robuje stranim režimima koji imaju obilje naftnih rezervi.

Međutim, Obama je bio svestan da će se nasilje nastaviti i da ostavlja veoma krhku vladu koja jedva izvršava svoje dužnosti. Odluka da se napusti bojište koje je skoro cele decenije bilo okosnica američke spoljne politike, pogotovo u uslovima minimalnog napretka u izgradnji demokratije u Iraku, deluje iznenađujuće. Ipak, Obama je ipak najavio da će borbene trupe biti povučene iz Iraka do 31. avgusta 2010. godine.³³ Naročito je naglasio da „SAD nemaju nikakvih pretenzija prema iračkoj teritoriji i resursima“.³⁴ Ovakva izjava deluje kao kritika, ali i potvrda da je prethodna vlada započela rat u Iraku isključivo zbog energenata. Činjenica da SAD napuštaju Irak pod Obaminim mandatom govori u prilog tome da SAD više nije potrebna bliskoistočna nafta.

---

²⁹ Bledar Prifti, *US Foreign Policy in the Middle East: The Case for Continuity*, Palgrave Macmillan, New York, 2017, p. 117.

³⁰ Ibidem p. 116.

³¹ Ibidem, p. 117.

³² Bruce W. Jentleson, *American Foreign Policy: The Dynamics of Choice in the 21st Century*, 4th edition, W. W. Norton & Company Inc., New York, 2010, p. 429.

³³ Barack Obama, *Remarks on Military Operations in Iraq at Camp Lejeune*, North Carolina February 27, 2009; <https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/PPP-2009-book1/pdf/PPP-2009-book1-Doc-pg158.pdf> (Accessed 3 September 2017).

³⁴ Ibidem.

Ipak, mora se napomenuti da se Obama zalagao za napuštanje Iraka i pre nego što je došlo do saznanja o američkom energetsom potencijalu. Međutim, ono što je važno odnosi se na mogućnost da politika povlačenja bude sprovedena, i upravo ovde se vidi značaj energetske revolucije. Da u SAD u međuvremenu nije došlo do otkrića značajnih zaliha nafte i prirodnog gasa Obama verovatno ne bi mogao da sa lakoćom obznani da se SAD odriče „iračkih resursa”. Bez obzira na njegovu istrajnost u odluci da završi ratovanje na Bliskom istoku, ne sme se zaboraviti na celokupni izvršni aparat koji stoji iza njega, a koji bi se sasvim sigurno protivio zanemarivanju ključnih nacionalnih interesa kao što je energetska bezbednost. Zato je energetska revolucija omogućila Obami da sprovede u delo svoju politiku prema Iraku.

Nakon američkog povlačenja iz Iraka, u ovoj državi je nastao vakuum moći koji su ubrzo popunile terorističke grupe. Najjača od svih terorističkih frakcija svakako je bila Islamska država, koja je ubrzo osvojila značajne delove Iraka, poput Tikrita i Faludže.³⁵ To je bio pokazatelj da su SAD ostavile krajnje nestabilnu situaciju u zemlji na rešavanje akterima koji nisu bili voljni da se suprotstave nasilju. Štaviše, mnogi optužuju Nuriya al-Malikija da je omogućio Islamskoj državi da osvoji značajne delove Iraka, jer je vršio represiju nad iračkim sunitima, koji nisu imali podsticaj da pruže otpor ovoj terorističkoj grupaciji (koja i sama zastupa sunitsku ideologiju).³⁶ Ipak, nije samo iračka vlada imala udeo u jačanju Islamske države. Kako bi se distancirale od zločina koji su počinjeni u zatvoru Abu-Graib od strane američkih vojnika, SAD su osnovale novu ustanovu u kojoj su uslovi bili mnogo drugačiji (zatvorenici su imali mnogo više slobode, zdravstvenu brigu i obrazovanje). Kroz logor Buka prošlo je preko 100.000 Iračana, pripadnika različitih denominacija, uključujući i samog Abu Bakr al-Bagdadija, budućeg vođu Islamske države.³⁷ Atmosfera u ovoj ustanovi omogućila je širenje baze pristalica kroz indoktrinaciju umerenih zatvorenika, tako da je Islamska država po raspuštanju logora imala svoje pristalice po celoj zemlji.

Obama nije želeo da menja svoju politiku prema Iraku iz nekoliko razloga. Pre svega, to bi bio udarac za dotadašnju politiku povlačenja koju je vodio. Drugo, smatrao je da Islamska država ne predstavlja direktnu pretnju SAD. Mnogi autori smatraju da geopolitička pozicija Bliskog istoka bleđi otkad je

---

³⁵ Bledar Pifti, *US Foreign Policy in the Middle East: The Case for Continuity*, p. 136.

³⁶ Chris Mansur, *Eliminating the Scourge of Islamic State in Iraq*, Geopolitical Monitor, 2014; <https://www.geopoliticalmonitor.com/eliminating-scourge-islamic-state-iraq/> (Accessed 3 September 2017).

³⁷ Terrence McCoy, *Camp Bucca: The US prison that became the birthplace of Isis*, Independent, 2014; <http://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/camp-bucca-the-us-prison-that-became-the-birthplace-of-isis-9838905.html> (Accessed 18 September 2017).

energetska revolucija počela u SAD. Potresi na Bliskom istoku više ne mogu da prekinu snabdevanje sveta naftom jer postoje drugi izvori. Primer za ovu promenu je odnos SAD prema pretnji Islamske države. U okolnostima garantovane energetske bezbednosti, Islamska država predstavlja pretnju tek petog nivoa za SAD, ispred kojih se nalaze evropske države (četvrti nivo), Turska, Saudijska Arabija i Izrael (treći nivo), Iran (drugi nivo) i Irak, Sirija i kurdske snage (prvi nivo pretnje).³⁸ S druge strane, ratovi u Avganistanu i Iraku 2001. i 2003. godine opravdavaju se neposrednom pretnjom po američku nacionalnu bezbednost. Tada su ove države napadnute na osnovu toga što se pretpostavljalo da pružaju finansijsku i drugu pomoć teroristima. Iako se radi o istom regionu, okolnosti su se promenile. Sada se u američkim vojnim krugovima navodi da je pretnja koju ISIL predstavlja preuveličana.³⁹ Da nije došlo do energetske revolucije Bliski istok bi i dalje bio u vrhu prioriteta SAD. Međutim, sa izmenjenom energetsom situacijom, američku administraciju nije mnogo brinula činjenica da se teroristi mogu dokopati naftnih polja.

Tokom 2014. godine, konflikt je iz Sirije proširen i na Irak. SAD su, međutim, dosta blago reagovala na novu pretnju bezbednosti u Iraku. Obama je iz govora u govor naglašavao da neće ponovo slati trupe u Irak. On je spomenuo mogućnost da Islamska država dođe u posed naftnih polja, ali je rekao da bi neka druga država iz zaliva „uskočila”.⁴⁰ Dakle, Obama je bio svestan mogućnosti da će Islamska država kontrolisati značajne delove teritorije Iraka, koji spada u zemlje sa najvećim naftnim rezervama na svetu i opet je odlučio da ne interveniše, već da prenese odgovornost na države regiona. Deset godina ranije ovakva odluka bila bi nezamisliva, budući da različiti izvori potvrđuju da je iračka nafta bila ključna za američku energetska bezbednost. Povlačenje SAD sa Bliskog istoka dovelo je do promene u ravnoteži moći i pokušaja Irana i Saudijske Arabije da zauzmu poziciju regionalnog hegemonu.

Obamina politika prema Bliskom istoku je bila kritikovana, naročito u kontekstu jačanja Islamske države. Ipak, on je bio istrajan u svom nastojanju da smanji američko angažovanje na Bliskom istoku. Jedina modifikacija ove politike odnosi se na nekoliko vazdušnih napada na mete ISIL 2014. godine, ali ova odluka nije bila podstaknuta energetsom bezbednošću, već zaštitom američkog diplomatskog osoblja (verovatno u želji da se spreči situacija do koje je došlo u Bengaziju 2012. godine, kada je stradao američki diplomata Kristofer Stivens). On je izjavio da će vazdušni napadi u Iraku za cilj

³⁸ Bledar Prifti, *US Foreign Policy in the Middle East: The Case for Continuity*, p. 144.

³⁹ Andreas Krieg, “Externalizing the burden of war: the Obama Doctrine and US foreign policy in the Middle East”, *International Affairs* 92: 1, 2016.

⁴⁰ Barack Obama, “Remarks on the Situation in Iraq and an Exchange With Reporters” June 13, 2014. *The American Presidency Project*; <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=105267> (Accessed 3 September 2017).

imati naftne i gasne rezervoare koji finansiraju poduhvate Islamske države.⁴¹ Da se energetska situacija nije promenila SAD verovatno ne bi ciljale resurse, već bi pokušale da preuzmu kontrolu nad njima. Pritom, kao u slučaju ograničene intervencije u Libiji, odluku je doneo Obama, bez traženja pristanka Kongresa.

ARAPSKO PROLEĆE I IZOSTANAK AMERIČKE INTERVENCIJE

Jedan od najvećih izazova za Obaminu spoljnu politiku nemešanja bilo je Arapsko proleće, niz demonstracija i pobuna koje su 2011. godine zahvatile Bliski istok i Magreb. Prema Bagatu (Gawdat Bahgat), Bliski istok i Severna Afrika predstavljaju najznačajniji region na globalnom tržištu nafte iz nekoliko razloga: imaju najveće svetske rezerve, najniže troškove proizvodnje i veoma razvijenu infrastrukturu.⁴² Međutim, činjenica da se SAD nisu angažovale tokom niza pobuna u arapskim zemljama ukazuje na njihovu smanjenu potrebu da kontrolišu energetske resurse u ovom regionu. Istorijski gledano, nije nepoznato da su SAD podržavale režime na Bliskom istoku koji ne prihvataju zapadne vrednosti, pa čak i diktatorske režime, ukoliko su na taj način sebi obezbeđivale siguran protok nafte. Arapsko proleće je primer da se američka spoljna politika više ne vodi u korist zemalja izvoznica nafte.

Prema Robertu Meningu, američka uloga garanta mira na Bliskom istoku i obezbeđivanja slobodnog prolaza nafte od Ormuza do Malajskog prolaza, koja je trajala više od pola veka, sada počinje da se redefiniše.⁴³ Države koje su dosad bile „fri rajderi” u američkoj kontroli slobodnog protoka nafte, poput Kine, moraće da preuzmu veću ulogu u ovom regionu. To istovremeno znači i mnogo manje vojne izdatke za SAD. Iako je ova zemlja i dalje na prvom mestu po troškovima za vojne svrhe, ipak je primetan značajan pad ovih izdataka od Obamine odluke da se povuče iz Iraka. Ako se uporede vojni troškovi SAD

---

⁴¹ Barack Obama, “Remarks on United States Efforts To Combat the Islamic State of Iraq and the Levant (ISIL) Terrorist Organization and an Exchange With Reporters” July 6, 2015. The American Presidency Project; <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=110425> (Accessed 3 September 2017).

⁴² Gawdat Bahgat, *Energy Security: An Interdisciplinary Approach*, John Wiley & Sons, Ltd, 2011, p. 79.

⁴³ Robert A. Manning, “The Shale Revolution and The New Geopolitics of Energy”, in: John R. Deni, (ed.), *New Realities: Energy Security in the 2010s and Implications for the U.S. Military*, p. 123.

iz 2010. godine (759.000.000.000 dolara⁴⁴) i iz 2015. (596.000.000.000 dolara⁴⁵), može se zaključiti da je došlo do pada od 21%.

Arapsko proleće je otpočelo u Tunisu, gde se narod pobunio protiv režima Zinea al-Abidinea Ben Alija (Zine El Abidine Ben Ali).⁴⁶ Tunis je bio saveznik SAD, pa se Obama našao pred dilemom da li da podrži narod ili vladu. Međutim, uprkos urgiranju Hilari Klinton (Hillary Clinton), Obama je ostao neutralan, koristeći blage molbe da se poštuje poredak u zemlji.⁴⁷ Nakon Tunisa, demonstracije su se proširile regionom po domino-efektu.

U periodu energetske zavisnosti, Egipat je imao strateški značaj za SAD zbog garancije slobodne plovidbe Sueckim kanalom, koji je tranzitna tačka za trgovinu naftom. Demonstracije protiv Hosnija Mubaraka (Muhammad Hosni El Sayed Mubarak) su počele 2011. godine, a Obama je, videvši raspoloženje u zemlji, uputio poziv predsedniku Egipta da podnese ostavku.⁴⁸ Iako je Mubarak smatran „velikim prijateljem SAD“⁴⁹, Obama nije učinio ništa da spreči njegovu smenu. Kada su naftovod na Severnom Sinaju i gasovod SUMED⁵⁰ napadnuti izostala je američka pomoć. Amerika više nije morala da toleriše neprijateljske režime da bi osigurala uvoz nafte. Ovakva Obamina odluka uzdrmala je američke saveznike na Bliskom istoku, pre svega Saudijsku Arabiju i Izrael. Oni su bili veoma iznenađeni američkim držanjem po ovom pitanju, plašeći se da će SAD prestati da pruža pomoć i njima.

U junu 2012. godine održani su predsednički izbori na kojima je pobedio Muhamed Morsi (Mohamed Morsi), pripadnik tzv. Muslimanskog bratstva

---

⁴⁴ *Military expenditure by country, in constant (2015) US\$ m., 2007–2016*, SIPRI, 2017; <https://www.sipri.org/sites/default/files/Milex-constant-2015-USD.pdf> (Accessed 17 September 2017).

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ Seyom Brown, *Faces of Power: Constancy and Change in United States Foreign Policy from Truman to Obama*, 3rd edition, Columbia University Press, New York, 2015, p. 732.

⁴⁷ Ibidem, p. 733.

⁴⁸ Colin Dueck, *The Obama Doctrine: American Grand Strategy Today*, Oxford University Press, New York, 2015, p. 77.

⁴⁹ Barack Obama, *Remarks During a Meeting With President Mohamed Hosni Mubarak of Egypt and an Exchange With Reporters August 18, 2009*; <https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/PPP-2009-book2/pdf/PPP-2009-book2-Doc-pg1302-2.pdf> (Accessed 3 September 2017).

⁵⁰ John Calabrese, “The Arab Uprisings and Middle East and North Africa Energy Producers: Heavy Costs and Ephemeral Benefits”, in: John R. Deni (ed.), *New Realities: Energy Security in the 2010s and Implications for the U.S. Military*, p. 48.

koje je već osvojilo pobjedu na parlamentarnim izborima.⁵¹ Iako je ova grupa poznata po svom cilju proterivanja zapadnog uticaja iz Egipta i uvođenja šerijata⁵², izgledalo je da Obama nije previše zabrinut zbog toga, s obzirom na to da je odlučio da sa njima uspostavi diplomatske odnose. Morsijeva vlada je povela zemlju islamskim putem, udaljavajući se od SAD i dozvolila vojnu pomoć Egipta Hamasu.⁵³

Tokom leta 2013. godine, narod u Egiptu je ponovo izašao na ulice i pobunio se protiv autoritarne vlasti. Nova serija napada na Sinaju, koja je pratila svrgavanje vlade Muhameda Morsija, ugrozila je energetska infrastrukturu, što je izazvalo novi pad izvoza.⁵⁴ Ovo je imalo razorne posledice na proizvodnju energije u Egiptu i doprinelo je daljem propadanju egipatske ekonomije. Situacija je zapravo bila jako daleko od onoga što su demonstranti zahtevali 2011. godine. Političke nestabilnosti i ekonomska kriza su iz dana u dan smanjivali mogućnost da u zemlji dođe do demokratizacije, naročito usled jačanja egipatskog krila ISIL. Na predsedničkim izborima u Egiptu (čija je legalnost i legitimnost sumnjiva) pobedio je vojni lider Abdelfatah al-Sisi (Abdel Fattah el-Sisi). Situaciju u Egiptu je iskoristila Saudijska Arabija, pomažući finansijski ovu državu, kako bi ostvarila kontrolu nad Sueckim kanalom i Sumedom.⁵⁵ Obamina odluka da se ne meša ukazuje na smanjen značaj strateških prolaza na Bliskom istoku za SAD.

Arapsko proleće se 2011. godine proširilo i na Libiju, gde je došlo do masovnih demonstracija protiv režima Moamera al-Gadafija (Muammar Mohammed Abu Minyar Gaddafi).⁵⁶ Agresivno gušenje protesta koje je sprovodio Gadafi zabrinulo je američke zvaničnike, posebno Hilari Klinton, koja se zalagala za intervenciju u Libiji.⁵⁷ Pošto su ovu akciju podržale savezničke države i SB UN, Obama je odlučio da podrži svrgavanje Gadafija. Međutim, američka intervencija se drastično razlikovala od ranijih u svom opsegu i intenzitetu: nije bilo kopnenih trupa, a vazdušni napadi su bili veoma ograničeni. Akcija se svela na pružanje obaveštajnih informacija, goriva i oružja, kao

⁵¹ Colin Dueck, *The Obama Doctrine: American Grand Strategy Today*, p. 77.

⁵² Ibidem, p. 79.

⁵³ Ibidem, p. 80.

⁵⁴ John Calabrese, "The Arab Uprisings and Middle East and North Africa Energy Producers: Heavy Costs and Ephemeral Benefits", in: John R. Deni (ed.), *New Realities: Energy Security in the 2010s and Implications for the U.S. Military*, p. 49.

⁵⁵ Omar Mawji, *Saudi Arabia Comes to the Rescue of the Egyptian Economy*, Geopolitical Monitor, 2016; <https://www.geopoliticalmonitor.com/saudi-arabia-comes-to-the-rescue-of-the-egyptian-economy/> (Accessed 3 September 2017).

⁵⁶ Colin Dueck, *The Obama Doctrine: American Grand Strategy Today*, p. 82.

⁵⁷ Ibidem.

i nekoliko vazdušnih udara. Prilikom izveštavanja o situaciji u Libiji u martu 2011. godine, Obama je rekao da će SAD delovati u sklopu međunarodne koalicije, ali da ni u kom slučaju neće slati kopnene trupe u Libiju, kao i da nikakav napad neće prevazilaziti unapred uspostavljena ograničenja i ciljeve.⁵⁸

Libija je zemlja sa najvećim dokazanim naftnim rezervama u Africi, a nafta proizvedena u Libiji je visokog kvaliteta, sa niskom koncentracijom sumpora i malim troškovima ekstrakcije.⁵⁹ Do jula 2013. godine, zatvoreni su skoro svi terminali kao rezultat sukoba, a proizvodnja nafte je smanjena 70%, što je izazvalo niz štrajkova.⁶⁰ Libija je utonula u građanski rat, a novoizabrana vlada se povukla na istok zemlje. Budući da se libijska nafta lako doprema do evropskih zemalja, Obama je očekivao da one preuzmu veći deo troškova za stabilizaciju. Reakcija saveznika nije bila u skladu sa Obaminim očekivanjima. Naime, on je naročito kritikovao britanskog premijera, Dejvida Kamerona (David Cameron), zbog činjenice da Velika Britanija nije učinila ništa da spreči posleratnu krizu u Libiji. Obamina politika se zasnivala na premisi da evropske države treba više da se angažuju u održavanju ravnoteže na Bliskom istoku. Kako je predsednik Obama kasnije objasnio, takva „strategija je bila deo kampanje protiv fri-rajdера“.⁶¹

Libija nije bila predmet Obaminih javno dostupnih dokumenata poslednje dve godine njegovog mandata, sem produženja vanrednog stanja. Slično tome, predsedniku Egipta Obama je uputio samo jedan telefonski poziv kako bi izrazio zabrinutost zbog masovnih suđenja, a nakon toga nije bilo kontakata do kraja mandata.⁶²

Arapsko proleće je takođe zahvatilo Jemen i Bahrein, dve veoma važne države za SAD u strateškom smislu. Jemen nije veliki proizvođač nafte i spada u veoma siromašne države, ali ima izlaz na Bab el-Mandeb kroz koji prolazi nafta. S druge strane, zahvaljujući Bahreinu, američka Peta flota ima pristup

⁵⁸ Barack Obama, *Remarks on the Situation in Libya March 18, 2011*; <https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/PPP-2011-book1/pdf/PPP-2011-book1-Doc-pg246.pdf> (Accessed 3 September 2017).

⁵⁹ Gawdat Bahgat, *Energy Security: An Interdisciplinary Approach*, p. 115.

⁶⁰ John Calabrese, “The Arab Uprisings and Middle East and North Africa Energy Producers: Heavy Costs and Ephemeral Benefits”, in: John R. Deni (ed.), *New Realities: Energy Security in the 2010s and Implications for the U.S. Military*, p. 52.

⁶¹ Geoff Dyer, Jim Pickard, *Obama criticises ‘free riding’ allies in 2011 Libya campaign*, Financial Times, 2016; <https://www.ft.com/content/7ba9688a-e6f6-11e5-bc31-138df2ae9ee6> (Accessed 17 September 2017).

⁶² Barack Obama, “Press Release – Readout of the President’s Call with President al-Sisi of Egypt” March 31, 2015. *The American Presidency Project*; <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=109838> (Accessed 3 September 2017).

Persijskom zalivu.⁶³ Prvobitni protesti u Jemenu ubrzo su se pretvorili u građanski rat. Iako je predsednik Ali Abdulah Saleh (Ali Abdullah Saleh) podneo ostavku pod pritiskom demonstracija i u dogovoru sa Saudijskom Arabijom, to nije značilo demokratske promene u zemlji. Huti, šiitski pokret podržan od Irana, ubrzo je osvojio prestonicu Jemena, a Saudijska Arabija je na to reagovala vojnom intervencijom. Bezvlašće u zemlji je doprinelo usponu fundamentalističkih grupa, od kojih je najpoznatija Al-Kaida na Arapskom poluostrvu.⁶⁴ Međutim, kad je reč o Jemenu, Obamina politika se svela na prebacivanje tereta Saudijskoj Arabiji, uz ekonomsku i vojnu pomoć SAD. Ipak, ni ova vrsta pomoći nije bila bezuslovna i SAD su najavile da će je revidirati zbog velikog broja civilnih žrtava u saudijskoj kampanji.⁶⁵ Saudijska Arabija je takođe pomogla bahreinskoj dinastiji Al-Kalifa da 2011. godine uništi proteste koji su bili inspirisani sličnim demonstracijama u regionu.⁶⁶ Umesto slanja američkih trupa, ponovo je uveden koncept „surogat države” koje će voditi rat umesto SAD, a one će im dopreмати vojnu i ekonomsku pomoć.⁶⁷

ZAKLJUČAK

Kombinovana primena bušenja horizontalnih bunara i hidrauličnog frekovanja otvorila je veliki broj nalazišta za eksploataciju nafte i gasa u SAD. Zahvaljujući ovim tehnološkim inovacijama, SAD su vrlo brzo uspele da povećaju sopstvenu proizvodnju nafte i gasa. To je pozitivno uticalo na domaću privredu, ali i na ekonomsku moć SAD na međunarodnom planu, pogotovo u odnosu na OPEK.

Pored toga, usled energetske revolucije smanjen je geopolitički značaj regiona Bliskog istoka za SAD i redefinisani su ciljevi spoljne politike. Povećanje

---

⁶³ Daniel Yergin, *The Quest: Energy, Security, And The Remaking Of Modern World*, The Penguin Press, New York, 2011, p. 562.

⁶⁴ Bonnie Kristian, *Lawless Entanglement in Yemen*, U.S. News, 2016; <https://www.usnews.com/opinion/world-report/articles/2016-10-19/obama-yemen-attacks-are-unconstitutional-and-unwise> (Accessed 18 September 2017).

⁶⁵ Patrick Wintour, *US says support for Saudi Arabia not a 'blank cheque' after Yemen air raid*, The Guardian, 2016; <https://www.theguardian.com/world/2016/oct/09/saudi-arabia-investigate-air-raid-on-funeral-in-yemen> (Accessed 20 September 2017).

⁶⁶ *Bahrain's young people mark fifth anniversary of Arab spring*, The Guardian, 2016; <https://www.theguardian.com/world/2016/feb/14/bahrain-young-people-mark-fifth-anniversary-arab-spring> (Accessed 18 September 2017).

⁶⁷ Andreas Krieg, "Externalizing the burden of war: the Obama Doctrine and US foreign policy in the Middle East", *International Affairs* 92: 1, 2016.

energetske bezbednosti SAD smanjilo je njihovu potrebu da se vojno i politički angažuju na Bliskom istoku radi fizičke kontrole izvora energije. SAD i dalje imaju interes za Bliski istok, ali više nisu vitalno vezane za naftu ovog regiona. Dakle, SAD menjaju svoju politiku u pravcu prebacivanja odgovornosti za održavanje ravnoteže moći. Dva primera koja ukazuju na smanjeno američko angažovanje na Bliskom istoku su povlačenje iz Iraka i stav SAD prema Arapskom proleću.

Obama je uspeo da sprovede svoju politiku povlačenja iz Iraka upravo zahvaljujući energetskej revoluciji. Da SAD nisu ostvarile energetske bezbednost bilo bi veoma teško odreći se iračkih naftnih resursa, naročito usled jačanja ISIL. Pored toga, smanjeno interesovanje za Bliski istok se očitava u Obaminoj politici neutralnosti prema Bliskom istoku. Izostanak intervencije prilikom niza pobuna u zemljama koje kontrolišu strateške prolaze za tranzit nafte i veliki su proizvođači ovog energenta ukazuje da SAD vode slobodniju spoljnu politiku i da ne zavise od političke stabilnosti zemalja izvoznica.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Bahgat, Gawdat, *Energy Security: An Interdisciplinary Approach*, John Wiley & Sons, Ltd, 2011.
- [2] *Bahrain's young people mark fifth anniversary of Arab spring*, The Guardian, 2016; <https://www.theguardian.com/world/2016/feb/14/bahrain-s-young-people-mark-fifth-anniversary-arab-spring>
- [3] Barack Obama, *Remarks During a Meeting With President Mohamed Hosni Mubarak of Egypt and an Exchange With Reporters*, August 18, 2009; <https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/PPP-2009-book2/pdf/PPP-2009-book2-Doc-pg1302-2.pdf>
- [4] Barack Obama, *Remarks on Energy*, January 26, 2009; <https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/PPP-2009-book1/pdf/PPP-2009-book1-Doc-pg14-2.pdf>
- [5] Barack Obama, *Remarks on Military Operations in Iraq at Camp Lejeune, North Carolina*, February 27, 2009; <https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/PPP-2009-book1/pdf/PPP-2009-book1-Doc-pg158.pdf>
- [6] Barack Obama, *Remarks on the Situation in Libya*, March 18, 2011; <https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/PPP-2011-book1/pdf/PPP-2011-book1-Doc-pg246.pdf>
- [7] Barack Obama, "Fact Sheet: President Obama's Blueprint to Make The Most of America's Energy Resources", January 25, 2012, *The American Presidency Project*; <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=122707>.
- [8] Barack Obama, "Press Release – Readout of the President's Call with President al-Sisi of Egypt", March 31, 2015, *The American Presidency Project*; <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=109838>.

- [9] Barack Obama, “Remarks on the Situation in Iraq and an Exchange With Reporters” June, 13, 2014. *The American Presidency Project*; <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=105267>.
- [10] Barack Obama, “Remarks on United States Efforts To Combat the Islamic State of Iraq and the Levant (ISIL) Terrorist Organization and an Exchange With Reporters”, July 6, 2015. *The American Presidency Project*; <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=110425>.
- [11] Barack Obama, “Statement by the Press Secretary on Mass Trials and Sentencing in Egypt”, April 28, 2014. *The American Presidency Project*; <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=104935>.
- [12] Behar, Alberto, Ritz, Robert A., “OPEC vs. US shale: Analyzing the shift to a market-share strategy 2017”, *Energy Economics*, 63 (2017), pp. 185–198.
- [13] Bodansky, Daniel, Spiro, Peter, “Executive Agreements+”, *Vanderbilt Journal of Transnational Law*, Vol. 49, Number 4, 2016, pp. 885–929.
- [14] Blackwill, Robert D., Harris, Jennifer M., *War by Other Means: Geoeconomics and Statecraft*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, United States of America, 2016.
- [15] Brown, Seyom, *Faces of Power: Constancy and Change in United States Foreign Policy from Truman to Obama*, 3rd edition, Columbia University Press, New York, 2015.
- [16] Deni, John R. (ed.), *New Realities: Energy Security in the 2010s and Implications for the U.S. Military*, The United States Army War College Press, 2015.
- [17] Dueck, Colin, *The Obama Doctrine: American Grand Strategy Today*, Oxford University Press, New York, 2015.
- [18] Dyer, Geoff, Pickard, Jim, “Obama criticises ‘free riding’ allies in 2011 Libya campaign”, *Financial Times*, 2016; <https://www.ft.com/content/7ba9688a-e6f6-11e5-bc31-138df2ae9ee6>
- [19] Egan, Matt, *After 40-year ban, U.S. starts exporting crude oil*, CNN Money, 2016; <http://money.cnn.com/2016/01/29/investing/us-oil-exports-begin/>
- [20] Egan, Matt, *U.S. oil boom isn’t dead. It’s plotting a 2017 comeback*, CNN Money, 2016; <http://money.cnn.com/2016/07/06/investing/us-oil-boom-2017-rebound/index.html?iid=EL>
- [21] *How much oil consumed by the United States comes from foreign countries?*, EIA, 2017; <https://www.eia.gov/tools/faqs/faq.php?id=32&t=6>
- [22] *How much petroleum does the United States import and export?*, EIA, 2017; <https://www.eia.gov/tools/faqs/faq.cfm?id=727&t=6>
- [23] *How much shale (tight) oil is produced in the United States?*, EIA, 2017; <https://www.eia.gov/tools/faqs/faq.php?id=847&t=6>
- [24] Jentleson, Bruce W., *American Foreign Policy: The Dynamics of Choice in the 21st Century*, 4th edition, W. W. Norton & Company Inc., New York, 2010.

- [25] Klare, Michael T., "Hard Power, Soft Power and Energy Power: The New Foreign Policy Tool", *Foreign Affairs*, 2015; <https://www.foreignaffairs.com/articles/untied-states/2015-03-03/hard-power-soft-power-and-energy-power>
- [26] Krieg, Andreas, "Externalizing the burden of war: the Obama Doctrine and US foreign policy in the Middle East", *International Affairs*, 92: 1, 2016.
- [27] Kristian, Bonnie, *Lawless Entanglement in Yemen*, U.S. News, 2016; <https://www.usnews.com/opinion/world-report/articles/2016-10-19/obama-yemen-attacks-are-unconstitutional-and-unwise>
- [28] Lilli, Eugenio, *New Beginning in US-Muslim Relations: President Obama and the Arab Awakening*, Palgrave Macmillan, New York, 2016.
- [29] Mansur, Chris, *Eliminating the Scourge of Islamic State in Iraq*, Geopolitical Monitor, 2014; <https://www.geopoliticalmonitor.com/eliminating-scourge-islamic-state-iraq/>
- [30] Mawji, Omar, *Saudi Arabia Comes to the Rescue of the Egyptian Economy*, Geopolitical Monitor, 2016; <https://www.geopoliticalmonitor.com/saudi-arabia-comes-to-the-rescue-of-the-egyptian-economy/>
- [31] McCoy, Terrence, *Camp Bucca: The US prison that became the birthplace of Isis*, Independent, 2014; <http://www.independent.co.uk/news/world/middle-east/camp-bucca-the-us-prison-that-became-the-birthplace-of-isis-9838905.html>
- [32] *Military expenditure by country, in constant (2015) US\$ m., 2007–2016*, SIPRI, 2017; <https://www.sipri.org/sites/default/files/Milex-constant-2015-USD.pdf>
- [33] Prifti, Bledar, *US Foreign Policy in the Middle East: The Case for Continuity*, Palgrave Macmillan, New York, 2017.
- [34] Robinson, Paul, *The Dictionary of International Security*, Polity Press, USA, 2008.
- [35] Shukla, Amritanshu, Sharma, Atul (eds.), *Energy Security and Sustainability*, CRC Press, United States of America, 2017.
- [36] *The Economic and Budgetary Effects of Producing Oil and Natural Gas From Shale*, Congressional Budget Office, 2014; <https://www.gov/sites/default/files/113th-congress-2013-2014/reports/49815-effectsofshaleproduction.pdf>
- [37] *U.S. Imports from OPEC Countries of Crude Oil (Thousand Barrels)*, EIA; <https://www.eia.gov/dnav/pet/hist/LeafHandler.ashx?n=PET&s=MCRIMXX1&f=A>
- [38] *U.S. Imports from Persian Gulf Countries of Crude Oil (Thousand Barrels)*, EIA; <https://www.eia.gov/dnav/pet/hist/LeafHandler.ashx?n=PET&s=MCRIMUSPG1&f=A>
- [39] *U.S. Oil Import Dependence: declining no matter how you measure it*, EIA, 2011; <https://www.eia.gov/petroleum/weekly/archive/2011/110525/twipprint.html>
- [40] Wintour, Patrick, "US says support for Saudi Arabia not a 'blank cheque' after Yemen air raid", *The Guardian*, 2016; <https://www.theguardian.com/world/2016/oct/09/saudi-arabia-investigate-air-raid-on-funeral-in-yemen>
- [41] Williams, Paul D. (ed.), *Security Studies: An Introduction*, Routledge, USA, 2008.

- [42] *World Crude Oil Production: Persian Gulf Nations, Non-OPEC, and World (Thousand Barrels per Day)*, EIA; https://www.eia.gov/total-energy/data/monthly/pdf/sec11_5.pdf
- [43] Yergin, Daniel, *The Quest: Energy, Security, And The Remaking Of Modern World*, The Penguin Press, New York, 2011.
- [44] Visković, Ivo, *Između zavere i birokratskog haosa: kako se stvara spoljna politika SAD*, IP Dobar naslov, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2007, str. 88.

Olga Pavković

THE IMPACT OF ENERGY REVOLUTION ON
THE FOREIGN POLICY OF THE OBAMA'S
ADMINISTRATION TOWARDS MIDDLE EAST

Abstract

Foreign policy of the United States of America has been altered by the energy revolution which began in 2008. As a result of increased tight oil and shale gas production, US Middle Eastern energy dependence has been reduced. The balance of power in the Middle East is not as crucial for the US as it used to be, which results in fewer needs for military and political presence in the region. During Barack Obama's time in office, the US started retreating from Iraq, and official stance on the Arab Spring was neutrality. Greater freedom of choice in foreign policy of the United States of America is the main outcome of the energy revolution.

Key words:

energy revolution, oil and gas shale, foreign policy, the Middle East, the Arab Spring.

Anita Burgund Isakov*

*Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka*

Mira Lakićević**

*Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka*

Emancipacija mladih sa alternativnog staranja – izazovi i šanse***

Apstrakt

Mladi koji se spremaju da napuste alternativno staranje radi osamostaljenja suočavaju se sa brojnim izazovima. Ipak, kod jednog broja mladih uspevaju da prevladaju snage i ovi mladi ostvaruju stabilne životne aranžmane.

Istraživanje je deo veće studije, a biće prikazani nalazi dobijeni u fokus grupama. Obavljeno je pet fokus grupa u kojima je učestvovalo 26 mladih koji se nalaze na smeštaju (srodnički, hraniteljski i rezidencijalni). Prikupljanje podataka je u funkciji bližeg sagledavanja načina na koje mladi učestvuju u planiranju, kako razumeju svoje učešće u tom procesu, kakvi su im strahovi i izazovi, ali i izvori podrške koji su im na raspolaganju u toku procesa pripreme za emancipaciju.

Uprkos tome što većina mladih iz uzorka procenjuje da raspolaže veštinama staranja o sebi, mladi ipak doživljavaju izostanak podrške i nedovoljne spremnosti za napuštanje staranja.

---

* anita.burgund@fpn.bg.ac.rs

** mira.lakicevic@fpn.bg.ac.rs

*** Rad je nastao u okviru projekta „Rodna ravnopravnost i kultura građanskog statusa: istorijska i teorijska utemeljenja u Srbiji“ (br. 47021).

Ovi nalazi upućuju da je potrebna pravovremena priprema za osamostaljivanje, koja je fokusirana na rad na životnoj priči kako bi se ojačala vera u sopstvene sposobnosti.

Ključne reči:

mladi, alternativno staranje, napuštanje alternativnog staranja, osamostaljivanje, mreže podrške, izazovi

UVOD

Podaci ukazuju da na 10.000 dece u sistem socijalne zaštite Srbije na smeštaj ulazi osmoro dece. Dolazi do ekspanzije broja dece na javnom staranju, a naročito dece na najmlađem uzrastu (0–2 godine)¹. Najveće šanse za izlazak iz sistema socijalne zaštite imaju deca koja su ušla u sistem na najranijem uzrastu 0–2 godine, kao i ona posle petnaeste godine.² Prema evidenciji Republičkog zavoda za socijalnu zaštitu, grupa dece od 15 do 17 godina koja se nalazi na evidenciji CSR iznosi 25,3%, dok je taj procenat u opštoj populaciji svega 18,83%.³

Najveći broj istraživanja u svetu bavi se utvrđivanjem potreba mladih u trenutku napuštanja alternativnog staranja⁴, a nedovoljno analizira sam proces pripreme i period nakon osamostaljivanja, kada je mladima takođe potrebna podrška. Kod jednog broja autora⁵, napuštanje alternativnog staranja se opisuje kao proces koji se sastoji iz tri dela: priprema, tranzicija (prelazak) i period nakon emancipacije. Istraživanja su pokazala da mladi napuštaju alternativno staranje ranije od svojih vršnjaka koji napuštaju roditeljski dom, već

---

¹ Nevenka Žegarac, *Pravo deteta na kvalitetno staranje – Analiza sprovođenja smernica Ujedinjenih nacija za alternativno staranje o deci u zemljama zapadnog Balkana*, Save the Children International, Sarajevo, 2014, str. 103.

² Isto.

³ *Deca u sistemu socijalne zaštite*, Republički zavod za socijalnu zaštitu, 2013; <http://www.zavodsz.gov.rs/PDF/decasz2013.pdf> (Posećeno 28. 10. 2015).

⁴ Paul Montgomery, Charles Donkoh, Kristen Underhill, "Independent living programs for young people leaving the care system: The state of the evidence", *Children and Youth Services Review*, Vol. 28, No. 12, 2006, pp. 1435–1448.
Mike Stein, "Young people aging out of care: The poverty of theory", *Children and Youth Services Review*, Vol. 28, No. 4, 2006, pp. 422–34.
Slavica Majstorović, *Potrebe mladih koji napuštaju socijalnu zaštitu*, GCSR, Beograd. 2009.

⁵ David Maunders, Max Liddell, Margaret Lidell, Sue Green, *Young people leaving care and protection*, National Youth Affairs Research Scheme, Hobart, 1999, p. 103.

oko 16–18. g. kada doživljavaju sistemski „sлом”, koji se odnosi na prestanak zaštite i drugih vrsta pomoći od strane države.⁶ Od ovih mladih se očekuje da odrastu „odjednom”, iako su do tada bili pasivizirani nizom mera od strane sistema socijalne zaštite. Za mnoge mlade, napuštanje zaštite je bespovratan korak. Vrlo često nemaju mogućnost da se vrate na prethodni smeštaj, niti da dobiju potrebnu pomoć, čak i kada se suočavaju sa teškoćama.⁷ Njima je uskraćen psihološki prostor koji bi im omogućio da se suočavaju sa izazovima samostalnosti kao što to čine njihovi vršnjaci sa svojim porodicama. Njihov put ka odraslom dobu je i ubrzan i skraćen.⁸

Tranzicija ka samostalnosti je olakšana ukoliko postoje bliski porodični odnosi, mreže podrške i učešće u planiranju potrebnih veština. Pomoću ovih faktora mladi razvijaju doživljaj samoefikasnosti, a pokazali su se i rezilijentnima.⁹

S obzirom na to da je populacija mladih koji napuštaju alternativno staranje heterogena, izučavanje njihovih potreba i problema treba da bude fokusirano na njihove perspektive i mišljenja. Istraživači koji „daju glas” mladima zapravo ohrabruju mlade i podstiču njihovu rezilijentnost. Stin¹⁰ naglašava glavna područja za istraživanje rezilijentnosti kod mladih koji napuštaju alternativno staranje: stabilnost smeštaja tokom staranja, šanse za razvoj pozitivnog doživljaja identiteta, postignut nivo obrazovanja i participacije, priprema za napuštanje alternativnog staranja i briga o kvalitetu života mladih nakon osamostaljivanja.¹¹

Ovi nalazi upućuju na potrebu za analizom načina na koji se deca i mladi pripremaju za napuštanje sistema alternativnog staranja u Srbiji. Konvencija o pravima deteta¹², kao i zakonska regulativa Srbije, nalažu da deca i mladi učestvuju u pripremi za emancipaciju i napuštanje alternativnog staranja. U

---

⁶ Mike Stein, “Young people aging out of care: The poverty of theory”, op. cit.

⁷ Jo Dixon, Mike Stein, *Leaving Care: Throughcare and Aftercare in Scotland*, Jessica Kingsley, London, 2005, p. 191.

⁸ Mike Stein, *Resilience and Young People Leaving Care: Overcoming the odds*, Joseph Rowntree Foundation, London 2005, p. 38.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Mike Stein, “Young people aging out of care: The poverty of theory”, op. cit.

¹¹ Na osnovu ovih područja Stin pravi svoju klasifikaciju rezilijentnosti mladih koji napuštaju alternativno staranje: oni koji su nastavili dalje (moving on), preživeli i oni koji su postali žrtve (Stein, 2006).

¹² Konvencija o pravima deteta 1989; [https://www.unicef.org/serbia/Konvencija_o_pravima_deteta_sa_fakultativnim_protokolima\(1\).pdf](https://www.unicef.org/serbia/Konvencija_o_pravima_deteta_sa_fakultativnim_protokolima(1).pdf), Unicef Srbija i Crna Gora 2005. (Posećeno 12.09.2017), str. 55.

cilju unapređenja interesa i dobrobiti dece, od suštinskog značaja je uključivanje dece i mladih u pitanja koja ih se tiču.¹³

IZAZOVI SA KOJIMA SE SUOČAVAJU MLADI KOJI NAPUŠTAJU ALTERNATIVNO STARANJE

Mladi koji napuštaju alternativno staranje suočavaju se sa mnogobrojnim izazovima u procesu osamostaljivanja. Oni imaju veće šanse da: steknu niže obrazovne kvalifikacije, manje mogućnosti da participiraju u procesu obrazovanja, iskustvo ranog roditeljstva, beskućništva, i imaju visoke nivoe nezaposlenosti, kriminalnog ponašanja i mentalnih problema.¹⁴ Mnogi mladi su iskusili pregršt problema dok su bili na staranju, uključujući nestabilnost smeštaja, stigmatu i obrazovne poteškoće u školi i nakon što napuste staranje, uključujući i prekide u karijeri, periode zavisnosti od državnih beneficija, upadanje u nevolje, zdravstvene probleme i samoću.¹⁵ Ukoliko ove teškoće

---

¹³ Tess Ridge, *Childhood Poverty and Social Exclusion*, Policy Press, Bristol, 2002, p. 183.

¹⁴ Trudy Festinger, *No One Ever Asked Us: A Postscript to Foster Care*, Columbia University Press, New York, 1983, p. 330.

Mike Stein, Kate Carey, *Leaving Care*, Blackwell, Oxford, 1986, p. 315.

Mike Stein, James Wade, *Helping Care Leavers: Problems and Strategic Responses*. Department of Health, London, 2000.

Mark Smit, "Preparation for discharge from residential care: a report from the Netherlands". In: *Preparing Foster Youths for Adult Living* (eds. Mech, V.E., Rycraft, J. R.). *Child Welfare League of America*, Washington, DC, 1995, pp. 45–62.

Bob Broad, "Young people leaving care: moving towards 'joined up' solutions?", *Children Society*, Vol. 13, 1999, pp. 81–93.

Nick Biehal, James Clayden, Mike Stein, James Wade, *Moving on: Young people and leaving care schemes*. HMSO, London (1995), p. 130.

Pinkerton, John, and Ross McCrea. *Meeting the Challenge?*, *Young People Leaving Care in Northern Ireland*. Aldershot: Ashgate, 1999.

Mark Courtney, Irving Piliavin, Andrew Grogan-Kaylor, Ande Nesmith, "Foster youth transitions to adulthood: a longitudinal view of youth leaving care", *Child Welfare*, Vol. 80, 2001, pp. 685–717.

¹⁵ Mike Stein, "Leaving care: education and career trajectories", *Oxford Review of Education*, Vol. 29, 1994, pp. 349–360.

Mike J. Dixon, Daniel Smilek, Philip M. Merikle, "Not all synaesthetes are created equal: Projector versus associator synaesthetes", *Affective and Behavioral Neuroscience*, University of Waterloo, Waterloo, Ontario, Canada *Cognitive*, Vol. 4, No. 3, 2004, pp. 335–343.

Mark Courtney, Irving Piliavin, Andrew Grogan-Kaylor, Ande Nesmith, "Foster youth transitions to adulthood: a longitudinal view of youth leaving care", *Child Welfare*, Vol. 80, 2001, pp. 685–717.

razmatramo u okviru diskursa u kome socijalna izolacija predstavlja i materijalnu isključenost i marginalizaciju¹⁶, možemo reći da su mladi koji napuštaju alternativno staranje socijalno izolovani.

Skorija istraživanja sprovedena na teritoriji Albanije, Republike Češke, Finske i Poljske¹⁷ razmatrala su pripremu za napuštanje zaštite i sticanje životnih veština, kao i obrazovanje ove grupe mladih. Najznačajniji nalazi su:

1. Mladi nisu adekvatno informisani o mogućnostima obrazovanja i zapošljavanja.
2. Značajan broj mladih je saopštio da su dobili malo ili nedovoljno podrške tokom procesa napuštanja zaštite.
3. Mladi nisu dovoljno uključeni u proces donošenja odluka.
4. Mladi koji napuštaju rezidencijalni tip zaštite često nemaju osnovne veštine za staranje o sebi i svakodnevnom životu, kao što je kuvanje, nabavka namirnica, plaćanje računa.

Analiza istraživanja o ishodima i izazovima mladih omogućava utvrđivanje potrebne podrške za mlade u tranziciji.

ISHODI NAPUŠTANJA ALTERNATIVNOG STARANJA

Usluge napuštanja alternativnog staranja mogu da pomognu mladima da savladaju veštine značajne za samostalan život, a postoje i dokazi o povezanosti između pripreme za napuštanje staranja i pozitivnih ishoda kod mladih.¹⁸

Usluge za mlade koji napuštaju alternativno staranje mogu takođe da pomognu mladima da izgrade socijalne veze, odnose sa drugima i samopouzdanje.¹⁹ Ove studije su pokazale da su mladi koji su napustili sistem alternativnog

---

¹⁶ Malcom Hill, John Davis, Alan Prout, Kay Tidsall, "Moving the participation agenda forward", *Children Society*, Vol. 18, 2004, pp. 77–96.

¹⁷ Mike Stein, Raluca Verweijen-Slamnescu (eds.), *When Care Ends: Lessons from Peer Research. Insights from Young People on Leaving Care in Albania, The Czech Republic, Finland and Poland*. SOS Children's Villages International, Innsbruck, Austria, 2012, p. 70.

¹⁸ Jo Dixon, Mike Stein, *Leaving Care: Throughcare and Aftercare in Scotland*, Jessica Kingsley, London, 2005, p. 191.

¹⁹ Nick Biehal, James Clayden, Mike Stein, James Wade, *Moving on: Young people and leaving care schemes*. HMSO, London, 1995, p. 130.
Peter Marsh, Mark Peel, *Leaving Care in Partnership: Family Involvement with Care Leavers*, The Stationery Office, London, 1999, p. 136.

staranja sa 16 i 17 godina imali lošije ishode i problematičnije ponašanje od mladih koji su iskoristili mogućnost alternativnog staranja do punoletstva.

Sinkler²⁰ je, istražujući ishode za mlade na alternativnom staranju, identifikovao ključne varijable koje su se razlikovale za one kojima „dobro ide” od onih koji su bili manje uspešni: sa pozitivnim ishodima bila je povezana snažna vezanost za porodicu ili člana porodice, partnera ili njegovu porodicu ili za hranitelje. Posedovanje bliskih veza se u ovom istraživanju pokazalo ključnim prediktorom uspeha.

Istraživanje obavljeno u Francuskoj je pokazalo da su oni koji su imali stabilan smeštaj i savetovanje tokom smeštaja imali bolje ishode.²¹ Etnografsko istraživanje koje je koristilo teoriju životnih ciklusa za objašnjenje tranzicije mladih na smeštaju ka samostalnosti podsetilo je na kompleksnost u proceni ishoda.²² Potrebno je uvažiti dinamičnu prirodu ishoda za mlade ljude koji se osamostaljuju sa alternativnog staranja; pristupiti ujednačavanju mernih jedinica ishoda i normativne pretpostavke sistema socijalne zaštite da su mladi spremni da budu samostalni sa 18 godina.

U našoj sredini nisu rađena istraživanja o mladima koji napuštaju alternativno staranje, a nalazi studija o deci bez roditeljskog staranja pokazala su da mali broj dece ima šansu da napusti sistem pre 18. godine u Srbiji.²³ (Burgund i Žegarac, 2014; Žegarac, 2014) Nalazi takođe upućuju na značajne nedostatke u procesu planiranja, pripreme i podrške za napuštanje alternativnog staranja. Oko 75% korisnika sa rezidencijalnog i porodičnog smeštaja izjavilo je da ih Centar za socijalni rad (u daljem tekstu CSR) nije adekvatno pripremio za napuštanje alternativnog staranja (Žegarac, 2014).

²⁰ Ian Sinclair, Claire Baker, Kate Wilson, Ian Gibbs, *Foster Children: Where They Go and How They Get On*, Jessica Kingsley, London, 2005, p. 287.

²¹ Annick Camile Dumaret, Marthe Coppel-Batsch, “Effects in adulthood of separation and long term foster care: A French research study”, *Adoption and Fostering*, Vol. 22, No. 1, 1998, pp. 31–39.

²² Sue Horrocks, Chris Salisbury, *Systematic review of whether nurse practitioners working in primary care can provide equivalent care to doctors*. National library of medicine, 2002; <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/11934775> (Accessed 17. 2. 2017).

²³ Anita Burgund, Nevenka Žegarac. „Jel’ radiš ti u ponedeljak, pa ko će da baci kofu vode iza mene. Iskustva i gledišta mladih na smeštaju, njihovih staratelja i voditelja slučaja”. U: Nevenka Žegarac (ur.), *U lavirintu socijalne zaštite: pouke istraživanja o deci na porodičnom i rezidencijalnom smeštaju*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2014.

CILJ ISTRAŽIVANJA I ISTRAŽIVAČKA PITANJA

Cilj istraživanja je analiza načina na koji mladi na alternativnom staranju doživljavaju pripremu i tranziciju ka samostalnosti, kao i napuštanje alternativnog staranja.

Istraživanje se bavi odgovorom na pitanja:

- Kako mladi doživljavaju pripremu za osamostaljivanje? (Šta vide da im je potrebno, šta im nedostaje? Šta predstavlja teškoću? Šta pomaže?)
- Koje su brige i strepnje mladih vezane za njihovo osamostaljivanje sa alternativnog staranja?
- Kako mladi doživljavaju socijalnu podršku i podršku sistema?
- U kojoj meri su mladi informisani o pravima i mogućnostima zaposlenja, raspoložive pomoći i podrške tokom pripreme za napuštanja alternativnog staranja?

Kako mladi doživljavaju svoju participaciju u donošenju odluka koje su značajne za njihov razvoj i osamostaljivanje?

METOD ISTRAŽIVANJA

Postupak prikupljanja podataka

Primenjene su fokus grupe sa mladima koji se nalaze na različitim tipovima smeštaja (srodnički, hraniteljski i rezidencijalni). Na ovaj način se bliže sagledava kako mladi učestvuju u planiranju, i načini na koje razumeju svoje učešće, kao i brige, očekivanja, strahove i izazove, ali i izvore podrške koji su im na raspolaganju u toku procesa pripreme za napuštanje staranja. Fokus grupe imaju dijalošku i akcionu dinamiku pa omogućavaju da se pojave opišu i da se kvalitet pojave dijaloški spozna.²⁴

Obavljeno je pet fokus grupa koje su trajale između sat i po i dva sata. Za fokus grupe je pripremljen protokol koji je obuhvatao 5 tematskih celina kako bi se sagledali načini na koje mladi učestvuju u planiranju, i načini na koje razumeju svoje učešće, kao i brige, očekivanja, strahove i izazove, ali i izvore podrške koji su im na raspolaganju u toku procesa pripreme za napuštanja alternativnog staranja.

---

²⁴ Slađana Đurić, *Metodologija fokusgrupnog istraživanja*. Fakultet civilne odbrane, Beograd. 2005; <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0038-0318/2005/0038-03180501001D.pdf> (Posećeno 18. 5. 2016).

Uzorak

Obuhvaćeno je 40 mladih uzrasta od 16 do 24 godine, od toga 17 muškog i 23 ženskog pola iz Beogradskog centra za porodični smeštaj i usvojenje i Centra za zaštitu odojčadi dece i omladine, Zvečanska 7. Među mladima je bilo osmoro ispitanika sa domskog smeštaja (od toga pet ženskog pola) koji su u vreme sprovođenja istraživanja živeli u zasebnim stambenim jedinicama domskog smeštaja u okviru programa osamostaljivanja. Svi mladi iz ovog doma su bili na studijama i živeli u okviru domskog smeštaja, nisu bili pod konstantnim nadzorom vaspitača, samostalno su pripremali hranu i životni prostor. Mladih iz hraniteljskog smeštaja je bilo 20 (od toga 11 ženskog pola), a iz srodničkog 12 (od toga 7 ženskog pola).

Instrument

Konstruisan je protokol za vođenje fokus grupe koji se sastojao iz pet tematskih celina: priprema za osamostaljivanje; strahovi i prepreke; vidovi podrške; barijere; uloga sistema socijalne zaštite. Tematske celine su odabrane u odnosu na analizu nalaza prethodnih istraživanja sa mladima koji napuštaju alternativno staranje, kao i u odnosu na podatke prikupljene protokolima i upitnicima iz kvantitativnog dela šireg istraživanja koje je obuhvatalo 151 mladu osobu koja je u procesu napuštanja alternativnog staranja, od kojih je napravljen prigodan poduzorak za fokus grupe.

Svakom učesniku je ostavljena mogućnost dopune teme s obzirom na njihova specifična iskustva napuštanja alternativnog staranja.

Obrada podataka

Podaci iz fokus grupa su obrađivani kvalitativno, tematskom analizom po tematskim celinama. Analizom transkripata prepoznata je i tema participacije mladih u procesu donošenja odluka u sistemu socijalne zaštite. Transkripti su šifrirani tako što se ispitanicima stavlja oznaka I (ispitanik), zatim oznaka za pol (m ili ž) i najzad redni broj.

Analiza je uključivala sledeće faze: čitanje kompletnih transkripata fokus grupa, određivanje jedinice kodiranja, definisanje kodova za svakog učesnika, definisanje kategorija na nivou poduzorka, interpretacija dobijenih rezultata za svaki poduzorak učesnika uz argumentovanje kategorija doslovnim citatima učesnika fokus grupa.

REZULTATI

Tu si gde si, ako se nisi snašao, šta ćeš, gde ćeš (Im1)

Priprema/spremnost za napuštanje alternativnog staranja i osamostaljivanje

U okviru ove tematske celine mladi su odgovarali na sledeća pitanja: Šta im pomaže da se pripreme za napuštanje smeštaja? Šta im je najznačajnije tokom pripreme za napuštanje alternativnog staranja? Šta je do sada bilo najkorisnije što su dobili od sistema i/ili okruženja? Šta bi još pomoglo da se bolje pripreme za osamostaljenje?

Kada su govorili o tome šta im pomaže da se pripreme za osamostaljivanje, mladi su najčešće govorili o podršci ljudi iz okruženja, najpre hranitelja, srodnika i savetnika za hraniteljstvo. Prilikom razgovora o pripremi za osamostaljivanje uočena je razlika između mladih sa porodičnog smeštaja i mladih sa domskog smeštaja. Mladi iz domova su stavili akcenat na lične snage i na to kako:

Sam odlučiš da se uozbiljiš, neće niko da te gura... pomogli su nam i ovi iz doma... ali mi smo sami prihvatili to da moramo da se osamostalimo (...) Im2

Kada smo pitali mlade sa porodičnog smeštaja šta im pomaže da se pripreme za samostalnost, a da nije podrška hranitelja ili srodnika, odgovorili su: *Sigurno ima, ali trenutno ne možemo da se setimo (IŽ1)*, a kada je u pitanju podrška po izlasku iz sistema, mladi na porodičnom smeštaju su ili govorili da će ostati sa srodnicima, ili da će dobiti informacije od savetnika, jer do sada nisu o tome razgovarali i iako znaju da im sleduje neki oblik podrške nisu sigurni šta to obuhvata. Izgleda da se za mlade koji su na porodičnom smeštaju priprema za osamostaljivanje odlaže i pretpostavlja se da će se ona dešavati u okviru hraniteljskih ili srodničkih porodica. Možemo pretpostaviti da se kod ovih mladih neguje pozicija privrženosti, ali i zavisnosti od hraniteljskih i srodničkih porodica, jer je za njih cilj stalnosti ostanak sa hraniteljskom porodicom, iako je to u suprotnosti sa pravilima o porodičnom smeštaju, kao i o aktivnoj participaciji svih aktera u planiranju.

Uočili smo da mladi koji se osamostaljuju sa domskog smeštaja dobijaju najviše informacija od svojih vršnjaka koji su se osamostalili ili od strane organizacija civilnog sektora koje na različite načine podržavaju tranzicije mladih ka samostalnosti. Mladi nisu govorili o informacijama koje dobijaju od osoba iz sistema, pa se možemo zapitati da li i u kojoj meri postoji sistemsko planiranje osamostaljivanja za ove mlade?

Brige i strepnje u vezi sa osamostaljivanjem sa alternativnog staranja

Mladi su upitani: Koje su vaše brige, strepnje kada pomislite na napuštanje smeštaja? Da li i šta vas brine u vašoj budućnosti?

Svi mladi su govorili o finansijskoj nesigurnosti i brigama vezanim za nalaženje posla, osiguravanje stabilnog dohotka i smeštaja. Mladi koji su na domskom smeštaju su istakli i zabrinutost povodom usamljenosti i napravili su razliku između sebe i svojih vršnjaka koji se osamostaljuju iz bioloških porodica. Govorili su o tome da je za njih drugačije, jer oni nemaju siguran oslonac poput članova porodice, a to im unosi izuzetan nemir. Mladi iz hraniteljskog smeštaja nisu pominjali stres ali niko nije rekao da planira da napusti porodični smeštaj u narednom periodu od godinu dana.

To je ta doza stresa, to je to, pa i deca koja imaju roditelje imaju tu neku tremu, a kamoli mi kojima je dosta drugačije. (Iž3)

Pokušali su da objasne da imaju potrebu da se oslanjaju na sopstvene snage, jer im je samo to izvesno u budućnosti. Ovde su naročito devojke istakle da im je potreban posao, jer ako se udaju „ne žele da zavise od muža“.

... znam da ja to mogu, dosad sam uspevala i sad ću... ne želim da zavisim od muža i da čekam da mi da novac da jedem. (Iž4)

Mladi na porodičnom smeštaju su pronalazili utehu u vezi sa porodicom (srodničkom ili hraniteljskom) i bili su uvereni da će ta veza biti trajna i da će im koristiti kao podrška.

Hranitelji su tu za sve. Povezani smo sa njima i oni će uvek da nam daju savet. (Iž5)

Izgleda da tip smeštaja opredeljuje odnos prema osamostaljivanju mladih na alternativnom staranju. Zapravo, profesionalci koji su upućeni na staranje o mladima šalju poruku mladima sa porodičnog smeštaja da je taj smeštaj njihovo trajno rešenje, a mladima sa domskog smeštaja da će morati da se snalaze.

Percepcija socijalne podrške za mlade koji se osamostaljuju sa alternativnog staranja

Činilo se značajnim da identifikujemo koju podršku mladi imaju, kakva podrška im je potrebna a kakva im nije dostupna i zašto je tako? Sa mladima se razgovaralo i o tome kakva podrška bi trebalo da im bude dostupna u domenu zdravlja, obrazovanja, terapije, domaćinstva, finansija, ili drugih stvari? Razgovarano je o tome koji programi u sredini mogu da im budu od koristi.

Potom, da li imaju dokumente (ličnu kartu, izvod iz matične knjige rođenih, potvrdu o državljanstvu) i da li znaju kako da ih dobave?

Svi ispitivani mladi su prepoznali značaj podrške u osamostaljivanju kao i u prevazilaženju teškoća u budućnosti. Mladi iz doma, iako prepoznaju podršku iz okruženja, ističu kako će morati samo o sebi da vode računa, jer ništa nije trajno. Čini se da mladi prepoznaju ko im predstavlja podršku i vrlo često je to samo jedna osoba. Mladi veoma pozitivno sagledavaju podršku, pa je vide i kao odsustvo problema u komunikaciji sa osobama iz sistema alternativnog staranja.

Samo upravnica će biti jedina ta iz doma koja će brinuti o meni, znam da će uzeti moj broj telefona i da će me zvati da pita kako sam i da li sam se snašao. (Im4)

Koliko su mladi koji se pripremaju za osamostaljivanje iz domskog smeštaja navikli da se oslanjaju samo na sebe ilustruje i njihovo često pominjanje jačanja svog doživljaja sposobnosti i samopouzdanja i koliko je to važno za postizanje uspeha. Oni koji su sa domskog smeštaja isticali su samopouzdanje i snagu kao odgovor na stres i neizvesnost sa kojom se suočavaju prilikom osamostaljivanja. Govorili su ponosno o svojim životnim okolnostima i prkosili su sažaljenju za koje su smatrali da dolazi iz okruženja u odnosu na njihov život i okolnosti.

Svoje pouzdanje dižem na toliki nivo i kad god pričam nekom vezano za dom, za školu, moje samopouzdanje ne mrda, ja sam tu zadovoljna i verujem u sebe (Iž7).

Mladi na porodičnom smeštaju su isticali različite vidove podrške koja im je značajna u osamostaljivanju, pominjali su informacije, postojanje osobe sa kojom mogu da razgovaraju i da imaju osećaj da je ona tu za njih. Svi ispitani mladi koji se osamostaljuju sa porodičnog smeštaja su imali doživljaj da imaju ovu vrstu podrške.

Svi mladi posmatraju usluge centra za socijalni rad samo kao izvor finansijske podrške dok su na staranju u sistemu socijalne zaštite.

*I: Da li biste pitali nekoga iz Centra za socijalni rad da vam pomogne?
Ne, ne bi nam palo na pamet, ne verujem da bi mi bio od pomoći, teško da bi nam izašli u susret ako izađemo sa smeštaja. (Iž8)*

Ovo je ilustrativno za očekivanja mladih od sistema, kao i od profesionalaca koji čine taj sistem: voditelja slučaja, vaspitača, savetnika za hraniteljstvo i drugih pomagača. Iako je uloga ovih profesionalaca da pomognu mladima bez roditeljskog staranja izgleda da mladi ne prepoznaju da sa njima mogu da

razviju odnos koji bi bio podržavajući. Usluge od sistema se vide kao materijalne usluge i davanja na koje mladi imaju prava.

Informisanost mladih o pravima i mogućnostima zaposlenja, o raspoloživoj pomoći i podršci tokom pripreme za napuštanja alternativnog staranja

Mladi koji su na porodičnom smeštaju bili su veoma slabo informisani o tome šta centar za socijalni rad može da učini povodom njihove samostalnosti, nisu znali na šta imaju prava, niti je bilo ko od predstavnika sistema sa njima o tome razgovarao ... *nismo baš upućeni u to.* (IŽ1) Kada su upitani o tome kako vide mogućnost izbora, gotovo svi mladi sa porodičnog smeštaja izjavili su da ne vide da imaju izbor u bilo kakvim odlukama.

Nisam ni znala šta može i gde mogu da idem. (IŽ11)

Participacija mladih

Jedna od tema koja se izdvojila u svim razgovorima je participacija mladih u donošenju odluka koje su značajne za njihov razvoj i osamostaljivanje.

Razgovarali smo sa mladima koji su načini učestvovanja u odlučivanju o smeštaju, kao i osamostaljivanju, a oni su istakli da su insistirali da se njihove odluke poštuju. Ipak, niko od mladih nije doživeo da ih je bilo ko iz sistema socijalne zaštite pitao za mišljenje ili ponudio da sami predlože ili izaberu nešto.

Kada je u pitanju plan osamostaljivanja, mali broj mladih je znao da tako nešto postoji, uglavnom su sa ovim planom bili upoznati mladi koji se spremaju da napuste domski smeštaj.

CSR nas je sa radnicima iz doma, psihologom, pedagogom i socijalnim radnikom, objasnili su nam šta je plan za sve štićenike iz doma. (Im7)

Dok su govorili o planu emancipacije, stekao se utisak da mladi nisu razumeli šta predstavlja i obuhvata plan emancipacije. Pominjali su da je jedini razgovor o osamostaljivanju bio vezan za opomene o tome koliko još imaju pravo na smeštaj. Način učešća u izradi ovih planova je opisan kao „razgovor” sa ljudima iz sistema i „potpisivanje” planova.

Jedna mlada osoba je izjavila da je centar za socijalni rad „OK”, da joj obezbeđuje novac i da je zadovoljna saradnjom, nije razumela kako drugačije može da učestvuje u odlukama, a saradnju sa sistemom je razumela kao deo svojih veština da se prilagodi. *Ja znam da se uklopim, druželjubiv sam i oni (voditelj slučaja) mene vole... uvek me pozdravljaju.* (Im1)

Predlozi i sugestije učesnika za uspešniju tranziciju

Poslednja tema o kojoj se sa mladima razgovaralo bili su njihovi predlozi i sugestije koji bi pomogli uspešniju tranziciju ka samostalnosti.

Mladi su jednoglasno govorili o tome da im je potrebno mesto za stanovanje po izlasku iz sistema, većina je pominjala i finansijsku podršku dok se ne snađu, a više od polovine je pominjalo i davanje saveta i usmeravanje.

Sve je korisno, povezano je! Ove tri (finansije, saveti i usmeravanje) stvari su najbitnije. (Iž10)

Ispitanici koji su na studijama najviše su pominjali posao i stabilan smeštaj kao potrebnu pomoć. Kako smatraju da već imaju sve informacije koje su im potrebne, oni nisu iskazivali zainteresovanost za savete: *sve ja to znam.* (Im6) Ovakva reakcija mladih može biti i posledica iskustva dobijanja saveta od osoba koje čine sistem alternativnog staranja. Ako su saveti koje su do sada dobijali bili nekorisni ili na neki način povređujući za ove mlade moguće je da su razvili odnos prema njima kao prema nepotrebnima.

DISKUSIJA

Mladi na alternativnom staranju imaju doživljaj da nemaju dovoljno podrške od ljudi iz okruženja. Mladi su izveštavali da imaju *neformalnu* i *formalnu* podršku, ali da je ona niskog intenziteta. Prema voditeljima slučaja su pokazali distancu, i procenili da se na njih ne mogu osloniti. Postoji mogućnost da su ovakvi nalazi proistekli iz očekivanja mladih da im sistem obezbedi samo novčanu pomoć i smeštaj, tako da drugu vrstu podrške i ne očekuju. Izgleda da mladi sistem socijalne zaštite vide na depersonalizovan način, da im ljudi koji rade u tom sistemu samo omogućuju pristup sredstvima, ali ne i odnos poverenja i podrške. Sa druge strane, mladi su izvestili da im je za osamostaljivanje potrebna podrška ljudi iz okruženja.

Možemo pretpostaviti da bi mladima u osamostaljivanju podrška ljudi koji se o njima staraju, poput voditelja slučaja, savetnika za hraniteljstvo i vaspitača iz doma, bila zaista korisna u osnaživanju i ohrabrivanju u tranziciji ka nezavisnosti.

Zapažena je razlika između mladih sa porodičnog i mladih sa domskog smeštaja. U fokus grupama su gotovo svi mladi sa domskog smeštaja pominjali visok stres koji osećaju usled približavanja trenutka osamostaljivanja, kao i strah od usamljenosti o kojoj su pričali njihovi drugovi iz doma kada su se osamostalili. Ovaj nalaz nam govori u prilog velikom značaju podrške za uspešnu tranziciju ka samostalnosti, kao i subjektivnom doživljaju spremnosti. Možemo ga razmatrati i u svetlu različitih strategija pripreme mladih za

osamostaljivanje u odnosu na različite tipove smeštaja. Izgleda da postoji neka vrsta usaglašenosti među profesionalcima/pomagačima iz sistema alternativnog staranja o tome kako treba da izgleda osamostaljivanje mladih na različitim tipovima smeštaja, pa se podržava nezavisnost mladih iz domova za decu bez roditelja i podržava međuzavisnost i privrženost mladih hraniteljskim i srodničkim porodicama. Izgleda kao da je sistemsko rešenje za mlade iz hraniteljskih i srodničkih porodica da se osamostaljivanje (ne)dešava u okviru porodice.

Nalazi istraživanja o porodičnoj podršci²⁵ ukazali su da roditeljska toplina utiče na formiranje identiteta u detinjstvu. Sa druge strane, brojna istraživanja su pokazala da deca i mladi bez roditeljskog staranja imaju snažnu potrebu da znaju i razumeju ko su, gde pripadaju i kome su važni.²⁶ Ako ove nalaze razmotrimo u kontekstu rezultata ovog istraživanja, možemo da zaključimo da su mladi iz uzorka, usled nedostatka roditeljske podrške, izloženiji rizicima i osetljiviji od svojih vršnjaka. Pretpostavka je da, usled izloženosti stresu od napuštanja alternativnog staranja²⁷ i nedostatka ovako značajnog izvora podrške, oni postaju dodatno vulnerabilni na stres. Ovo nam govori o bazičnoj potrebi ovih mladih ljudi da pripadaju negde i naprave mreže podrške.

Mnoge zemlje imaju sisteme u kojima postoji osoba, odnosno stručni radnik koja pomaže mladima dok se osamostaljuju.²⁸ Ta osoba mora imati iskustva i znanja i mora biti stručna i kompetentna da pomogne mladima bez roditeljskog staranja koji se spremaju da napuste alternativno staranje. Podrška od sistema nije podrška u vidu osnaživanja i oslonca, pa mlade ljude iz sistema alternativnog staranja ne vide kao značajne. Očigledno je da je potrebna organizovana pomoć i podrška od strane sistema kako bi se osigurala tranzicija mladih na alternativnom staranju ka samostalnosti.

Izgleda da i ovo, kao i ranija istraživanja, ukazuje da se mladi na alternativnom staranju uče poslušnosti koja se nagrađuje, a participacija je uglavnom u obliku informisanja i u vidu davanja saglasnosti da odrasli donose odluke

---

²⁵ June Thoburn, Jennifer Wilding, Jackie Watson, *Family Support in Cases of Emotional Maltreatment and Neglect*, The Stationery Office, London, 2000, p. 233.

²⁶ Anita Burgund, Nevenka Žegarac. „Jel' radiš ti u ponedeljak, pa ko će da baci kofu vode iza mene. Iskustva i gledišta mladih na smeštaju, njihovih staratelja i voditelja slučaja”, nav. delo.

²⁷ Mike Stein, “Young people aging out of care: The poverty of theory”, op. cit.

²⁸ Mike Stein, Raluca Verweijen-Slamnescu (eds.), *When Care Ends: Lessons from Peer Research. Insights from Young People on Leaving Care in Albania, The Czech Republic, Finland and Poland*, op. cit.

vezane za njihove živote.²⁹ Istraživanja upućuju da mladi koji ne učestvuju u odlučivanju ne znaju ni da prepoznaju načine na koje su isključeni iz procesa donošenja odluka, pa često odgovaraju da jesu participirali u donošenju odluka iako to podrazumeva da su potpisali dokument koji se odnosi na njihov život, ali sa čijim sadržajem nisu upoznati.³⁰

Mladi koji su na porodičnom smeštaju imaju znatno manje informacija o pravima i mogućnostima vezanim za napuštanje alternativnog staranja od mladih na domskom smeštaju. Tokom fokus grupa mladi sa porodičnog smeštaja su tražili od istraživača da ih informiše o pravima, jer ih je, kako kažu, bila „sramota” da pitaju savetnike za hraniteljstvo. Ovi podaci koreliraju sa prethodnim istraživanjima o mladima na alternativnom staranju koja su pokazala da mladi nisu razumeli gde će biti smešteni.³¹ Takođe, mladi i ne pokušavaju da saopšte svoje mišljenje, jer postoji uverenje da ih oni koji donose odluke o njihovom životu zapravo neće slušati i čuti njihovo gledište.³² Još jedan potencijalni razlog za izostanak participacije mladih, kada je u pitanju napuštanje alternativnog staranja, odnosi se na uverenje proizašlo iz patrijarhalnog diskursa da je raspitivanje i učestvovanje mladih u odlučivanju obeležje nezahvalnosti, neučtivosti, pa čak i nepristojnosti. Nijedna mlada osoba nije bila ohrabrena da iskaže svoje mišljenje povodom emancipacije, pa se može zaključiti da sistem alternativnog staranja u Srbiji podržava pasivizaciju mladih i nadmoć odraslih u pogledu donošenja odluka koje se odnose na njihov život. Mladi jednako (ne) participiraju i u planiranju osamostaljivanja. Izostanak planova emancipacije i participacije mladih u njima je takođe pokazatelj sistemskog odgovora na potrebe mladih koji se emancipuju sa alternativnog staranja.

ZAKLJUČAK

Podrška u procesu osamostaljivanja potrebna je od trenutka kada mladi uđu u sistem alternativnog staranja i ona može da utiče na ishode spremnosti: jačanje kapaciteta, veština, doživljaja spremnosti i pronalaženja podrške. Kada bi ova podrška bila sistemska, pravovremena i individualizovana, svi mladi

---

²⁹ Anita Burgund, Nevenka Žegarac. „Jel’ radiš ti u ponedeljak, pa ko će da baci kofu vode iza mene. Iskustva i gledišta mladih na smeštaju, njihovih staratelja i voditelja slučaja”, nav. delo.

³⁰ Isto.

³¹ Isto.

³² Isto.

na smeštaju bi imali plan emancipacije u čijoj izradi su učestvovali i koji je u skladu sa njihovim željama i mogućnostima.

Ovo istraživanje je jasno pokazalo da su u pripremi mladih za osamostaljivanje najizraženiji nedostaci koji dolaze iz sistemskog okvira koji je (paradoksalno) i uspostavljen da bi pomogao mladima bez roditeljskog staranja da se osamostale. Sistemski uticaj je u funkciji poboljšanja položaja mladih bez roditeljskog staranja koji se spremaju za samostalan život, a zapaženo je da profesionalci/pomagači nemaju fokus na mladima koji napuštaju alternativno staranje, već na sopstvenim idejama o tome kako bi trebalo da izgleda osamostaljivanje ovih mladih ljudi.

Nalazi upućuju na potrebu za daljim istraživanjima koja bi se bavila posledicama ovakvog (ne)reagovanja sistema nakon osamostaljivanja mladih. Analizom spremnosti nakon osamostaljivanja moguće je osvetliti koji indikatori pospešuju pripremljenost i kako se rezilijentnost i percepcije sopstvenih sposobnosti menjaju nakon što se mladi osamostale. Temeljno istraživanje kombinovanih sistemskih faktora, usluga i mera i njihovog uticaja na mlade omogućilo bi bolje planiranje i primenu mera i usluga prilagođenu potrebama mladih koji se osamostaljuju sa sistema alternativnog staranja.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Žegarac, Nevenka, *Pravo deteta na kvalitetno staranje – Analiza sprovođenja smernica Ujedinjenih nacija za alternativno staranje o deci u zemljama zapadnog Balkana*, Save the Children International, Sarajevo, 2014.
- [2] Burgund, Anita, Žegarac, Nevenka, „Jel’ radiš ti u ponedeljak, pa ko će da baci kofu vode iza mene. Iskustva i gledišta mladih na smeštaju, njihovih staratelja i voditelja slučaja”, u: Nevenka Žegarac (ur.), *U lavirintu socijalne zaštite: pouke istraživanja o deci na porodičnom i rezidencijalnom smeštaju*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2014, str. 319–363.
- [3] *Deca u sistemu socijalne zaštite*, Republički zavod za socijalnu zaštitu, 2013; <http://www.zavodsz.gov.rs/PDF/decasz2013.pdf> (Posećeno 28. 10. 2015).
- [4] Montgomery, Paul, Donkoh, Charles, Underhill, Kristen, “Independent living programs for young people leaving the care system: The state of the evidence”, *Children and Youth Services Review*, Vol. 28, No. 12, 2006, pp. 1435–1448.
- [5] Stein, Mike, “Young people aging out of care: The poverty of theory”, *Children and Youth Services Review*, Vol. 28, No. 4, 2006, pp. 422–34.
- [6] Majstorović, Slavica, *Potrebe mladih koji napuštaju socijalnu zaštitu*, GCSR, Beograd, 2009.
- [7] Maunders, David, Liddell, Max, Lidell, Margaret Green, Sue, *Young people leaving care and protection*. National Youth Affairs Research Scheme, Hobart, 1999.

- [8] Dixon, Jo, Stein, Mike, *Leaving Care: Throughcare and Aftercare in Scotland*, Jessica Kingsley, London, 2005.
- [9] Stein, Mike. *Resilience and Young People Leaving Care: Overcoming the odds*, Joseph Rowntree Foundation, London 2005, p. 38.
- [10] Konvencija o pravima deteta 1989; [https://www.unicef.org/serbia/Konvencija_o_pravima_deteta_sa_fakultativnim_protokolima\(1\).pdf](https://www.unicef.org/serbia/Konvencija_o_pravima_deteta_sa_fakultativnim_protokolima(1).pdf), Unicef Srbija i Crna Gora 2005. (Posećeno 12. 09. 2017), str. 55.
- [11] Ridge, Tess, *Childhood Poverty and Social Exclusion*, Policy Press, Bristol, 2002.
- [12] Festinger, Trudy, *No One Ever Asked Us: A Postscript to Foster Care*, Columbia University Press, New York, 1983.
- [13] Stein, Mike, Carey, Kate. *Leaving Care*. Blackwell, Oxford, 1986.
- [14] Stein, Mike, Wade, James Helping, *Care Leavers: Problems and Strategic Responses*, Department of Health, London, 2000.
- [15] Smit, Mark, "Preparation for discharge from residential care: a report from the Netherlands", in: *Preparing Foster Youths for Adult Living* (eds. Mech, V.E., Rycraft, J. R.). *Child Welfare League of America*, Washington, DC, 1995, pp. 45–62.
- [16] Broad, Bob, "Young people leaving care: moving towards 'joined up' solutions?", *Children Society*, Vol. 13, 1999, pp. 81–93.
- [17] Biehal, Nick, Clayden, James, Stein, Mike, Wade, James, *Moving on: Young people and leaving care schemes*. HMSO, London (1995).
- [18] Pinkerton, John, McCrea, Ross, *Meeting the Challenge?: Young People Leaving Care in Northern Ireland*, Aldershot: Ashgate, 1999.
- [19] Courtney, Mark, Piliavin, Irving, Kaylor, Andrew Grogan, Nesmith, Ande, "Foster youth transitions to adulthood: a longitudinal view of youth leaving care", *Child Welfare*, Vol. 80, 2001, pp. 685–717.
- [20] Stein, Mike, "Leaving care: education and career trajectories", *Oxford Review of Education*, Vol. 29, 1994, pp. 349–360.
- [21] Dixon, Mike J., Smilek, Daniel, Merikle, Philip M., "Not all synaesthetes are created equal: Projector versus associator synaesthetes", *Affective and Behavioral Neuroscience*, University of Waterloo, Waterloo, Ontario, Canada Cognitive, Vol. 4, No. 3, 2004, pp. 335–343.
- [22] Courtney, Mark, Piliavin, Irving, Grogan-Kaylor Andrew, Nesmith, Ande, "Foster youth transitions to adulthood: a longitudinal view of youth leaving care", *Child Welfare*, Vol. 80, 2001, pp. 685–717.
- [23] Hill, Malcom, Davis, John, Prout, Alan, Tidsall, Kay, "Moving the participation agenda forward", *Children Society*, Vol. 18, 2004, pp. 77–96.
- [24] Stein, Mike, Verweijen-Slammescu, Raluca (eds.), *When Care Ends: Lessons from Peer Research. Insights from Young People on Leaving Care in Albania, The Czech Republic, Finland and Poland*. SOS Children's Villages International, Innsbruck, Austria. 2012.

- [25] Biehal, Nick, Clayden, James, Stein, Mike, Wade, James, *Moving on: Young people and leaving care schemes*, HMSO, London, 1995.
- [26] Marsh, Peter, Peel, Mark, *Leaving Care in Partnership: Family Involvement with Care Leavers*. The Stationery Office, London, 1999.
- [27] Sinclair, Ian, Baker, Claire, Wilson, Kate, Gibbs, Ian, *Foster Children: Where They Go and How They Get On*, Jessica Kingsley, London, 2005.
- [28] Dumaret, Annick Camile, Coppel-Batsch, Marthe, "Effects in adulthood of separation and long term foster care: A French research study", *Adoption and Fostering*, Vol. 22, No. 1, 1998, pp. 31–39.
- [29] Horrocks, Sue, Salisbury, Chris, *Systematic review of whether nurse practitioners working in primary care can provide equivalent care to doctors*. National library of medicine, 2002; <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/11934775> (Accessed 17. 2. 2017).
- [30] Đurić, Sladana, *Metodologija fokusgrupnog istraživanja*. Fakultet civilne odbrane, Beograd. 2005; <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0038-0318/2005/0038-03180501001D.pdf> (Posećeno 18. 5. 2016).
- [31] Creswell, John, *Research design: Qualitative, quantitative and mixed approaches*. Thousand Oaks, CA: Sage. 2003.
- [32] Thoburn, June, Wilding Jennifer, Watson, Jackie, *Family Support in Cases of Emotional Maltreatment and Neglect*, The Stationery Office, London, 2000.

*Anita Burgund Isakov
Mira Lakićević*

EMANCIPATION OF YOUNG PEOPLE LEAVING ALTERNATIVE CARE: CHALLENGES AND CHANCES

Abstract

Young people who are preparing to leave alternative care to independence face numerous challenges. However, a number of youth were able to overcome difficulties and these young people achieve a stable environment arrangements.

The research is part of a larger study and findings from the focus groups will be presented. There were five focus groups which involved 26 young people in care (kinship, foster and residential). Data collection is in a function of a closer consideration of the ways in which young people participate in planning how to understand their part in this process, what are their fears and challenges, but also sources of support that are available to them during the process of preparation for emancipation.

Despite the fact that most young people in the sample estimated to possess the skills of taking care of themselves, the youth still experience lack of support and lack of readiness for leaving care.

These findings suggest the need for a timely preparation for independence, which focuses work on the life story to strengthen the faith in their own abilities.

Key words:

youth, alternative care, leaving alternative care, independence, network support, challenges.

Iva Branković*

*Univerzitet Singidunum
Fakultet za medije i komunikacije*

Supervizija u Srbiji – iskustva, izazovi i mogući pravci razvoja**

Apstrakt

Cilj rada je predavljanje i analiza desetogodišnjeg iskustva primene supervizije u socijalnom radu u Srbiji. Fokus je na izazovima i dilemama sa kojima se sistem socijalne zaštite suočavao, i sa kojima se i dalje suočava, kao i na naučenim lekcijama i na njima zasnovanim preporukama za unapređenje supervizijske prakse u perspektivi. U radu će biti predavljen proces uvođenja supervizije, kao i pregled i analiza dostupnih podataka o karakteristikama supervizije. Ovi podaci ukazuju na izazove uspostavljanja efektivne supervizije i pozivaju na neophodnost analize većeg broja faktora, koji utiču na kvalitet njene primene. Na osnovu analize, kao ključni pravac razvoja supervizije u socijalnom radu istaknuta je neophodnost primene sistematičnog empirijskog pristupa, odnosno istraživačke prakse usmerene na produbljivanje razumevanje aktuelnog supervizijskog iskustva i prilagođavanje supervizije kontekstu u kome se sprovodi i potrebama profesionalaca kojima je namenjena.

Ključne reči:

supervizija u socijalnom radu, reforma socijalne zaštite, karakteristike supervizije, efektivnost supervizije, istraživanja o superviziji

---

* iva.brankovic@fmk.edu.rs

** Rad je nastao na osnovu istraživanja za potrebe usmenog izlaganja na međunarodnom stručnom skupu „Supervizija za suvremene prakse – 4. hrvatska konferencija o superviziji”, organizovanog od strane Studijskog centra socijalnog rada Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, u martu 2018. godine.

UVOĐENJE SUPERVIZIJE U SISTEM SOCIJALNE ZAŠTITE

Supervizija je ključni deo refleksivne prakse i integrativni element socijalnog rada.¹ U sistem socijalne zaštite u Srbiji supervizija je formalno uvedena 2008. godine uvođenjem u redovnu praksu centara za socijalni rad (CSR). Ove aktivnosti bile su deo šireg reformskog procesa sa ciljem decentralizacije socijalne zaštite, razvoja i diversifikacije usluga i uvođenja sistema kvaliteta.²

Reforma sistema socijalne zaštite uspostavila je centar za socijalni rad kao koordinativno telo, koje će obavljati poslove procene, planiranja i praćenja korišćenja usluga na osnovu metodologije vođenja slučaja. U poređenju sa prethodnom organizacijom, vođenje slučaja podrazumeva primenu individualnog pristupa u radu umesto timskog, podelu posla koja odstupa od kategorizacije korisnika u odnosu na problem, i zasniva se na radu jednog stručnjaka sa konkretnim korisnikom ili porodicom na svim teškoćama sa kojima se suočavaju.

Ovakva promena u ulozi centara za socijalni rad može doneti brojne izazove jer individualno nasuprot kolektivnom odlučivanju, tj. pojedinačna odgovornosti voditelja slučaja nasuprot timskoj može predstavljati rizik za pojavu osećanja izloženosti i nesigurnosti kod stručnih radnika.³ Zbog toga je vođenje slučaja pratilo uvođenje supervizije kao sastavnog dela stručnog postupka u centru za socijalni rad sa ciljem da se obezbedi razmena, konsultacije i podrška voditeljima slučaja i na taj način umanja pritisak individualne odgovornosti tokom donošenja odluka u svim fazama rada sa korisnicima.

Cilj supervizije u CSR je da obezbedi kvalitet rada, adekvatno uspostavljenu organizaciju, kao i profesionalni razvoj stručnih radnika i povećanje njihove kompetentnosti, sa svrhom postizanja boljeg kvaliteta usluga i zaštite najboljih interesa korisnika. Zadatak supervizora je da, u odnosu na postojeće resurse službe, kontinuirano sprovodi superviziju u radnom okruženju stručnih radnika, putem ostvarivanja administrativne, podržavajuće i edukativne

---

¹ Jeanne Marie Hughes, *The Role of Supervision in Social Work: a Critical Analysis, Critical Social Thinking: Policy and Practice*, School of Applied Social Studies, University College Cork, Vol. 2, 2010, p. 59.

² „Strategija razvoja socijalne zaštite”, Službeni glasnik RS, br. 108/05, Beograd, 2005.

³ UNISON Scotland i BASW UK. *Supervision and Workload Management for Social Work – A negotiating resource*, 2009; Available from: <https://www.basw.co.uk/assets/files/WorkloadandSupervision.pdf> (Accessed 09. 03. 2018).

funkcije supervizije.⁴ Prisustvo ove tri funkcije supervizije odlika je modela koji podrazumeva podršku usmerenu na praćenje stručnog rada i primenu administrativnih procedura, obezbeđivanje profesionalnog razvoja kroz unapređenje znanja, veština i stavova i ličnog razvoja povećanjem motivacije i zadovoljstva poslom.⁵

Sličan model primenjuje se već nekoliko godina i u centrima za porodični smeštaj i usvojenje, gde je supervizija takođe formalno uvedena. Kod drugih pružalaca usluga (ustanova za smeštaj, dnevnih usluga u zajednici i sl), supervizija je tek „u povoju” s obzirom na to da se kao jedan od vidova obavezne podrške preporučuju standardi o pružanju usluga socijalne zaštite.⁶

PRIPREMA I RAZVOJ KOMPETENCIJA ZA UVOĐENJE SUPERVIZIJE

Priprema za uvođenje nove metodologije rada i supervizije u centrima za socijalni rad počela je pilotiranjem vođenja slučaja i supervizije u 7 centara za socijalni rad 2007. godine. U međuvremenu, kreirani su programi obuke za vođenje slučaja i superviziju, koji su akreditovani u sistemu socijalne zaštite i koji su sadržali osnovni korpus znanja relevantnih za uspostavljanje prakse po novom modelu. Petodnevni program obuke, pod naslovom „Program osnovne obuke za supervizore u centrima za socijalni rad”, kreirao je autorski tim novoformiranih Republičkog i Pokrajinskog zavoda za socijalnu zaštitu⁷, uz ekspertsku podršku konsultantske kuće OPM iz Velike Britanije. Obuka sadrži tematske celine koje se odnose na teorijske osnove supervizije i praktična znanja i veštine neophodne za sprovođenje supervizijskog procesa po trofunkcionalnom modelu supervizije. Sadržaj i metodologija obuke testirani su sa supervizorima iz pilot centara, a u periodu od početka 2009. do kraja 2010. godine obučeni su svi supervizori angažovani ili planirani za obavljanje poslova supervizora u centrima za socijalni rad. Nakon toga, obuka je realizovana periodično, jednom ili više puta godišnje u skladu sa potrebama na terenu.

---

⁴ „Pravilnik o organizaciji, normativima i standardima rada centra za socijalni rad”, Službeni glasnik RS, br. 59/2008, 37/2010, 39/2011 – dr. pravilnik i 1/2012 – dr. Pravilnik, Beograd, 2012.

⁵ Alfred Kadushin, *Supervision in Social Work (3rd edition)*. Columbia University Press, New York, 1992, p. 19.

⁶ „Pravilnik o bližim uslovima i standardima za pružanje usluga socijalne zaštite”, Službeni glasnik RS, br. 42/2013, Beograd, 2013, Čl. 20.

⁷ Republički zavod za socijalnu zaštitu, *Spisak akreditovanih programa razvrstanih po oblastima*; <http://www.zavodsz.gov.rs/PDF/aprogrami/1/9%20Program%20osnovne%20obuke.pdf> (Pristupljeno 25. 05. 2018).

Do 2017. godine obuka je imala trideset tri realizacije koje je pohađalo 515 učesnika (pri čemu su dve obuke održane u regionu, u Makedoniji i Crnoj Gori). Pored učesnika iz centara za socijalni rad, edukacijama iz supervizije poslednjih godina prisustvovali su i predstavnici centara za porodični smeštaj i usvojenje.⁸

Imajući u vidu tendenciju uvođenja supervizije i kod drugih pružalaca usluga, Republički zavod za socijalnu zaštitu akreditovao je 2012. godine još jedan program obuke namenjen razvoju kompetencija za pružanje supervizijske podrške. Sadržaj programa fokusiran je na razvoj osnovnih veština neophodnih za primenu modela, koji ne sadrži administrativnu funkciju i koji je pre svega fokusiran na razvoj i psihosocijalnu podršku profesionalcima angažovanim u direktnom radu s korisnicima.⁹ Time je otvoren put za promišljanje o modelu supervizije koji bi bio primeren pružaocima usluga, ali je taj proces i dalje u toku s obzirom na to da supervizija kod većeg broja pružalaca usluga još uvek nije u potpunosti zaživela. U prilog ovoj tvrdnji ide činjenica da se o superviziji van centara za socijalni rad govori jedino u kontekstu supervizije koja se odvija u organizacionim jedinicama Centra za smeštaj i zaštitu odojčadi, dece i omladine u Beogradu¹⁰, kao i da je program obuke namenjen pružaocima usluga realizovan samo tri puta od kako je akreditovan za ukupno 44 učesnika¹¹.

Pored napora uložениh u kreiranje programa obuke namenjenih razvoju kompetencija za pružanje supervizijske podrške, zavodi za socijalnu zaštitu u Srbiji angažovani su i na pružanju neposredne stručne podrške centrima za socijalni rad. Republički zavod sprovodi direktnu superviziju supervizorima iz malih centara, koji obavljaju i poslove voditelja slučaja, putem redovnih grupnih sastanaka koji se održavaju na regionalnom nivou, a od 2014. godine periodično okuplja i supervizore iz većih centara u cilju pružanja podrške supervizorima.¹² Pokrajinski zavod kontinuirano sprovodi edukativne radionice

---

⁸ Republički zavod za socijalnu zaštitu, *Baza akreditovanih programa obuke*, nav. delo.

⁹ Republički zavod za socijalnu zaštitu, *Spisak akreditovanih programa razvrstanih po oblastima*, nav. delo.

¹⁰ Emina Borjanić Bolić, *Izgaranje na poslu i vikarijske traume kod zaposlenih u socijalnoj zaštiti dece i mladih*. Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, 2016, str. 151.

¹¹ Republički zavod za socijalnu zaštitu, *Baza akreditovanih programa obuke*; Dostupno preko: http://www.zavodsz.gov.rs/index.php?option=com_content&task=view&id=127&Itemid=115 (Pristupljeno 09. 03. 2018).

¹² Republički zavod za socijalnu zaštitu, *Supervizijska podrška*; Dostupno preko: http://www.zavodsz.gov.rs/index.php?option=com_content&task=view&id=28&Itemid=43 (Pristupljeno 09. 03. 2018).

za supervizore sa teritorije AP Vojvodine, na kojima se kroz iskustva i diskusiju supervizora obrađuju teme relevantne za vođenje supervizijskog procesa i unapređenje neposrednog rada sa korisnicima.¹³

Poslednjih godina osavremenjivanje programa visokoškolskih obrazovnih ustanova dovelo je do toga da se kompetencije za korišćenje i obavljanje supervizije uvedu u standarde o obrazovanju socijalnih radnika. Većina visokoškolskih ustanova u Srbiji uvela je superviziju u socijalnom radu kao obavezni predmet na master studijama iz socijalnog rada, a kao jedan od najvećih izazova za nastavnike koji obrazuju socijalne radnike prepoznato je osposobljavanje studenata da razviju odgovarajuću osnovu za uspostavljanje budućih odnosa u procesu supervizije.¹⁴

Napredna obuka iz supervizije, zasnovana na primeni psihodramskih metoda u obuci supervizora kreirana je i pilotirana od strane autorskog tima Fakulteta političkih nauka 2017. godine i očekuje se akreditacija te obuke u sistemu socijalne zaštite.¹⁵ Ovo je značajan korak jer direktno utiče na obogaćivanje resursa za stručno usavršavanje u oblasti supervizije, a indirektno otvara put i kreira podsticaj za uključivanje većeg broja aktera u razvoj supervizijske podrške u Srbiji.

PODACI O KARAKTERISTIKAMA SUPERVIZIJE

Supervizija se u centrima za socijalni rad primenjuje deset godina, što nije dug vremenski period u kontekstu uspostavljanja nove prakse i metodologije rada, ali je dovoljan da se postojeća praksa kritički preispita u nadi da će to omogućiti sagledavanje perspektiva za njeno poboljšanje. Ipak, iako među predstavnicima naučne i stručne javnosti postoji saglasnost oko njenog značaja, pregled stručne literature pokazuje da supervizija nije dovoljno zastupljena, ni kao predmet stručnih i naučnih časopisa ili skupova, niti se nalazi u fokusu interesovanja istraživača.

---

¹³ Pokrajinski zavod za socijalnu zaštitu, *Stručna podrška pružaocima usluga*; Dostupno preko: <http://www.psz.gov.rs/стручна-подршка-пружаоцима-услуга/> (Pristupljeno 09. 03. 2018).

¹⁴ Nevenka Žegarac, „Kompetencije za kvalifikacije u socijalnom radu: izgradnja standarda”, u: Nevenka Žegarac (ur.), *Standardi za obrazovanje socijalnih radnika u Srbiji: Razvoj kompetencija za kvalitetnu profesionalnu praksu*, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2016, str. 39.

¹⁵ Jasna Veljković i Anita Burgund Isakov, „Primjena psihodrama metode grupnog rada u edukaciji iz supervizije”, izlaganje na stručnom skupu *Supervizija za suvremene prakse – 4. hrvatska konferencija o superviziji*, Opatija, 2018.

Produbljenije istraživanje supervizije u CSR dobija posebno na značaju ako se uzme u obzir razvojna faza u kojoj se sistem socijalne zaštite Republike Srbije trenutno nalazi. Naime, reformska tendencija je bila da se razviju usluge socijalne zaštite, a da se centar za socijalni rad „rastereti” i uspostavi kao koordinativno telo u lokalnoj zajednici. Realnost je, s druge strane, da je centar za socijalni rad u najvećem broju sredina ostao ključna ustanova, kojoj se građani obraćaju sa sve kompleksnijim problemima. Pored toga, dok broj zahteva građana iz godine u godinu raste, broj stručnih radnika u centrima za socijalni rad se sve više smanjuje. Prema podacima iz Izveštaja o radu centara za socijalni rad za 2016. godinu, broj korisnika socijalne zaštite se od 2011. godine, kada je usvojen novi Zakon o socijalnoj zaštiti, povećao za 23%, dok se broj stručnih radnika zaposlenih na neodređeno vreme kontinuirano smanjuje u proteklim godinama za 6% godišnje. Pored toga, među stručnim radnicima u centrima za socijalni rad angažovano je 1.073 voditelja slučaja i 77 supervizora, a čak 140 stručnih radnika obavljalo je istovremeno poslove supervizora i voditelja slučaja. U izveštaju se navodi bojazan zbog činjenice da veoma mali broj stručnih radnika radi isključivo na poslovima supervizije i da supervizori u CSR, koji rade kao voditelji slučaja, zadužuju najtežim predmetima i imaju mnogo dodatnih zadataka koji ometaju sprovođenje supervizije. Supervizori navode da često zamenjuju nedostajuće i odsutne voditelje, postavljeni su za neposrednog staratelja korisnicima, pišu izveštaje za voditelje slučaja kod komplikovanih slučajeva i rade druge poslove koji izlaze iz okvira supervizije. Takođe, navode da se supervizijski proces najčešće sprovodi Ad hoc, bez jasne strukture i dinamike, da često rade ZA umesto SA voditeljem slučaja, a u nekim centrima se uloga supervizora svodi na formalno potpisivanje dokumenata. Na kraju, zaključuju da im nedostaje vreme za refleksivnu praksu i rad na razvoju voditelja slučaja, zbog čega su zabrinuti za kvalitet usluge pružene korisnicima.¹⁶

Situacija o kojoj izveštavaju supervizori centara za socijalni rad je zabrinjavajuća jer preplitanje profesionalnih uloga, nerazjašnjene odgovornosti i nejasna očekivanja predstavljaju negativne okolnosti za uspostavljanje adekvatnog supervizijskog odnosa.¹⁷ Pored toga, dvostruki odnosi, kada supervizor obavlja istovremeno dve ili više uloga koje su često u sukobu jedna s

---

¹⁶ Republički zavod za socijalnu zaštitu, *Izveštaj o radu centara za socijalni rad u Srbiji za 2016. godinu*; Dostupno preko: http://www.zavodsz.gov.rs/PDF/izvestaj2017/CSR%202016_final.pdf (Pristupljeno 09. 03. 2018).

¹⁷ Višnja Matić, „Razvoj odnosa u superviziji psihosocijalnog rada”, *Ljetopis socijalnog rada*, Vol. 18, br. 2, str. 231.

drugom, otvaraju prostor za različite etičke dileme i nedoslednosti u supervizijskom procesu.¹⁸

Rezultati malog broja sprovedenih istraživanja, s druge strane, ukazuju na izazove efektivnosti supervizije u *centrima za socijalni rad*, koji se manifestuju kroz nezadovoljstvo stručnih radnika, odnosno ambivalentan stav prema superviziji uprkos prepoznavanju njenog značaja.

Karakteristike supervizije i nivo profesionalnog izgaranja stručnih radnika u CSR istraživani su tokom 2014. godine u Gradskom centru za socijalni rad Beograd (GCSR Beograd) na uzorku od 112 voditelja slučaja i 26 supervizora. Rezultati istraživanja ukazuju na to da je supervizijski proces u centru za socijalni rad nedovoljno strukturiran i fokusiran pre svega na administrativnu podršku, a neznatno na razvoj veština i podršku ličnom razvoju. U skladu s tim, efekti supervizije prepoznati su najviše u oblasti neposrednog rada sa korisnicima, a značajno manje u oblasti razvoja kompetencija i umanjenja negativnih efekata stresa. U odgovorima većine voditelja slučaja vidljivo je zadovoljstvo supervizijskom podrškom (dostupnost, kompetencije supervizora, efekti u odnosu na oblasti rada i sl), ali i svojevrсна ambivalencija, koja se ogleda u saglasnosti sa tvrdnjom da je *supervizija dobra u teoriji, ali ne u praksi*. Pored toga, nije utvrđena značajna povezanost između karakteristika supervizijske podrške i nivoa profesionalnog izgaranja.¹⁹ Iako profesionalno izgaranje nije povezano samo sa supervizijom, već sa većim brojem drugih faktora, zabrinjava podatak da je kvalitet supervizije u centru za socijalni rad takav da ne utiče na nivo profesionalnog izgaranja. Ovo postaje posebno značajno imajući u vidu još jedan nalaz ovog istraživanja, koji upućuje na to da je kod voditelja slučaja koji imaju individualne razvojne planove, odnosno strukturiranu superviziju, zabeležen niži nivo emocionalne iscrpljenosti.²⁰

Uticaj supervizije na profesionalni razvoj voditelja slučaja u CSR istraživan je tokom 2015. godine, takođe u GCSR Beograd na uzorku od 51 voditelja slučaja i 11 supervizora. Rezultati ovog istraživanja potvrđuju neke od rezultata prethodnog istraživanja, o strukturi i fokusu supervizijskog procesa, kao i o zadovoljstvu i stavovima stručnih radnika prema superviziji. Naime, većina voditelja slučaja i supervizora se ne slaže ili su neodlučni u odnosu na tvrdnju da se svrha uvođenja supervizije u CSR ostvaruje. U odnosu na potrebe, najveći procenat voditelja slučaja smatra da supervizija koju primaju samo deli-

---

¹⁸ Ksenija Yeeles, „Etika u superviziji – međunarodna perspektiva”, u: Marina Ajduković, Ljilja Cajvert (urs.), *Supervizija psihosocijalnog rada*, Društvo za psihološku pomoć, Zagreb, 2004, str. 96.

¹⁹ Iva Branković, „Karakteristike supervizije u centru za socijalni rad – uloga supervizije u prevenciji profesionalnog izgaranja voditelja slučaja”, *Socijalna politika*, br. 1, 2015, str. 62.

²⁰ Isto, str. 63.

mično odgovara njihovim potrebama, a uglavnom su neodlučni i u odgovoru na pitanje da li supervizija odgovara njihovim očekivanjima. Kao i u prethodnom istraživanju, prisutna je kontradiktornost u izjavama ispitanika. Naime, i supervizori i voditelji slučaja uglavnom imaju pozitivne stavove o superviziji i svojim supervizorima. S druge strane, pozitivne efekte supervizije na ličnom i profesionalnom planu prepoznaje tek trećina voditelja slučaja, a nešto više od polovine voditelja slučaja i supervizora smatra da je potrebno obezbediti drugačiju superviziju u centru za socijalni rad.²¹

Slični podaci o supervizijskom procesu u centrima za socijalni rad na nacionalnom nivou mogu se naći u godišnjim izveštajima o radu centara za socijalni rad Republičkog zavoda za socijalnu zaštitu i oni ukazuju na podatak da od ukupnog broja voditelja slučaja u Srbiji 31% nema individualne razvojne planove, trećina centara nema planove stručnog usavršavanja, a stručni radnici su dominantno zainteresovani za usavršavanje u oblasti prevencije profesionalnog izgaranja.²²

Za razliku od supervizije u centrima za socijalni rad, *o superviziji kod drugih pružalaca usluga praktično ne postoje zvanični podaci*. Izuzetak predstavlja istraživanje vikarijske traume i profesionalnog izgaranja na uzorku od 150 profesionalaca u sistemu socijalne zaštite, obavljeno 2015. godine, koje je obuhvatilo i pitanja o kvalitetu supervizije i njenom potencijalnom uticaju na ove pojave. Značaj ovog istraživanja je u tome što, pored centara za socijalni rad, obuhvata i druge pružaoce usluga socijalne zaštite: centar za porodični smeštaj i usvojenje (CPSU), ustanovu za smeštaj dece i omladine i prihvatilište za decu, i ukazuje na različite vrste supervizije koje se tamo primenjuju. Iako fokus istraživanja nije na superviziji i samim tim ne obezbeđuje dovoljno podataka da bi se u potpunosti razumeli modeli koji se primenjuju kod pružalaca usluga, nalazi ipak daju neke informacije o supervizijskom procesu, kao i o zadovoljstvu supervizanata nekim od aspekata supervizije. Naime, centri za porodični smeštaj i usvojenje izveštavaju o dominantno individualnoj, dok ustanove za smeštaj primenjuju uglavnom grupnu superviziju, a prihvatilišta imaju superviziju po potrebi. Takođe, najveće zadovoljstvo supervizijskom podrškom pokazuju ispitanici koji imaju redovnu, formalno uvedenu individualnu superviziju, uz grupnu superviziju kada se ukaže potreba (CSR i CPSU). Istraživanje takođe nudi podatke u odnosu na preferirani sadržaj supervizije. Na pitanje: „O kojim temama bi voleli da razgovaraju na superviziji?“, više

²¹ Sanja Polić, *Uticaj supervizije na profesionalni razvoj voditelja slučaja u Centru za socijalni rad*, master rad, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, 2016, str. 72.

²² Republički zavod za socijalnu zaštitu, *Izveštaj o radu centara za socijalni rad u Srbiji za 2015. godinu*; Dostupno preko: <http://www.zavodsz.gov.rs/PDF/izvestaj2016/izvestaj%20o%20radu%20CSR%20za%202015.pdf> (Pristupljeno 09. 03. 2018).

od polovine ispitanika izrazilo je potrebu da na superviziji razgovara o metodama, procedurama i administrativnim aspektima stručnog rada, oko jedne petine o doživljaju posla i osećanjima u vezi sa klijentima i slučajevima, dok nešto manje od 10% ispitanika značajnom temom smatra unapređenje uslova rada. Povezanost karakteristika supervizije i nivoa vikarijske traume i profesionalnog izgaranja nije se pokazala ni u ovom istraživanju, a utvrđeno je da postoji povezanost između višeg nivoa profesionalnog izgaranja i zadovoljstva individualnom supervizijom, što je veoma neočekivan nalaz.²³

IZAZOVI I BARIJERE ZA UVOĐENJE EFEKTIVNE SUPERVIZIJE

U izveštaju iz istraživanja pod nazivom „Mapiranje praksi i radne snage u oblasti zaštite dece u Srbiji” navodi se da je supervizija prepoznata među profesionalcima kao važan resurs za razvoj i negovanje radne snage u oblasti socijalne zaštite.²⁴ Pored toga, navodi se da je supervizija u Srbiji u periodu ranog razvoja i da se može reći da je „po poznatoj Eriksonovoj (1997) podeli prevladala fazu sticanja osnovnog poverenja, a trenutno se nalazi u fazi sticanja autonomije”.²⁵ Ovo je optimističan zaključak imajući u vidu rezultate istraživanja u centrima za socijalni rad, ali budući da se ovo istraživanje odnosi na čitav sistem zaštite dece i obuhvata i centre za porodični smeštaj i ustanove za smeštaj dece, moguće je da je tačan. Kada su u pitanju centri za socijalni rad pre bi se moglo reći da je supervizija takva kakva jeste prihvaćena kao nužnost, a ne kao odgovor na izraženu potrebu i da je dostigla fazu u kojoj je zaposleni tolerišu, jer prepoznaju da od nje ipak imaju neke koristi, ali znaju da bi im mogla ponuditi nešto više, u drugim okolnostima i na drugačiji način. O tome kakvu superviziju stručni radnici žele i šta je to što smatraju da bi trebalo da im ponudi nema podataka iz istraživanja, ali se u razgovorima sa njima često mogu čuti kritike na račun administrativne funkcije supervizije, koja ne ostavlja dovoljno prostora za učenje i razvoj stručnih radnika. Nalazi pojedinih istraživanja takođe navode na pretpostavku da modeli supervizije, koji sadrže administrativnu funkciju, umanjuju efektivnost supervizije posebno. U metaanalizi o superviziji u oblasti dečje zaštite Karpenter (Carpenter) i saradnici navode nalaze istraživanja u kome je utvrđeno da supervizanti administrativni

²³ Emina Borjanić Bolić, *Izgaranje na poslu i vikarijske traume kod zaposlenih u socijalnoj zaštiti dece i mladih*, nav. delo, str. 240.

²⁴ Nevenka Žegarac, *Mapiranje praksi i radne snage u oblasti zaštite dece u Srbiji*, Child Protection Hub for South East Europe: Centar za integraciju mladih, Beograd, 2016, str. 43

²⁵ Isto, str. 43.

fokus supervizije, koji podrazumeva praćenje produktivnosti i rokova, ocenjuju kao negativan, kritizerski nastrojen i ugrožavajuć za profesionalno samopouzdanje praktičara.²⁶ Ajduković i Cajvert (2004) smatraju da prisustvo tri funkcije podrazumeva različite odgovornosti i veštine koje ne može ujediniti jedna osoba i da takva supervizija ne može zadovoljiti sve potrebe superviziranih.²⁷ Pored toga, situacija u kojoj supervizor istovremeno kontroliše i podržava okarakterisana je, od nekih autora kao konflikt uloga.²⁸

Ipak, ovakav stav se takođe mora uzeti sa rezervom, jer predstavlja pojednostavljeno razumevanje svrhe supervizije u socijalnom radu, a posebno u centru za socijalni rad. Naime, iako se administrativni aspekt supervizije često kritikuje kao „kontrolišući“, istraživanja su takođe pokazala da je on veoma važan u modelu zasnovanom na vođenju slučaja, a posebno u organizaciji sa javnim ovlašćenjima. Učešće supervizora u svim fazama stručnog postupka olakšava često veoma teško samostalno donošenje odluka stručnim radnicima kroz kolegijalnu proveru profesionalnih odluka, otvorenost u radu i podelu odgovornosti.²⁹ Pored toga, neposredno učešće u radu na predmetima omogućava supervizoru uvid u kvalitet stručnog rada voditelja slučaja i otvara prostor za produbljeniji rad na razvoju ličnih i profesionalnih kompetencija. Meta-studija efektivnosti supervizije pokazala je da je neposredna podrška u radu, odnosno davanje konkretnih smernica u neposrednom radu sa korisnicima jedan od tri ključna faktora od značaja za uspešnost supervizije.³⁰ Primer Hrvatske, u kojoj se primenjuje model koji ne sadrži administrativnu funkciju, ukazuje na to da stručni radnici u centrima za socijalni rad prepoznaju benefite supervizije i u onim oblastima u kojima to nije slučaj u Srbiji, konkretno u oblasti psihološkog rasterećenja. S druge strane, oni se suočavaju

---

²⁶ John Carpenter, Caroline Webb, Lisa Bostock, Caroline Coomber, *Effective supervision in social work and social care*, Social Care Institute for Excellence, 2012; <https://www.scie.org.uk/publications/briefings/files/briefing43.pdf> (Accessed 09. 03. 2018), p. 7.

²⁷ Marina Ajduković i Ljilja Cajvert, „Supervizija u psihosocijalnom radu“, u: Marina Ajduković i Ljilja Cajvert (urs.), *Supervizija u psihosocijalnom radu*, Zagreb: Društvo za psihološku pomoć, 2004, str. 19.

²⁸ Mila Beljanski, „Supervizija ili o ličnom i profesionalnom usavršavanju odraslih“, *Andragoške studije*, broj 1/2016, str. 134.

²⁹ UNISON Scotland i BASW UK. *Supervision and Workload Management for Social Work – A negotiating resource* (op. cit.).

³⁰ John Carpenter, Caroline Webb, Lisa Bostock, Caroline Coomber, *Effective supervision in social work and social care*, op. cit., p. 4.

sa teškoćama koje proizlaze iz nedovoljne dostupnosti supervizije³¹ usled primene modela, koji podrazumeva angažman eksternog supervizora i nije obavezujuć za poslodavce.

Ambivalencija stručnih radnika centara za socijalni rad prema superviziji otvara puno pitanja i ukazuje na značajno područje za dalje istraživanje. Jedno od objašnjenja uzroka ambivalencije stručnih radnika prema superviziji zasniva se na ideji da su voditelji slučaja i supervizori zadovoljni intenzivnom saradnjom na predmetima, koju imaju na dnevnom nivou, jer im to predstavlja podršku sličnu onoj koju su imali u okviru timskog rada. S druge strane, oni imaju predstavu o tome da supervizija ne bi trebalo da bude samo trenutna podrška u „gašenju požara” u neposrednom radu sa korisnicima, već bi mogla ponuditi i nešto više u oblasti razvoja kompetencija, što za sada u velikoj meri nije u mogućnosti da pruži.³² Ipak, ovo su samo pretpostavke, a odgovor na pitanje šta je to što bi supervizija trebalo da ponudi otvara prostor za produbljenije istraživanje potreba i očekivanja od supervizije, kako od strane stručnih radnika tako i od rukovodilaca i samih supervizora. Odgovor na to pitanje takođe može biti u organizacionom kontekstu, koji nije stimulativan ili je čak ograničavajući za odvijanje supervizije, nedovoljnim kompetencijama supervizora ili nerazumevanjem svrhe supervizije od strane rukovodstva, voditelja slučaja ili samih supervizora.

Kao neke od izazova uvođenja supervizije u centre za socijalni rad u Srbiji Branković, Šarac i Živanić (2017) navode nedovoljnu pripremu za početak primene supervizije, jer je pilotiranje obavljeno samo u nekoliko centara za socijalni rad, a rukovodioci centara su o superviziji informisani putem seminara od nekoliko sati. Postojali su veliki otpori profesionalaca prema novim profesionalnim ulogama voditelja slučaja i supervizora, koji su bili izazvani strahom od preuzimanja lične odgovornosti i gubitka profesionalnog identiteta. Sledeći izazov odnosi se na neadekvatan izbor supervizora, ali i preuzimanje uloge supervizora usled stvarnih ili zamišljenih beneficija pozicije uprkos nedostatku afiniteta i motivacije. Razlike u veličini centara za socijalni rad i uklapanje novog načina rada u postojeću organizaciju posla uslovile su nedoslednost u primeni modela, dok su česte političke promene uslovile promene supervizora, a samim tim i nedostatak kontinuiteta supervizije u nekim opštinama. Na kraju, kao jedan od značajnih izazova identifikovana je sumnja da je među stručnjacima u centrima za socijalni rad i dalje prisutan tradicionalni pristup u radu sa korisnicima koji polazi sa pozicije moći i

---

³¹ Marina Ajduković, Kristina Urbanc, „Kvalitativna analiza iskustva stručnih djelatnika kao doprinos evaluaciji procesa uvođenja novog modela rada u centre za socijalnu skrb”, *Ljetopis socijalnog rada*, Vol. 17, br. 3, 2010, str. 337.

³² Iva Branković, „Karakteristike supervizije u centru za socijalni rad – uloga supervizije u prevenciji profesionalnog izgaranja voditelja slučaja”, nav. delo, str. 63.

neprikosnovenog znanja stručnjaka. Ovaj pristup je ozbiljna prepreka jer je u suprotnosti sa principima supervizije, s obzirom na to da se ona zasniva na ideji osnaživanja korisnika i reprociteta znanja stručnjaka i korisnika.³³

Imajući u vidu navedene nedostatke i izazove, čini se da je sticanje bazičnog poverenja izazov koji tek predstoji superviziji u sistemu socijalne zaštite u Srbiji ukoliko bude uspela da prevaziđe teškoće sa kojima se suočava i ukoliko bude uspostavljena na način koji obezbeđuje kontinuiran i strukturiran pristup potrebama stručnih radnika.

MOGUĆI PRAVCI RAZVOJA SUPERVIZIJE U SOCIJALNOM RADU

Brojne reformske promene od dvehiljaditih do danas stavile su pred sistem socijalne zaštite u Srbiji, a posebno u odnosu na centre za socijalni rad, veoma visoke zahteve. Povećao se obim njihovog posla, složenost problema sa kojima rade je sve veća, dok se broj zaposlenih smanjuje a razvoj usluga teče polako i neujednačeno. Navedeni izazovi reflektuju se i na kvalitet supervizijske podrške koja je uvedena kao jedan od ključnih strateških ciljeva u reformskim procesima, s obzirom na to da teži održanju kvaliteta i jačanju kapaciteta profesionalaca.

Pozitivni aspekti uvođenja supervizije u centre za socijalni rad odnose se na činjenicu da je sistemski uvedena i da njena desetogodišnja primena predstavlja plodno tle za proučavanje i razumevanje procesa primene, kao i za unapređenje prakse u budućnosti. S druge strane, mogu se uočiti i brojni izazovi sa kojima se supervizija suočava, uslovljeni različitim nedostacima u procesu uvođenja supervizije, što je uticalo na nedostatak kontinuiteta, kvaliteta i efektivnosti supervizije. Među nedostacima u primeni supervizije prepoznati su preopterećenost supervizora, neadekvatan izbor supervizora i uticaj političkih promena na personalne uloge u centrima za socijalni rad. Na ove okolnosti je važno skrenuti pažnju stručne javnosti, rukovodstva centara za socijalni rad i donosioca odluka u oblasti socijalne zaštite. Rukovodstvu centara za socijalni rad treba obezbediti informacije i edukaciju u cilju podsećanja na svrhu supervizije i pružiti im podršku kako bi organizovali radni proces na način koji omogućava efektivno sprovođenje supervizije. Uključivanje donosioca odluka je posebno važno jer samo oni mogu uticati na sistemske izazove sa kojima se supervizija suočava, a to je pre svega smanjivanje broja stručnih radnika i povećanje broja korisnika, što supervizore dovodi u veoma nezahvalan položaj dvostrukih uloga.

---

³³ Iva Branković, Nada Šarac i Svetlana Živanić, *Supervizija u centru za socijalni rad*, Zavod za dječju i socijalnu zaštitu, Podgorica, 2017, str. 39.

Kako bi se ovakva sistemska rešenja podstakla potrebno je profesionalno povezivanje supervizora, čime bi se, pored grupe za pritisak, obezbedio i resurs za preko potrebnu vršnjačku razmenu i međusobnu podršku. Pored toga, udruživanje i kritička diskusija o postojećoj praksi stvorila bi plodno tle za standardizaciju supervizije u bliskoj budućnosti.

Potreba za produbljenijim razvojem supervizijskih znanja i veština postoji, ali su resursi za sada nedovoljni i to je oblast u kojoj je potrebna veća inicijativa. U odnosu na pripremu i edukaciju supervizora, uloženi su izvesni naponi u smislu organizacije osnovnih programa obuke za supervizore i oni predstavljaju solidnu osnovu za dalje unapređenje kompetencija. Takođe, ohrabrujuće je što se može uočiti sve veće interesovanje stručnjaka za uključivanje u razvoj naprednih programa obuke za supervizore, kao i činjenica da su sadržaji za razumevanje, korišćenje i sprovođenje supervizije integrisani u programe visokoškolskih ustanova za obrazovanje socijalnih radnika.

Istraživanja supervizije u Srbiji prate razvojnu fazu u kojoj se supervizija u sistemu socijalne zaštite trenutno nalazi, što znači da predstavljaju deo pionirskog poduhvata i tek otvaraju područje za promišljanje, analizu i razvoj istraživačke prakse. Iako malobrojna, istraživanja ukazuju da postoje izazovi u uspostavljanju efektivne supervizije u centrima za socijalni rad. Supervizija je nedovoljno strukturirana, fokusirana pre svega na neposredan rad sa korisnicima, a nedovoljno na razvojne potrebe profesionalaca, što rezultuje ambivalencijom stručnih radnika prema superviziji. S obzirom na to da su podaci o superviziji malobrojni, razvoj supervizije mora biti zasnovan na detaljnijim istraživanjima, koja bi otvorila pitanje potreba i očekivanja različitih aktera i karakteristika supervizije u različitim organizacionim kontekstima. Za usmeravanje supervizijskog procesa ka efektivnosti potrebno je razumevanje široke palete faktora, koji negativno utiču na efektivnost supervizije i otežavaju puno ostvarivanje njene svrhe. To znači da je neophodno imati u vidu svu složenost procesa i uticaj organizacionog i socio-političkog konteksta i izbegavati simplifikovana objašnjenja, koja ključne nedostatke vide u primeni modela supervizije koji sadrže administrativnu funkciju.

ZAKLJUČAK

Supervizijska praksa u socijalnom radu u Srbiji nalazi se nakon deset godina primene u izuzetno izazovnoj razvojnoj fazi. Prvi koraci su napravljeni i oni podrazumevaju sistemsko uvođenje supervizije u ključne jedinice sistema socijalne zaštite – centre za socijalni rad, a u toku je i uvođenje supervizije kod drugih pružalaca socijalne zaštite. Napredak u oblasti supervizije ogleda se u njenoj sve većoj prisutnosti u stručnoj javnosti, broju obučanih supervizora i uključivanju sadržaja iz oblasti supervizije u nastavne programe visokoškolskih ustanova.

Ipak, dosadašnje iskustvo pokazuje da se supervizija suočava sa brojnim izazovima čiji su uzroci različiti i kompleksni. U radu se zato razmatraju različiti faktori koji utiču negativno na efektivnost supervizijskog procesa i skreće pažnja na često neutemeljeno isticanje modela koji sadrži administrativnu funkciju kao ključnog negativnog faktora. Umesto toga, nedostaci i izazovi sa kojima se supervizija suočava sagledavaju se iz perspektive uticaja socio-političkog konteksta, koji je nepovoljan za oblast socijalne zaštite, jer ga oslikava povećanje potreba uz štedljivost u obezbeđivanju resursa. Ovakve okolnosti utiču na nedovoljno efektivnu primenu supervizije u centrima za socijalni rad i izazivaju nezadovoljstvo kako kod supervizora tako i kod voditelja slučaja. Ograničenost materijalnih i ljudskih resursa u socijalnoj zaštiti rezultuje i sporim i neujednačenim uvođenjem supervizije kod ostalih pružalaca usluga, kao što su ustanove za smeštaj korisnika, usluge podrške za samostalan život i dnevne usluge u zajednici. Ipak, iako stručni radnici izražavaju sumnju u to da se supervizija može sprovoditi na efektivan način u ovim okolnostima, oni prepoznaju značaj i potrebu za supervizijom u svojoj neposrednoj praksi.

Podaci o superviziji su veoma skromni, ako se izuzme nekoliko istraživanja koja se odnose na istraživanje karakteristika supervizije u centrima za socijalni rad. To upućuje na potrebu za razvojem istraživačke prakse, koja će se detaljno pozabaviti faktorima efektivnosti i mogućnostima razvoja u budućnosti. Pored razvoja istraživačke prakse, kao jedna od ključnih preporuka ističe se i neophodnost strukovnog povezivanja, kao načina za obezbeđivanje razmene i podrške i kreiranja okvira za standardizaciju supervizije, jer bi to omogućilo okvir za uvođenje i praćenje kvaliteta u radu.

Dosadašnje iskustvo supervizije u socijalnom radu u Srbiji, uprkos izazovima i teškoćama na koje je ukazalo, predstavlja dragocen izvor „naučenih lekcija” za unapređenje postojeće i razvoj novih modela supervizijske prakse. Dalji razvoj supervizije zahteva sistemski pristup zasnovan na stručnom konsenzusu i empirijski utemeljenim intervencijama, kao i na zajedničkom angažmanu svih relevantnih aktera. Na taj način supervizija bi se uspostavila kao održivi mehanizam podrške stručnim radnicima, korisnicima socijalnog rada i sistemu socijalne zaštite u celini.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Ajduković, Marina i Cajvert, Ljilja, „Supervizija u psihosocijalnom radu”, u: Ajduković Marina i Cajvert, Ljilja (urs.), *Supervizija u psihosocijalnom radu*, Društvo za psihološku pomoć, Zagreb, 2004, str. 14–38.
- [2] Ajduković, Marina i Urbanc, Kristina, „Kvalitativna analiza iskustva stručnih djelatnika kao doprinos evaluaciji procesa uvođenja novog modela rada u centre za socijalnu skrb”, *Ljetopis socijalnog rada*, Vol. 17, br. 3, 2010, str. 319–352.
- [3] Beljanski, Mila, „Supervizija ili o ličnom i profesionalnom usavršavanju odraslih”, *Andragoške studije*, br. 1/2016, str. 129–142.
- [4] Borjanić Bolić, Emina, *Izgaranje na poslu i vikarijske traume kod zaposlenih u socijalnoj zaštiti dece i mladih*. Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, 2016.
- [5] Branković, Iva, „Karakteristike supervizije u centru za socijalni rad – uloga supervizije u prevenciji profesionalnog izgaranja voditelja slučaja”, *Socijalna politika*, br. 1/2015, str. 45–67.
- [6] Carpenter, John, Webb, Caroline, Bostock, Lisa and Coomber, Caroline, *Effective supervision in social work and social care*. Institute for Social Care Excellence, London, 2012; Available from: <https://www.scie.org.uk/publications/briefings/files/briefing43.pdf> (Accessed 09. 03. 2018).
- [7] Hughes, Jeanne Marie, *The Role of Supervision in Social Work: a Critical Analysis, Critical Social Thinking: Policy and Practice*, School of Applied Social Studies, University College Cork, Vol. 2, 2010, pp. 59–77.
- [8] Kadushin, Alfred, *Supervision in Social Work (3rd edition)*. Columbia University Press, New York, 1992.
- [9] Matić, Višnja, „Razvoj odnosa u superviziji psihosocijalnog rada”, *Ljetopis socijalnog rada*, Vol. 18, br. 2, str. 217–244.
- [10] Pokrajinski zavod za socijalnu zaštitu, *Stručna podrška pružaocima usluga*; Dostupno preko: <http://www.pzsz.gov.rs/струкна-подршка-пружаоцима-услуга/> (Pristupljeno 09. 03. 2018).
- [11] Polić, Sanja, *Uticaj supervizije na profesionalni razvoj voditelja slučaja u Centru za socijalni rad*, master rad, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, 2016.
- [12] „Pravilnik o bližim uslovima i standardima za pružanje usluga socijalne zaštite”, Službeni glasnik RS, br. 42/2013, Beograd, 2013.
- [13] „Pravilnik o organizaciji, normativima i standardima rada centra za socijalni rad”, Službeni glasnik RS, br. 59/2008, 37/2010, 39/2011 – dr. pravilnik i 1/2012 – dr. Pravilnik, Beograd, 2012.
- [14] Republički zavod za socijalnu zaštitu, *Supervizijska podrška*; Dostupno preko: http://www.zavods.gov.rs/index.php?option=com_content&task=view&id=28&Itemid=43 (Pristupljeno 09. 03. 2018).

- [15] Republički zavod za socijalnu zaštitu, *Izveštaj o radu centara za socijalni rad u Srbiji za 2015. godinu*; Dostupno preko: <http://www.zavodsz.gov.rs/PDF/izvestaj2016/izvestaj%20o%20radu%20CSR%20za%202015.pdf> (Pristupljeno 09. 03. 2018).
- [16] Republički zavod za socijalnu zaštitu, *Izveštaj o radu centara za socijalni rad u Srbiji za 2016. godinu*; Dostupno preko: http://www.zavodsz.gov.rs/PDF/izvestaj2017/CSR%202016_final.pdf (Pristupljeno 09. 03. 2018).
- [17] Republički zavod za socijalnu zaštitu, *Baza akreditovanih programa obuke*; Dostupno preko: http://www.zavodsz.gov.rs/index.php?option=com_content&task=view&id=127&Itemid=115 (Pristupljeno 09. 03. 2018).
- [18] Republički zavod za socijalnu zaštitu, *Spisak akreditovanih programa razvrstanih po oblastima*; <http://www.zavodsz.gov.rs/PDF/aprogrami/1/9%20Program%20osnovne%20obuke.pdf> (Pristupljeno 25. 05. 2018).
- [19] „Strategija razvoja socijalne zaštite”, Službeni glasnik RS, br. 108/05, Beograd, 2005.
- [20] UNISON Scotland i BASW UK, *Supervision and Workload Management for Social Work – A negotiating resource*; Available from: <https://www.basw.co.uk/assets/files/WorkloadandSupervision.pdf> (Accessed 09. 03. 2018).
- [21] Veljković, Jasna i Burgund Isakov, Anita, „Primjena psihodrama metode grupnog rada u edukaciji iz supervizije”, izlaganje na stručnom skupu *Supervizija za suvremene prakse – 4. hrvatska konferencija o superviziji*, Opatija, 2018.
- [22] Yeeles, Ksenija, „Etika u superviziji – međunarodna perspektiva”, u: Ajduković, Marina, Čajvert, Ljilja (ur.), *Supervizija psihosocijalnog rada*, Društvo za psihološku pomoć, Zagreb, 2004, str. 77–120.
- [23] Žegarac, Nevenka, *Mapiranje praksi i radne snage u oblasti zaštite dece u Srbiji*, Child Protection Hub for South East Europe: Centar za integraciju mladih, Beograd, 2016.
- [24] Žegarac, Nevenka, „Kompetencije za kvalifikacije u socijalnom radu: izgradnja standarda”, u: Žegarac, Nevenka (ur.), *Standardi za obrazovanje socijalnih radnika u Srbiji: Razvoj kompetencija za kvalitetnu profesionalnu praksu*, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2016, str. 9–45.

Iva Branković

SUPERVISION IN SERBIA: EXPERIENCES, CHALLENGES AND POSSIBLE DIRECTIONS OF DEVELOPMENT

Abstract

Purpose of this paper is to present and analyze ten years of experience in supervision in social work in Serbia. Focus is on the challenges and dilemmas encountered and still being faced by the system of social protection, as well as on lessons learned and recommendations for ways forward. The paper will try to present the process of introduction of supervision as well as the data collected on the characteristics of supervision which point out to the challenges supervision is facing and call for the necessity of including a wider range of factors while assessing effectiveness of supervision. Based on the analysis of the data the key recommendation for the way forward is introduction of a systematic empiric approach and development of a research practiced aimed at understanding contemporary supervision experience and adjusting supervision to the specific needs of professionals as well as the context it is applied in.

Key words:

supervision in social work, social protection reform, characteristics of supervision, supervision effectiveness, research in supervision.

Đorđe Terzin*

*Univerzitet Singidunum
Fakultet za medije i komunikacije*

Savremeni koncept(i) prehrambene sigurnosti**

Apstrakt

Koncept(i) prehrambene sigurnosti predstavljaju okosnicu i kontekst u kojem se odvija savremena borba protiv gladi u svetu. U radu je, uz pojmovno razjašnjenje i pokušaj rešenja određenih teorijskih nedoumica, analizu i kritički osvrt, takođe prikazan i razvojni put ovih koncepata od formiranja do njihove (njegove) savremene forme. Naročita pažnja je usmerena na tzv. četiri stuba prehrambene sigurnosti – dostupnost, pristup, korišćenje i stabilnost – njihovu međusobnu povezanost i uslovljenost, kao i šire implikacije ovih postavki na ljudsko blagostanje, posmatrano kroz prizmu preseka aktuelne situacije na polju ishrane u svetu.

Ključne reči:

prehrambena sigurnost, glad, siromaštvo, ishrana, prikrivena glad, Ujedinjene nacije

---

* articths@gmail.com

** Tekst je nastao kao deo istraživanja u sklopu predmeta Metodski kompleksi socijalnog rada na doktorskim studijama Socijalna politika i socijalni rad na Fakultetu političkih nauka.

UVOD

Zvanični podaci FAO iz 2015. godine, koji uključuju procene za 2016, ukazuju da približno 800.000.000 ljudi u svetu gladuje.¹ Uvid u regionalnu statistiku ukazuje na ogromne razlike u udelu populacije koja gladuje između ne samo kontinenata već i pojedinačnih, neretko susednih država. Takođe, pregled kretanja istih parametara (udela gladnih i apsolutnog broja gladnih²) kroz poslednjih 25 godina jasno sugerise prisustvo izrazite raznolikosti u genezi, manifestacijama i načinima (odnosno pokušajima) rešavanja problema gladi – ilustrativan je podatak da, dok je u celom svetu izuzev Okeanije udeo gladnih u opadanju (uz prisustvo velikih varijacija i oscilacija u tempu opadanja), istovremeno se na velikom delu afričkog kontinenta beleži porast broja gladnih (ne i udela, usled veoma izražene demografske eksplozije).

Savremeni koncepti prehrambene sigurnosti predstavljaju svojevrsan pokušaj sistematizacije navedenih raznolikosti u jedan širok teorijski, ujedno empirijski utvrđen okvir – kako će biti ilustrovano u nastavku rada, suštinski sve postavke ovih koncepata proizlaze iz prakse i višedecenijskih iskustava, pokušaja i pogrešaka, uspešnih i neuspešnih intervencija i sl. Kao takvi, ovi koncepti predstavljaju važnu platformu za razumevanje različitih dimenzija gladovanja, odnosno prehrambene sigurnosti, kao i nezamenjiv strateški alat i okvir u kontekstu pokušaja rešavanja tih problema.

Cilj ovog rada je prikaz i naročito kritički osvrt na savremene koncepte (odnosno koncept) prehrambene sigurnosti, uz pokušaj ukazivanja na neke bitne nedostatke koji mogu dovesti do pojedinih negativnih tendencija i štetnih efekata u slučaju slepe primene ovih koncepata u praksi.

Gladovanje se, prema FAO, određuje kao „stanje (status) osoba čiji redovni unos hrane ne zadovoljava njihove minimalne energetske potrebe. Prosečne minimalne energetske potrebe po osobi su oko 1800 kalorija dnevno.

¹ FAO, IFAD and WFP, *The State of Food Insecurity in the World 2015. Meeting the 2015 international hunger targets: taking stock of uneven progress*, FAO, Rome, 2015; Available from: <http://www.fao.org/3/a-i4646e.pdf> (Accessed 30 March 2018).

² Udeo gladnih predstavlja procenat populacije koja gladuje u odnosu na ukupnu populaciju, dok apsolutni broj predstavlja tačan broj ljudi koji gladuje. Važno je napraviti ovu distinkciju usled oprečnih tendencija u pojedinim regionima, naročito Podсахarskoj Africi – usled izražene demografske eksplozije i istovremene delatnosti u cilju smanjivanja problema gladi, posmatrano kroz određeni vremenski period procenat gladnih u ukupnoj populaciji opada, ali se istovremeno njihov broj povećava – prema podacima FAO, 1992. godine je u Podсахarskoj Africi gladovalo 175.000.000 ljudi, što je tada predstavljalo 33.2% populacije te regije. 2016. godine je gladovalo 45.000.000 ljudi više (220.000.000 ukupno), ali je usled oštrog rasta populacije njihov udeo iznosio 23.2% od ukupne populacije.

Tačne potrebe su određene uzrastom, konstitucijom, nivoom aktivnosti i fiziološkim uslovima kao što su bolesti, infekcije, trudnoća i laktacija”.³

„Prikrivena glad je oblik neuhranjenosti koja nastaje kada su unos i apsorpcija vitamina i minerala (kao što su cink, jod i gvožđe) preniski za održavanje dobrog zdravlja i razvoja.”⁴

PREHRAMBENA SIGURNOST – KONCEPT ILI KONCEPTI?

Iako se sa punim pravom danas može govoriti u pluralu o više različitih koncepata prehrambene sigurnosti (definicije, obuhvat, pa čak i predmetne oblasti se razlikuju od autora do autora), mora se imati u vidu da je međunarodna zajednica, oličena najpre kroz specijalizovane agencije UN, zapravo osnovni nosilac normativne, istraživačke i programske delatnosti u ovoj oblasti. Veoma važna uloga UN počinje od svojevrsne sinteze građe mnogobrojnih autora u cilju postizanja pomenute univerzalnosti. Upravo shodno tome, mnogi autori (npr. Sen, 1997; Dilley, Boudreau, 2001 i dr.) s pravom zameraju na ovakvom pristupu, ističući da su specifičnosti ovih problema utemeljeni u omeđenom prostoru i vremenu i da stoga univerzalistički pristup nije dovoljno povezan sa realnošću i determinantama svake pojedine države ili drugog geografskog prostora. Međutim, jasno je da u istom tom kontekstu, iskustva i prakse različitih država najčešće nisu primenljiva izvan njihovih granica – Somalija neće moći da iskoristi mnogo toga od Perua, niti će Indija od Brazila, što, bar na međunarodnom nivou, nalaže pokušaj generalizacije i sumiranja osnovnih zajedničkih činjenica. Zaista, ma koliko glad bila u izraženoj sprezi sa socio-ekonomskim statusom, odnosno životnim standardom, društvenim uređenjem, stepenom razvoja države, političkom nestabilnošću i drugim faktorima koji se veoma razlikuju među državama, lako se prepoznaje i specifičan šablon koji može predstavljati teorijsku okosnicu i polaznu osnovu u pokušajima razumevanja nastanka i mogućnostima za rešavanje problema gladi. Među objavljenim radovima nalazimo preko 200 definicija prehrambene sigurnosti, što jasno ukazuje kako na fleksibilnost samog pojma tako i

---

³ FAO, *Basic definitions of Hunger*; Available from: <http://ecsw.org/files/global/world-hunger/news/fao-basic-definitions-of-hunger.pdf> (Accessed 23 May 2018).

⁴ Klaus Von Gebmer, Amy Saltzman, Ekin Birol, Doris Weismann, Nilam Prasai, Sandra Yin, Yisehac Yohannes, Purnima Menon, *2014 Global Hunger Index: The challenge of hidden hunger*, IFPRI, Bonn/Washington D.C./Dublin, 2014; Available from: <http://ebrary.ifpri.org/utills/getfile/collection/p15738coll2/id/128360/file-name/128571.pdf> (Accessed 23 May 2018), p. 21.

na potrebu da se u praksi često izlazi van zadatog okvira. U fokusu rada će pak biti upravo univerzalni pristup, tj. međunarodna perspektiva, usled čega će se u nastavku govoriti o konceptu, umesto konceptima prehrambene sigurnosti. Svestrano obrađivanje različitih koncepata podrazumevalo bi sistematsku analizu koja bi daleko prevazilazila gabarite rada ovog formata.

EVOLUCIJA POJMA PREHRAMBENE SIGURNOSTI

Iako je već u Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima iz 1948. (Universal Declaration of Human Rights) pravo na hranu prepoznato kao bazični element adekvatnog životnog standarda, koncept prehrambene sigurnosti se vezuje za svetsku prehrambenu krizu iz 1972–74.⁵ Na prvoj Svetskoj konferenciji o hrani (World Food Conference, 1974), koja je usledila, definisan je termin *prehrambena sigurnost*, sa akcentom na snabdevanju i zalihama.⁶ Prehrambena sigurnost je određena kao „stalna dostupnost adekvatnih svetskih zaliha osnovnih prehrambenih proizvoda u cilju održavanja stabilnog rasta konzumacije hrane i predupređivanja fluktuacija u proizvodnji i cenama”.⁷ Već letimičan pogled na definiciju ukazuje na njen globalni karakter i usmerenost na internacionalni nivo čineći je, uslovno rečeno, rezidualnom kategorijom, prevashodno kao vid pomoći razvijenih zemalja zemljama trećeg sveta. U savremenom konceptu prehrambene sigurnosti, ova definicija se (doduše u izmenjenom obliku) može smatrati osnovom prvog stuba prehrambene sigurnosti – dostupnost.

Uvidevši da fokus na internacionalni nivo i svetske zalihe ne odgovara realnim potrebama i problemima gladovanja, 1983. FAO proširuje koncept – „osigurati da svi ljudi sve vreme imaju fizički i ekonomski pristup osnovnoj hrani koja im je potrebna”.⁸ Ovim proširenjem se ističe da samo postojanje, odnosno prisustvo hrane ne znači ništa ukoliko joj pojedinci koji gladuju ne mogu pristupiti bilo usled logističkih i distributivnih poteškoća, bilo zbog nemogućnosti da je priušte.

---

⁵ Simon Maxwell, Marisol Smith, *Household food security; a conceptual review*. U S. Maxwell & T.R. Frankenberger (eds.), *Household Food Security: Concepts, Indicators, Measurements: A Technical Review*. New York and Rome: UNICEF and IFAD. 1993; Available from: <https://www.ifad.org/documents/10180/e04a9e06-cd23-4fde-8108-1e1e8631b1aa> (Accessed 30 March 2018).

⁶ FAO, *Trade Reforms and Food Security: Conceptualizing the Linkages*, FAO, UN, 2003; Available from: <http://www.fao.org/3/a-y4671e.pdf> (Accessed 30 March 2018).

⁷ Ibidem, p. 27.

⁸ Ibidem, p. 27.

Dalji razvoj koncepta sledi nakon uticajnog izveštaja Svetske banke „Siromaštvo i glad” (Poverty and Hunger) iz 1986. Ističe se razlika između hronične prehrambene nesigurnosti, koja se pojavljuje kao rezultat kontinuiranog i strukturalno uslovljenog siromaštva, i tranzitorne nesigurnosti, koja se povezuje sa ekonomskim krizama, prirodnim katastrofama i oružanim sukobima (Tabela 1).

	„Hronična nesigurnost”	Tranzitorna nesigurnost
Je...	dugotrajna ili stalna	kratkotrajna i privremena
Nastaje kada...	ljudi nisu u mogućnosti da zadovolje minimum potreba kroz duži, neprekidan vremenski period.	nastane nagli pad u dostupnosti ili pristupu dovoljno hrane za održavanje dobrog nutritivnog stanja.
Kao rezultat...	dužih perioda siromaštva i nedostatka finansijskih i proizvodnih sredstava.	kratkotrajnih šokova i fluktuacija u dostupnosti i pristupu usled varijacija u domaćoj proizvodnji, cenama hrane i prihodima domaćinstava.
Može se prevazići putem...	dugotrajnih razvojnih mera usmerenih prema siromaštvu (npr. obrazovanje) i pristupu proizvodnim resursima. Naročito je bitno omogućiti direktan pristup hrani stanovništvu kako bi se povećala produktivnost.	razvoja sistema ranog upozorenja i razvijanja sigurnosnih mreža. Relativna nepredvidivost i iznenadno nastupanje otežavaju planiranje i predupređivanje i zahtevaju različite kapacitete i tipove intervencija u zavisnosti od konkretnog slučaja.

Tabela 1. Hronična i tranzitorna nesigurnost⁹

⁹ FAO, *An Introduction to the Basic Concepts of Food Security*; Available from: <http://www.fao.org/docrep/013/a1936e/a1936e00.pdf> (Accessed 30 March 2018).

Koncept se proširuje i odrednicom da „svi ljudi, sve vreme imaju pristup dovoljnoj količini hrane za vođenje aktivnog, zdravog života”.¹⁰ Ovime koncept izlazi van okvira pukog prehranjivanja, odnosno preživljavanja, već integriše i nutritivnu komponentu – „prehrambene preferencije, socijalno i kulturno uslovljene, sada su ušle u razmatranje”.¹¹ Ti elementi čine koncept prehrambene sigurnosti daleko osetljivijim na specifičnosti samog konteksta, čime on gubi na svojoj jednostavnosti i kreće se u pravcu posrednog sredstva ostvarivanja aktivnog i zdravog života.

Kroz devedesete godine, UNDP se aktivno uključuje u dalji razvoj koncepta, utvrđujući prehrambenu sigurnost kao jedan od osnovnih elemenata ljudske, odnosno socijalne sigurnosti i povezujući je sa perspektivom ljudskih prava i razvoja.¹² Ova perspektiva je od izuzetne važnosti jer su, kako će biti ilustrovano u nastavku rada, problemi prehrambene sigurnosti i gladovanja, na nivou pojedinca i domaćinstva, neodvojivi i mnogostruko povezani sa svim razvojnim elementima, naročito siromaštvom i nezaposlenošću.

Savremena definicija prehrambene sigurnosti, skovana na Svetskom samitu o hrani (World Food Summit) 1996. i dalje razrađena u FAO izveštaju „Stanje prehrambene nesigurnosti 2001.” (The State of Food Insecurity 2001), glasi: „Prehrambena sigurnost je situacija koja postoji kada svi ljudi, sve vreme, imaju fizički, socijalni i ekonomski pristup dovoljnoj količini bezbedne i nutritivne hrane koja zadovoljava njihove prehrambene potrebe i preferencije, zarad vođenja aktivnog i zdravog života”¹³ (Radovi i studije Amartja Sena su imali veliki uticaj na ovakav tok razvoja i pomeranje fokusa na pojedinca i domaćinstvo). Iako su ciljevi postavljeni veoma široko i kao takvi prihvaćeni u međunarodnoj zajednici, u praktičnoj primeni se međunarodna i državna aktivnost uglavnom usmerava na uže i jednostavnije (lakše dostižne) ciljeve.

Odrednice kao što su *preferencije* i *aktivan i zdrav život* gube na svojoj težini i smislu ukoliko ih stavimo u kontekst većine zemalja Podсахarske Afrike, gde veliki udeo populacije doslovno umire od gladi. Ipak, one su veoma značajne u razvojnom kontekstu, kao krajnji cilj kojem treba težiti i nesumnjivo kao smernice kako za razvijene zemlje tako i zemlje u razvoju koje su uspele da problem elementarnog prehranjivanja stanovništva stave pod kontrolu. Praksa borbe protiv gladi u prethodnim dekadama verovatno najbolje ilustruje važnost ovakve koncepcije – mnoge od zemalja u razvoju, koje su uspele u većoj meri da prehrane stanovništvo, sada vode borbu sa različitim mikro-nutritivnim deficijencijama (u prvom redu vitamina A, cinka, gvožđa i joda)

---

¹⁰ FAO, *Trade Reforms and Food Security: Conceptualizing the Linkages*, op. cit., p. 27.

¹¹ Ibidem, p. 27.

¹² FAO, *Trade Reforms and Food Security: Conceptualizing the Linkages*, op. cit.

¹³ Ibidem, p. 28.

kod stanovništva.¹⁴ Jednolična ishrana koja zadovoljava osnovne kalorijske potrebe i koja je bazirana na ogromnom udelu žitarica jednostavno nije održiva na duži vremenski period ni kod odrasle populacije, a naročito kod dece, za šta je dečije slepilo, karakteristično za Jugoistočnu Aziju, verovatno najilustrativnije i ujedno najsnažniji argument u prilog potrebe proširenja koncepta odrednicom *aktivan i zdrav život*. *Preferencije* takođe dobijaju sasvim drugu konotaciju od inherentne ukoliko imamo u vidu da je npr. ogroman udeo svet-ske populacije intolerantan na laktozu, od kojih većina intolerantnih grupa-cija živi upravo u zemljama koje se smatraju prehrambeno nesigurnim (Food Intolerance Network navodi 50% intolerantne populacije u Južnoj Americi, čak do 98% u Aziji, itd.)¹⁵. Kada na to dodamo niz religijskih i drugih kulturo-loških faktora, jasno je da *preferencije* ne možemo shvatiti olako i isključivo u kontekstu nadgradnje osnovnog koncepta.

Na osnovu ovako postavljene definicije prehrambene sigurnosti razvijena su 4 stuba, odnosno dimenzije, koje danas predstavljaju okosnicu teorijskog razumevanja problema gladovanja i ishrane. U literaturi se kod nekih autora (Weingärtner, 2004; Gross et. al. 2000, i dr.), umesto sa *prehrambenom sigurnošću*, srećemo sa skraćenicom FNS – *Food and Nutrition Security (Prehrambena i nutritivna sigurnost)*, termin koji je ušao u upotrebu kao rezultat navedenog proširivanja koncepta, kako bi se jasno obuhvatio i istakao značaj nutritivne sigurnosti uz prehrambenu. Takođe, neretko srećemo termin *entitlement* (Sen, 1981; Saad 1999, i dr.), posedovanje prava, u kontekstu pristupa hrani. U savremenoj literaturi je ovaj termin suštinski zamenjen terminom *pristup*.

ČETIRI STUBA PREHRAMBENE SIGURNOSTI

Stubovi prehrambene sigurnosti su *dostupnost*, *pristup*, *korišćenje* i *stabilnost*. Prva tri se određuju kao fizičke determinante, dok je stabilnost vremenska (engl. temporal) i odnosi se na prva tri – omogućuje razlikovanje hronične od tranzitorne nesigurnosti.¹⁶

¹⁴ Đorđe Terzin, *Socijalni problemi kao posledica nepravilne ishrane*, master teza, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, 2016.

¹⁵ Food Intolerance Network, *Prehistoric man and lactose intolerance*; Available from: <https://www.food-intolerance-network.com/food-intolerances/lactose-intolerance/ethnic-distribution-and-prevalence.html> (Accessed 30 March 2018).

¹⁶ Rainer Gross, Hans Schoeneberger, Hans Pfeifer, Hans-Joachim A. Preuss, *The Four Dimensions of Food and Nutrition Security: Definitions and Concepts*, InWEnt, 2000; Available from: http://fpmu.gov.bd/agridrupal/sites/default/files/Four_Dimension_of_FS.pdf (Accessed 30 March 2018).

Dostupnost, kao prvi (uslovno rečeno i osnovni) stub, odnosi se na fizičko prisustvo hrane u određenom prostoru – u zavisnosti od nivoa na kojem razmatramo problem, prostor se može odnositi na lokalne jedinice, državu ili svet u globalu – lokalni, nacionalni i međunarodni nivo.¹⁷ Dostupnost hrane se obezbeđuje kroz domaću proizvodnju, uvoz hrane i pomoć u hrani. Domaća proizvodnja određena je nizom tehnoloških, prirodnih/klimatskih i proizvodnih faktora – npr. vlasništvo nad zemljom i korišćenje, primenjena tehnologija u proizvodnji, fizičke karakteristike zemlje i njena pogodnost za određene biljne kulture, temperatura, količina padavina itd.¹⁸ Kako nemaju sve države dovoljno prirodnih resursa da prehrane stanovništvo, bez ulaženja u strateške implikacije, prehrambena sigurnost se u njima ostvaruje putem uvoza – primeri Japana i Singapura to jasno ilustruju.¹⁹ Uvoz se takođe smatra efikasnim načinom prevazilaženja problema tranzitorne prehrambene nesigurnosti, naravno pod pretpostavkom da su isti uzrokovani poteškoćama u sferi ovog stuba. Međunarodna pomoć u hrani, kao pokušaj ostvarivanja dostupnosti, predstavlja vid hitne intervencije u najteže pogođenim zemljama. Nažalost, u praksi se pokazalo da, usled političke nestabilnosti i korumpiranosti, oružanih sukoba i drugih pojava koje se javljaju kao pratioci fenomena prehrambene nesigurnosti²⁰, ovaj vid pomoći veoma često biva proneveren i retko postigne željeni efekat.²¹

Kao što se može zaključiti iz do sada navedenog, dostupnost, iako polazna osnova, suštinski se odnosi samo na stanje – ima li ili nema hrane. Problemi

---

¹⁷ Majda Bne Saad, *Food Security for the Food-Insecure: new challenges and renewed commitments*, Centre for Development Studies, University College Dublin, Ireland, 1999; Available from: <http://www.earthsummit2002.org/wcaucus/Caucus%20Position%20Papers/food%20security.pdf> (Accessed 30 March 2018).

¹⁸ FAO Food and Nutrition division, *Agriculture, food and nutrition for Africa: a resource book for teachers of agriculture*, Agriculture and Consumer Protection Department, FAO, Rome, 1997; Available from: <http://www.fao.org/docrep/w0078e/w0078e00.htm#TopOfPage> (Accessed 30 March 2018).
Peter J Gregory, John S Ingram, Michael Brklacich, *Climate change and food security*, *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*. 360 (1463): 2139–2148; Available from: <http://rstb.royalsocietypublishing.org/content/360/1463/2139> (Accessed 30 March 2018).

¹⁹ Luther Tweeten, *The Economics of Global Food Security*, *Review of Agricultural Economics*. 21 (No. 2, 1999): 473–488; Available from: <https://pdfs.semanticscholar.org/a44d/f980113391b31a6c57703d3ccfdbb8678db0.pdf> (Accessed 30 March 2018).

²⁰ Đorđe Terzin, *Socijalni problemi kao posledica nepravilne ishrane*, nav. delo.

²¹ Jelena Vidojević, *Efekti međunarodne pomoći za razvoj državama Podсахarske Afrike*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, 2016.

ovog stuba se uglavnom vezuju za najsiromašnije zemlje u razvoju, naročito one koje često bivaju pogođene klimatskim nepogodama. Logistika i distribucija se kod većine autora razmatraju u kontekstu ovog stuba – ukoliko pojedinac nije u mogućnosti usled logističko-distributivnih problema da nabavi hranu na lokaciji na kojoj se nalazi (a ujedno poseduje potrebna sredstva, tj. novac), jasno je da se radi o problemu dostupnosti.

Pristup se odnosi na mogućnost nabavke hrane koja je fizički prisutna (odnosno *dostupna*) od strane pojedinca ili domaćinstva. Najčešće se ostvaruje putem tržišta (kupovinom za novac), međutim, postoje i drugi (ujedno i ređi) načini na koje se pristup može ostvariti – tradicionalna prava na pristup zajedničkim resursima, različite mere i aranžmani za ugrožene, kao što su „narodna kuhinja” ili deljenje hleba i sl. Karakteristika ovog stuba je njegova tesna i uzročno-posledična veza sa siromaštvom na mikronivou (pojedinci i domaćinstva). Naime, iako je glad generalno u svim aspektima povezana sa siromaštvom, zatvarajući svojevršno vrzino kolo, pažljiva analiza problema siromaštvo vezuje direktno uz pristup. „Usled siromaštva ljudi nisu u mogućnosti da priušte hranu, što ih čini slabim i manje sposobnim za rad, što im beg iz siromaštva i gladi čini sve težim i manje mogućim. Deca usled neuhranjenosti ne uspevaju da se pravilno razvijaju, što im smanjuje perspektive da u budućnosti uspeju da se izvuku iz bede i gladi. Siromašni farmeri često ne mogu da priušte semeni materijal, alate, đubriva i pesticide, drugi nemaju zemlju, vodu ili znanje.”²²

Korišćenje (utilizacija), treći stub, predmet je konceptualnih sporenja i često se razmatra samo iz biološke perspektive, budući da je u fokusu mogućnost ljudskog tela da svari i metabolize hranu. Problemi mikronutritivnih deficijencija (prikrivene gladi) smatraju se rezultatom poteškoća u ostvarivanju ovog stuba prehrambene sigurnosti. Međutim, nutritivna i bezbedna ishrana, osim adekvatnih bioloških, podrazumeva i adekvatne socijalne komponente i okruženje – hrana mora biti kulturološki adaptirana i poseduje važnu socijalnu ulogu zajedništva.²³ Za potrebe ovog rada i jednostavnijeg prikaza, korišćenje se uslovno može sumirati i podeliti na prehrambene inpute – faktore adekvatnosti hrane i prisustvo čiste vode, i neprehrambene inpute, među koje svrstavamo opšte higijenske uslove (naročito uslove pripreme hrane) i sistem zdravstvene zaštite u cilju omogućavanja adekvatnog korišćenja hrane (u kontekstu bolesti koje remete varenje i metabolisanje hrane, kao na primer hronična dijareja i sl.). Ovaj stub naročito naglašava individualnu perspektivu toga šta je zapravo hrana – insekti se u jednom delu sveta smatraju neprihvatljivim za ishranu, dok su u drugom oni poslastica; različite vrste životinja,

²² Đorđe Terzin, *Socijalni problemi kao posledica nepravilne ishrane*, nav.delo, str. 14

²³ Rainer Gross, Hans Schoeneberger, Hans Pfeifer, Hans-Joachim A. Preuss, *The Four Dimensions of Food and Nutrition Security: Definitions and Concepts*, op. cit.

kao i pojedini delovi njihovih tela takođe; zatim mlečni proizvodi o kojima je već bilo reči u kontekstu intolerancije na laktozu, itd.

Stabilnost, kao temporalna dimenzija, na prva tri stuba dodaje vremensku odrednicu – ona se odnosi na održanje stanja kada je hrana dostupna, populacija ima pristup i može adekvatno da je koristi (stavka „sve vreme” iz definicije). Osim kao postojanost ostalih stubova, stabilnost se određuje i kao odsustvo rizika od gubitaka sigurnosti usled iznenadnih šokova (kao što su ekonomske i klimatske krize) ili cikličnih događaja – tzv. sezonska nesigurnost. Suše, poplave i oružani sukobi su tipični primeri za prvu kategoriju (mada oni mogu imati i dugoročne efekte). Cikličnu nesigurnost karakterišu redovni šabloni po kojima se javlja – „gladna sezona” koja se tipično javlja pred žetvu²⁴ i sl.

Ovde bi valjalo vratiti se malo unazad i napraviti jednu važnu distinkciju između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju koja dobro ilustruje važnost stabilnosti: većina problema u oblasti prehrambene sigurnosti i gladovanja u razvijenim zemljama se danas vezuje maltene isključivo za problem drugog stuba (*pristupa*) – u centru problema je siromašni pojedinac koji nije u mogućnosti da priušti dovoljno hrane koja je dostupna na, u smislu zaliha i cena – relativno stabilnom tržištu. Sa druge strane, u velikom broju zemalja u razvoju elementi *dostupnosti* direktno utiču i uslovljavaju *pristup*. Iako se na osnovu do sada iznesenog može pretpostaviti da *dostupnost* pogađa kako siromašne tako i više klase, odnosno da je svejedno da li je pojedinac siromašan ili bogat ukoliko hrane jednostavno nema, mora se imati u vidu da u praksi hrana izuzetno retko nestaje preko noći. Nije teško zamisliti (niti pronaći u praksi) scenario u kojem se usled raznih okolnosti zalihe hrane smanjuju kroz određeni period, dok istovremeno cene posledično rastu, efektivno onemoćavajući *pristup* sve većem broju ljudi.

Dakle, ostvarivanje prehrambene i nutritivne sigurnosti podrazumeva razvijenost i postojanost svih stubova. Oni ne mogu biti rangirani po važnosti pošto izostanak i problemi u svakom od njih vode u prehrambenu nesigurnost. U savremenom svetu se problemi u navedenim stubovima kao uzroci gladovanja mogu jasno identifikovati – u razvijenim zemljama i zemljama u razvoju Južne Amerike je to prvenstveno pristup (siromaštvo), u zemljama Podсахarske Afrike se jasno prepoznaju problemi u svim stubovima, u Indiji su to najčešće problemi prvog (40% proizvedenog voća i povrća i 20% žita-

---

²⁴ Lioba Weingärtner, *The Concept of Food and Nutrition Security*, International Training Course – Food and Nutrition Security Assessment Instruments and Intervention Strategies – Background Paper No. I; Available from: <http://www.oda-alc.org/documentos/1341934899.pdf> (Accessed 30 March 2018).

rica propada usled veoma lošeg sistema distribucije²⁵) i drugog stuba, itd. Koncipiranje programa borbe protiv gladi podrazumeva pravilnu identifikaciju uzroka nesigurnosti putem niza indikatora (Tabela 2) povezanih sa svakim od stubova pojedinačno, o kojima će biti reči u narednom poglavlju.

Svaki od ovih stubova može se razmatrati na makro (svetskom, regionalnom i nacionalnom), mezo (zajednica, provincija, grad, opština, selo), i mikro (domaćinstvo/porodica i pojedinac) nivou. U zavisnosti od nivoa posmatranja, stubovi se mogu razlikovati u formi i uzrocima i posledicama – hrana može biti dostupna u nekoj državi ali istovremeno nedostupna diskriminisanoj populaciji; sezonski problemi mogu izazvati nesigurnost kod ruralne, ali ne i urbane populacije²⁶; razvijen sistem zdravstvene zaštite u državi može isključiti upravo najugroženije usled nedostataka dokumenata, itd.

Kada u jednačinu dodamo i konceptualni okvir nepravilne ishrane, nutritivnog statusa na nivou domaćinstva i održivog razvoja, postaje jasno da efektivan program ostvarivanja prehrambene i nutritivne sigurnosti zahteva izrazito multidisciplinarnan pristup. „Prehrambena i nutritivna nesigurnost na različitim socio-organizacionim nivoima uzrokovana je različitim faktorima i zahteva specifična rešenja. Kao posledica toga, efektivan program prehrambene i nutritivne sigurnosti podrazumeva holistički programski pristup.”²⁷

Indikatori

U proceni stanja na raspolaganju je veliki set indikatora. Weingärtner (2004) navodi najčešće korišćene indikatore u odnosu na stubove (uključujući i stabilnost) kroz socijalne i administrativne nivoe (radi preglednosti su prikazani kroz tabelu):

---

²⁵ FAO, IFAD and WFP, *The State of Food Insecurity in the World 2015. Meeting the 2015 international hunger targets: taking stock of uneven progress*, op. cit.

²⁶ Lioba Weingärtner, *The Concept of Food and Nutrition Security*, op. cit.

²⁷ Ibidem, p. 14.

Nivo	Dostupnost	Pristup	Korišćenje	Stabilnost
Makro	Proizvodnja hrane; stopa plodnosti; migracioni tokovi	Cene hrane; visina plate; konzumacija po glavi stanovnika	Stope zaostajanja u rastu; stope male težine na porođaju	Fluktuacije u ceni hrane; regionalne razlike
Mezo	Vreme žetve; proizvodnja bazičnih prehrambenih namirnica	Cene hrane na pijaci i u maloprodaji	Pokrivenost mokrim čvorovima; stope dijarejalnih bolesti	Indeks telesne mase kod žena u periodu pre i posle žetve
Mikro	Skladištenje hrane; konzumacija „divlje“ (neuzgajane) hrane	Frekvencija obroka; zaposlenost / nezaposlenost	Težina u odnosu na godine; gušavost; anemija	Prakse u prehrani pre perioda žetve; migracije

Tabela 2. Indikatori u odnosu na stubove i nivoe²⁸

Među mnoštvom drugih indikatora, najčešće se još upotrebljavaju:

Resursi: Prirodni – količine padavina, kvalitet zemljišta, dostupnost vode, pristup šumskim resursima, riba i morska hrana; Fizički – vlasništvo nad stokom, vlasništvo nad zemljom, infrastruktura, vlasništvo nad poljoprivrednom mašinerijom; Ljudski – pol glave porodice, stepen zavisnosti, obrazovanje, nivo pismenosti, veličina domaćinstva, godine glave porodice i članova.

Proizvodnja: Ukupna kultivisana površina, navodnjavana površina, neobrađena površina, raznolikost biljnih kultura, broj poljoprivrednih sezona u godini, prinosi, proizvodnja hrane naspram proizvodnje useva za tržište, prihodi izvan poljoprivrede, domaća radinost, rodna podela rada.

Prihodi: Ukupni prihodi, prihodi od useva, prihodi od stočarstva, visina plate, samozaposlenost, proizvođačke cene, pristup pijacama i putevima i dr.

Konzumacija: Ukupni troškovi, cene hrane, cene neprehrambenih proizvoda, kalorijski unos, frekvencija obroka po danu kroz 2–3 sezone, sastav dnevnih obroka.

²⁸ Lioba Weingärtner, *The Concept of Food and Nutrition Security*, p. 14.

Nutritivnost: Antropometrični podaci, nivoi mikronutritienata u serumu, stope morbiditeta, stope mortaliteta, stope fertiliteta, pristup zdravstvenim uslugama, pristup pijaćoj vodi²⁹ i dr.

Intervencije

Intervencije bazirane na konceptu prehrambene sigurnosti se, naravno, moraju planirati u skladu sa konkretnim uzrocima nastalih problema i nesigurnosti. Univerzalna rešenja ne postoje i svaki program mora biti prilagođen datom kontekstu – npr. program planiranja porodice mogao bi biti od velike koristi na makronivou u nekim zemljama Podсахarske Afrike, kako bi se zauzdala demografska eksplozija i smanjio rastući pritisak na oskudne resurse. Mere agrarne i trgovniske politike mogle bi usmeriti siromašne farmere Južne Amerike da gaje useve koji postižu jaku cenu na svetskom tržištu. Uputstva za uspešno konzerviranje i očuvanje hrane mogu pomoći u prevladavanju tranzitorne nesigurnosti u pogođenim područjima. Imunizacija i zdravstvena edukacija mogu smanjiti prevalencu dijarejalnih bolesti. Projekti navodnjavanja, upotrebe đubriva, školskih užina, izgradnje mokrih čvorova itd. su neki od mnogih primera koji su u upotrebi, u skladu sa konkretnim uzrocima i mogućnostima. Detaljna sistematizacija svih tipova intervencija po nivoima može se naći u Bokeloh et. al., 2005³⁰.

ZAKLJUČAK

Smatram da distinkcija razmatrana u kontekstu stuba *stabilnosti*, između iznenadnih šokova (ekonomski i klimatski faktori) i ciklične nesigurnosti možda nije najsrećnije rešenje, s obzirom na to da i neki klimatski faktori imaju sezonski karakter (naveo bih monsune kao dobar primer). Pored toga, sezonska nesigurnost se ne mora odnositi samo na cikluse žetve i druge agrarne faktore, već obuhvata niz rizika za samo domaćinstvo koji su na neki način ciklično ustrojeni (troškovi grejanja u zimskom periodu i sl.). Oba oblika se odnose na tranzitornu hroničnu nesigurnost (Tabela 1). U kontekstu trećeg stuba (korišćenja), stabilnost se može odnositi na infrastrukturu, odnosno neprehrambene inpute.

---

²⁹ Majda Bne Saad, *Food Security for the Food-Insecure: new challenges and renewed commitments*, op. cit., p. 5.

³⁰ Georg Bokeloh, Maria Gerster-Bentaya, Lioba Weingärtner, *Achieving Food and Nutrition Security – Actions to Meet the Global Challenge: A Training Course Reader*, InWEnt, Feldafing, 2005; Available from: http://www.fao.org/docs/eims/upload/219148/food_reader_engl.pdf (Accessed 30 March 2018).

U borbi protiv gladi u Jugoistočnoj Aziji, Indonezija je postigla vrlo solidne rezultate. Međutim, istovremeno se javila jedna alarmantna tendencija – jedan deo populacije, koja je do vrlo skoro gladovala, je posredstvom ekstenzivnih programa borbe protiv gladi empancipovana od iste, ali je ubrzo nakon otišla u drugu krajnost – gojaznost. Pojava *trostrukog bremena nepravilne ishrane* – istovremena pojava gladi, prikrivene gladi i gojaznosti među populacijom jedne države³¹ nije nov fenomen, ali tranzicija iste populacije iz neuhranjenog u preuhranjeno stanje u veoma kratkom vremenskom periodu jeste.³² Iako se odrednicama *zdrav i aktivan život* u konceptu prehrambene sigurnosti implicitno mogu pridati razna značenja, primer Indonezije pokazuje jednu vrlo konkretnu tendenciju – prehranjivanje ugroženog stanovništva energetske napakovanim obrocima i hranom (uz suplementaciju u cilju predupređivanja mikronutritivnih deficijencija). Pretakanje gladnih u gojazne nameće potrebu za revidiranjem, odnosno proširenjem ovih odrednica da bi se omogućilo zadržavanje populacije koja je gladovala u stanju optimalne uhranjenosti, kako ne bismo rešavanjem jednog problema pravili drugi, odnosno dodavali na postojeći, kako u kontekstu trostrukog bremena nepravilne ishrane tako i u kontekstu svetske epidemije gojaznosti. Na konceptualnom nivou, smatram da bi aktivnije insistiranje na povećanju zdravstvene pismenosti (naročito razumevanju kalorijskog balansa i drugih implikacija ishrane) kod ugrožene populacije moglo imati pozitivan efekat u predupređivanju gojaznosti, istovremeno pomažući i borbu protiv gladovanja. Na praktičnom nivou stvar je, naravno, daleko jasnija – povećati kvalitet obroka, ne samo kvantitet – ali i teško izvodljiva usled oskudnosti resursa u ugroženim zemljama.

Svetska proizvodnja hrane po glavi stanovnika danas premašuje potrebe – na svetu ima dovoljno hrane da se obezbedi prehrambena sigurnost za sve, što implicira da je problem drugog stepena – pristupa – najveća barijera u ostvarivanju prehrambene sigurnosti savremenog sveta.³³ Projekcije UN, međutim, navode rast populacije za 2.300.000.000 do 2050. godine, od čega će većina novorođenih biti u prehrambeno najugroženijim zemljama u razvoju (za Podсахarsku Afriku je predviđen rast populacije od 114% u ovom periodu). Iste projekcije predviđaju potrebu za podizanjem proizvodnje hrane za 70% na svetskom nivou, odnosno 100% u zemljama u razvoju. Ta potreba

---

³¹ Dorđe Terzin, *Socijalni problemi kao posledica nepravilne ishrane*, nav. delo.

³² Veliki deo razvijenih zemalja već se bori sa epidemijom gojaznosti, koja postaje ozbiljan socijalni problem i problem javnog zdravlja i koja, kao i gladovanje, može imati izrazito nepovoljne ishode po pojedinca. Naravno, usled blaže kliničke slike i sasvim drugog seta faktora koji je uslovljavaju, ona kao problem ne privlači pažnju javnosti i međunarodne zajednice u onoj meri u kojoj to čini gladovanje, što ne znači da pažnju ne treba usmeriti i u tom pravcu.

³³ Luther Tweeten, *The Economics of Global Food Security*, op. cit.

stvara veliki pritisak na već okrnjene svetske resurse i dolazi u vrlo oštar kontrast sa ekološkom perspektivom i koncepcijama održivog razvoja. „... jačanje samo prvog stuba prehrambene bezbednosti kroz proizvodnju nije dovoljno (niti efikasno) bez prisustva i stabilnosti ostalih stubova, a jačanjem ostalih stubova i stvaranjem efikasnijeg sistema distribucije i upotrebe proizvedene hrane bi se deo tog pritiska na proizvodnju mogao ublažiti.”³⁴ Tehnološki razvoj u ovom kontekstu može pružiti odgovor koji tražimo i to na dva načina – Usavršavanje samih useva po relevantnim kategorijama (potencijalni prinos, otpornost na klimatske faktore, otpornost na bolesti itd.) može pružiti veći prinos po jedinici površine (dakle, više hrane na istom fizičkom prostoru), dok automatizacija procesa uzgajanja može smanjiti cenu proizvodnje, efektivno smanjujući krajnju cenu hrane na tržištu, što bi je činilo pristupačnijom (dakle, jačanje drugog stuba).

Izlišno je govoriti o važnosti samog koncepta prehrambene sigurnosti. Osim što čini okvir i okosnicu za praktično delovanje i borbu protiv gladi u svetu, od velike je važnosti i u teorijskim i akademskim okvirima. Naime, oblast gladovanja i prehrambene sigurnosti je izuzetno kompleksna i izrazito multidisciplinarna. Istovremeno, u dugom periodu od početnog kontempliranja, to je bila oblast gde je praksa po pravilu išla ispred teorije – sa jedne strane se nalazi problem povezivanja i koordinacije velikog broja različitih disciplina potrebnih da bi se ovi problemi mogli sagledati holistički, a sa druge strane je karakteristika izražene urgencije (hitnosti) u praktičnom delovanju. Humanitarne katastrofe u oblasti ishrane retko se mogu predvideti, a zahtevaju reakciju u najkraćem mogućem roku kako bi se sačuvali ljudski životi. U takvim situacijama se, naročito tokom samih začetaka međunarodne aktivnosti u ovoj oblasti, neretko intervenisalo bez u potpunosti utemeljene teorijske osnove (faktički „na slepo”) koja suštinski nije ni postojala. Te intervencije su pružile iskustvenu osnovu na kojoj je izgrađivan koncept prehrambene sigurnosti. Kao što smo videli, koncept od svog nastanka neprestano evoluirao i prati dinamiku razvoja savremenog sveta, prilagođavajući se i efektivno implementirajući nova naučna saznanja kako društvenih tako i prirodnih nauka. Kao takav, on danas predstavlja polaznu osnovu i okosnicu planiranja politika, programa i aktivnosti u oblasti borbi protiv gladi, istovremeno pružajući i uvide koji mogu biti ključni u borbi protiv siromaštva, koje je veoma direktno povezano sa gladovanjem. „... siromašni su gladni, a njihova glad ih zarobljava u siromaštvu.”³⁵ Napredak u shvatanju širih implikacija gladovanja i zainteresovanost naučne zajednice za implementaciju novih saznanja sugerise da je pred nama veoma aktivan period u kontekstu istraživanja i preispitivanja utemeljenih praksi kada je ova tema u pitanju.

³⁴ Đorđe Terzin, *Socijalni problemi kao posledica nepravilne ishrane*, nav. delo, str. 53.

³⁵ Isto, str. 14.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Sen, Amartya, *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation*, Clarendon Press, Oxford, 1981.
- [2] Sen, Amartya, *Razvoj kao sloboda*, Filip Višnjić, Beograd, 2002.
- [3] Terzin, Đorđe, *Socijalni problemi kao posledica nepravilne ishrane*, master teza, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, 2016.
- [4] Vidojević, Jelena, *Efekti međunarodne pomoći za razvoj državama Podсахarske Afrike*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, 2016.

Internet izvori

- [1] Bokeloh, Georg; Gerster-Bentaya, Maria; Weingärtner, Lioba, *Achieving Food and Nutrition Security – Actions to Meet the Global Challenge: A Training Course Reader*, InWEnt, Feldafing, 2005; Available from: http://www.fao.org/docs/eims/upload/219148/food_reader_engl.pdf (Accessed 30 March 2018).
- [2] FAO, IFAD and WFP, *The State of Food Insecurity in the World 2015. Meeting the 2015 international hunger targets: taking stock of uneven progress*. FAO, Rome, 2015; Dostupno preko: <http://www.fao.org/3/a-i4646e.pdf> (Accessed 30 March 2018).
- [3] FAO, *An Introduction to the Basic Concepts of Food Security*; Available from: <http://www.fao.org/docrep/013/a1936e/a1936e00.pdf> (Accessed 30 March 2018).
- [4] FAO, *Basic definitions of Hunger*; <http://ecsw.org/files/global/world-hunger/news/fao-basic-definitions-of-hunger.pdf> (Accessed 23 March 2018).
- [5] FAO, *Trade Reforms and Food Security: Conceptualizing the Linkages*, FAO, UN, 2003; Available from: <http://www.fao.org/3/a-y4671e.pdf> (Accessed 30 March 2018).
- [6] FAO Food and Nutrition division, *Agriculture, food and nutrition for Africa: a resource book for teachers of agriculture*, Agriculture and Consumer Protection Department, FAO, Rome, 1997; Available from: <http://www.fao.org/docrep/w0078e/w0078e00.htm#TopOfPage> (Accessed 30 March 2018).
- [7] Food Intolerance Network, *Prehistoric man and lactose intolerance*; <https://www.food-intolerance-network.com/food-intolerances/lactose-intolerance/ethnic-distribution-and-prevalence.html> (Accessed 30 March 2018).
- [8] Gregory, Peter J., Ingram, John S., Brklacich, Michael, *Climate change and food security*, Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences, 2005. 360 (1463): 2139–2148; Dostupno preko: <http://rstb.royalsocietypublishing.org/content/360/1463/2139> (Pristupljeno 30. marta 2018).
- [9] Gross, Rainer; Schoeneberger, Hans; Pfeifer, Hans; Preuss, Hans-Joachim A, *The Four Dimensions of Food and Nutrition Security: Definitions and Concepts*, InWEnt, 2000; Available from: http://fpmu.gov.bd/agridrupal/sites/default/files/Four_Dimension_of_FS.pdf (Accessed 30 March 2018).

- [10] Gebmer, Klaus Von; Saltzman, Amy; Birol, Ekin; Weismann, Doris; Prasai, Nilam; Yin, Sandra; Yohannes, Yisehac; Menon, Purnima, *2014 Global Hunger Index: The challenge of hidden hunger*, IFPRI, Bonn/Washington D.C./Dublin, 2014; Available from: <http://ebrary.ifpri.org/utils/getfile/collection/p15738coll2/id/128360/file-name/128571.pdf> (Accessed 23 March 2018).
- [11] Maxwell, Simon, Smith, Marisol, Household food security; a conceptual review. In S. Maxwell & T.R. Frankenberger, eds. *Household Food Security: Concepts, Indicators, Measurements: A Technical Review*. New York and Rome: UNICEF and IFAD, 1993; Available from: <https://www.ifad.org/documents/10180/e04a9e06-cd23-4fde-8108-1e1e8631b1aa> (Accessed 30 March 2018).
- [12] Saad, Majda Bne, *Food Security for the Food-Insecure: new challenges and renewed commitments*, Centre for Development Studies, University College Dublin, Ireland, 1999; Available from: <http://www.earthsummit2002.org/wcaucus/Caucus%20Position%20Papers/food%20security.pdf> (Accessed 30 March 2018).
- [13] Sen, Amartya, *Hunger in the Contemporary World*, London School of Economics and Political Science, London, 1997; Available from: http://eprints.lse.ac.uk/6685/1/Hunger_in_the_Contemporary_World.pdf (Accessed 30 March 2018).
- [14] Tweeten, Luther, *The Economics of Global Food Security, Review of Agricultural Economics*. 21 (2): 473–488, 1999; Available from: <https://pdfs.semanticscholar.org/a44d/f980113391b31a6c57703d3ccfdbb8678db0.pdf> (Accessed 26 May 2018).
- [15] Weingärtner, Lioba, *The Concept of Food and Nutrition Security, International Training Course – Food and Nutrition Security Assessment Instruments and Intervention Strategies – Background Paper no. I*, 2004; Available from: <http://www.oda-alc.org/documentos/1341934899.pdf> (Accessed 30 March 2018).

Đorđe Terzin

THE CONTEMPORARY CONCEPT(S) OF FOOD SECURITY

Abstract

The concept(s) of food security represent the framework and the context in which the contemporary battle against the world hunger take place. This paper, along with the explanations of basic terms and the attempt of solving certain theoretical doubts, analysis and critical review, also shows the developmental pathways of these concepts from their initial formation to their contemporary form. Special attention is focused on the so-called “four pillars of food security” – availability, access, utilization and stability – their interconnectedness and interdependence, as well as the broader implications of these concepts on human welfare, seen through the overview of the current situation in the field of nutrition in the world.

Key words:

food security, hunger, poverty, nutrition, hidden hunger, United Nations.

Godišnjak Fakulteta političkih nauka
Univerziteta u Beogradu

UPUTSTVO ZA AUTORE

Godišnjak Fakulteta političkih nauka je naučni časopis koji objavljuje autorske radove, rezultate naučnih istraživanja, recenzije knjiga, kao i prikaze domaćih i međunarodnih skupova. Naučne oblasti koje časopis pokriva su: politička teorija i filozofija, politička sociologija, politički sistem, novinarstvo, komunikologija, studije kulture, međunarodni odnosi, evropske studije, socijalna politika i socijalni rad.

Godišnjak izlazi dva puta godišnje (jun i decembar). Krajnji rokovi za predaju radova su 31. mart i 30. septembar. Radovi se primaju isključivo elektronski na adresu godisnjakfpn@fpn.bg.ac.rs. Redakcija savetuje autorima da pre slanja teksta prvo pošalju apstrakt. Ukoliko rad zadovoljava kriterijume Godišnjaka prosleđuje se na nezavisnu recenziju.

Uslov za razmatranje rukopisa je da bude pripremljen u skladu sa sledećim uputstvima:

- Tekstovi treba da sadrže do 6.000 reči. Prikazi knjiga i konferencija treba da sadrže do 1000 reči.
- Autori treba da koriste slova vrste Times New Roman, veličina 12, prored 1.5. Naslove i podnaslove pisati bez numeracije, veličine 12. Naslove navoditi u **Bold**, a podnaslove u *Italic*. Margine podesiti na 2.5 cm, na strani formata A4.
- Iznad naslova navesti ime i prezime autora, a nakon toga naziv institucije u kojoj je zaposlen, kao i elektronsku adresu za korespondenciju (poslednje u fusnoti).
- Apstrakt se prilaže na srpskom (na početku) i engleskom jeziku (na kraju teksta) i treba da sadrži između 75 i 150 reči. Ispod apstrakta navesti od 5 do 10 ključnih reči.
- U posebnoj fusnoti (*) navesti dodatne informacije o samom tekstu (deo naučnog projekta, rezultat određenog istraživanja i sl.).
- Strana imena i nazive pisati u srpskoj transkripciji, sa navođenjem originalnog naziva u zagradi prilikom prvog pominjanja.
- U radu isključivo koristiti fusnote (*Footnote*). Prilikom pisanja prikaza ne koristiti fusnote.

Navođenje izvora u fusnotama i literaturi:**Monografije**

Ime i prezime autora, naziv monografije (*Italic*), izdavač, mesto izdavanja, godina izdanja, broj strane.

- a) Karl Polanji, *Velika transformacija*, Filip Višnjić, Beograd, 2003, str.110.
- b) Paul Collier, *The bottom billion: Why the poorest countries are falling and what can be done about it*, Oxford University Press, Oxford, 2007, pp. 55–62.

Tekstovi u tematskim zbornicima

Ime i prezime autora, naziv dela (pod znacima navoda), u, ime i prezime urednika, ur. ili urs. (ukoliko je više od jednog), naziv zbornika (*Italic*), naziv izdavača, mesto izdavanja, godina izdanja, broj strana.

- a) Tanja Miščević, „Pregovori Srbije i Evropske unije za zaključivanje Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju“ u: Slobodan Samardžić (ur.), *Srbija u procesu pridruživanja Evropskoj uniji*, Službeni glasnik, Beograd, 2009, str. 147–152.
- b) Frances Stewart and Arnim Langer, “Horizontal inequalities: Explaining persistence and change“ in: Frances Stewart (ed.), *Horizontal inequalities and conflict. Understanding group violence in multiethnic societies*, Palgrave Macmillan, London, 2008, p. 54.

Tekstovi u naučnim časopisima

Ime i prezime autora, naziv teksta (pod znacima navoda), naziv časopisa (*Italic*), broj toma, broj izdanja, broj strane.

- a) Jelena Vidojević, „Zdravstvena zaštita u SAD: pravo ili privilegija?“ , *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, Vol. 5, br. 5, str. 469–471.
- b) Lotta Harbom and Peter Wallensteen, “Armed conflict, 1946–2009“, *Journal of Peace Research*, Vol. 47, No. 4, pp. 501–509.

Tekstovi u novinama i časopisima

Ime i prezime autora, naslov teksta (pod znacima navoda), naziv novine ili časopisa (*Italic*), datum, broj strane.

- a) Vladimir Vuletić, „Ni Kosovo ni Evropa“, *Politika*, 15. decembar 2011, str. 15.
- b) Pierre Luther, “China goes into the world news business“, *Le monde diplomatique*, 10 April 2011, p. 22.

Dokumenti

Naziv dokumenta (pod znacima navoda), časopis ili glasilo u kome je dokument objavljen (*Italic*), broj izdanja (ukoliko postoji), izdavač, mesto i godina izdanja, broj strane.

- a) „Ustav Republike Srbije“, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 98, Beograd, 2006, str. 20.
- b) “Health at a glance 2011: OECD indicators”, OECD Publishing, Paris, 2011, pp. 38–42.

Doktorske i master teze

Ime i prezime autora, naziv teze (*Italic*), doktorska/master teza, naziv univerziteta (i fakulteta), datum, broj strane.

- a) Goran Tepšić, *Pristup Johana Galtunga u oblasti rešavanja sukoba*, master teza, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, 2011, str. 56–57.
- b) Marko Simendić, *Hobbes on persona, personality, and representation: Behing the mask of mask of sovereignty*, PhD thesis, University of York, 2011, p. 78.

Izvori sa interneta

Ime i prezime autora, naziv teksta, izdavač (ukoliko je tekst objavljen), puna internet adresa, datum pristupa, broj strane (ukoliko postoji).

- a) Paul Collier and Anke Hoeffler, *Greed and grievance in civil war*, World Bank, Washington, D.C, 2000. Available from: <http://ssrn.com/abstract=630727> (Accessed 7 August 2010), p.5.
- b) Rajko Kosanović, *Socijalno pravo*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd. Dostupno preko: <http://www.fes.rs/pubs/2011/pdf/29.Socijalno%20pravo.pdf> (Pristupljeno 24. januara 2012), str. 41–45.

Ponavljjanje ranije navedenih izvora

Prilikom ponavljanja navedenog izvora staviti ime i prezime autora, naslov izvora (*Italic*), zatim nav. delo i na kraju broj strane (Karl Polanji, *Velika transformacija*, nav. delo, str. 67).

U slučaju navođenja izvora iz prethodne fusnote koristiti Isto. (Isto, str. 162)

Grafikoni i tabele

Tabele i grafikoni treba da sadrže broj, naslov i izvor (sve u donjem desnom uglu). Za elektronsku formu koristiti formate .jpg, .tiff i .ai. Ukoliko je potrebno, grafičke prikaze poslati u zasebnom dokumentu.

Bibliografija

Izvore u listi literature navoditi po abecednom redu na isti način kao i u fusnotama, s tim što se prvo navodi prezime citiranog autora. Za tekstove u zbornicima i naučnim časopisima navesti brojeve strana. Prilikom pisanja prikaza monografija navesti ukupan broj strana.

The Yearbook of the Faculty of Political Science
University of Belgrade

INSTRUCTIONS FOR THE AUTHORS

The Yearbook of the Faculty of Political Science University of Belgrade (The Yearbook FPS) is an academic journal specializing in the field of political science. Subject areas include: political theory and philosophy, political sociology, political system, media and communication studies, culture studies, international relations, European studies, social policy and social work.

The Yearbook FPS is biannual publication. Deadlines for submitting manuscripts are 31 March and 30 September. All proposals should be sent electronically to godisnjakfpn@fpn.bg.ac.rs. The Editorial Board is advising authors to send an abstract prior to submission. Once the manuscript is received, and if it meets the basic requirements of the Yearbook FPS it will be peer-reviewed.

The Editorial Board is welcoming manuscript as articles (up to 6000 words) and books and conferences reviews (up to 1000 words). All submitted manuscripts should contain author's name and affiliation, email (in the footnote), the title, abstract (up to 150 words), key words (from 5 to 10), body of the text, and bibliography.

The text should be prepared in accordance with the following technical instructions:

- Font: Times New Roman, size 12, space 1.5, margins 2,5 cm, paper size A4;
- Headings level 1: flush left, boldface, sentence case; Headings level 2: flush left, italicized, sentence case;
- No special effects should be used in text, graphs, tables, charts, etc. Do not use bold print, underline, all-caps, etc.
- The references as well as accompanying comments should be typed as footnotes. If necessary, use separate footnote (*) to write comment about the text or acknowledgment.

All sources should be cited in the manuscript and stated as Bibliography at the end of the text by using the following formats:

Books

Paul Collier, *The bottom billion: Why the poorest countries are falling and what can be done about it*, Oxford University Press, Oxford, 2007, pp. 55–62.

Chapters in Edited Volumes

Frances Stewart and Arnim Langer, "Horizontal inequalities: Explaining persistence and change" in: Frances Stewart (ed.), *Horizontal inequalities and conflict. Understanding group violence in multiethnic societies*, Palgrave Macmillan, London, 2008, p. 54.

Journal Article

Lotta Harbom and Peter Wallensteen, "Armed conflict, 1946–2009", *Journal of Peace Research*, Vol. 47, No. 4, pp. 501–509.

Newspaper or magazine article

Pierre Luther, "China goes into the world news business", *Le monde diplomatique*, 10 April 2011, p. 22.

Documents

"Health at a glance 2011: OECD indicators", OECD Publishing, Paris, 2011, pp. 38–42.

PhD and master thesis

Marko Simendić, *Hobbes on persona, personality, and representation: Behind the mask of mask of sovereignty*, PhD thesis, University of York, 2011, p. 78.

Internet

Paul Collier and Anke Hoeffler, *Greed and grievance in civil war*, World Bank, Washington, D.C, 2000, Available from: <http://ssrn.com/abstract=630727>, (Accessed 7 August 2010), p. 5.

Repeating references in footnotes

When repeating reference use the following format: author's first and last name, title, op. cit., page number (Paul Collier, *The bottom billion: Why the poorest countries are falling and what can be done about it*, op. cit., p.67).

When repeating reference from the previous footnote use following format: Ibidem, page number (Ibidem, p. 165)

Charts and tables

Charts and graphs must contain (the lower right corner) number, title and the source. They should be sent as .jpg, .tiff or .ai format and, if necessary, as separate document.

Bibliography

In bibliography list all references as in footnotes with only difference being author's last name in front of the first. For chapters in edited volumes write page numbers. For book reviews write total number of pages.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

32+36

GODIŠNJAK ... / Univerzitet u Beogradu.
Fakultet političkih nauka ; glavni i
odgovorni urednik Dragan R. Simić. - God. 1,
br. 1 (dec. 2007)- . - Beograd (Jove Ilića
165) : Fakultet političkih nauka, 2007 -
(Beograd : Čigoja štampa). - 24 cm

Dva puta godišnje.
ISSN 1820-6700 = Godišnjak (Fakultet
političkih nauka Beograd)
COBISS.SR-ID 145774604